

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки

ВИПУСК 12

ОСТРОГ – 2008

УДК94(082)
ББК63
НЗ4

*Друкується за ухвалою вченої ради
Національного університету “Острозька академія”
Протокол № 4 від 27 листопада 2008 р.*

*Друкується згідно з постановою ВАК
від 11.04.2001 № 5-04/4*

Наукові записки. Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2008. – Вип. 12. – 300 с.

Редакційна колегія:

І. Д. Пасічник, доктор психологічних наук, професор (головний редактор);

Л.-Р. Винар, доктор, професор (головний редактор);

В. В. Трофимович, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);

С. І. Жилюк, доктор історичних наук, професор;

Л. О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор;

П. М. Кулаковський, доктор історичних наук, професор;

А. С. Атаманенко, кандидат історичних наук, доцент;

В. Б. Атаманенко, кандидат історичних наук, доцент;

М. Б. Близняк, кандидат історичних наук (відповідальний секретар), ст. викл. кафедри історії;

В. П. Яремчук, кандидат історичних наук, доцент;

С. О. Рудько, кандидат історичних наук, ст. викл. кафедри історії.

У збірнику розглядаються проблеми української та світової історії, а також історіографії і джерелознавства. Статті збірника репрезентують наукові зацікавлення дослідників Національного університету “Острозька академія” та інших наукових та навчальних установ України. У частині збірника подано результати перших наукових читань, присвячених світлій пам’яті професора М.П. Ковальського.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів та студентів вищих закладів освіти.

ISBN 966-7631-62-1

© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2008
©Українське Історичне Товариство, 2008

ЛИСТ-ВІТАННЯ УЧАСНИКАМ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА М.П. КОВАЛЬСЬКОГО

ШАНОВНІ УЧАСНИКИ АКАДЕМІЇ ПАМ'ЯТІ ПРОФ. МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО, ДОРОГІ КОЛЕГИ!

На превеликий жаль, не можу бути разом з Вами і відзначити пам'ять нашого Дорогого і Незабутнього Професора Миколи Павловича Ковальського, провідного українського історика, академіка Української Академії Наук у США, заслуженого і довголітнього професора Острозької Академії, почесного члена, основника і почесного голову Острозького Осередку УІТ ім. М. Грушевського, співредактора журналу “Український історик”, одного з передових членів УІТ, мого старшого колегу і правдивого друга. Микола Павлович унікальний своєю науковою творчою спадщиною в анналах української історіографії.

Кожного разу, коли я відвідував Острозьку Академію, мав велику приємність зустрічатися з Миколою Павловичем. Завжди ми обмінювалися думками про сучасний стан української історіографії і про завдання істориків і джерелознавців та історіографії, яку він завжди вважав інтегральною частиною світової історичної науки. Він радів її розвитком і негодував різними досягненнями окремих установ і істориків. Не любив імпровізації і самохвальби – вірив в систематичні наукові дослідження і конкретні висліди. Пригадую нашу останню зустріч – пан Микола, як я його називав, уже був знеможений і хворий. Але з великим задоволенням говорив про дальший розвиток “Українського Історика”, як провідного історичного журналу, і діяльність Редакційного Бюро журналу, яке ми спільно заснували в 2000-му році. Він підкреслював роллю УІТ і УІ в історичній науці і був гордий, що останніх десять років він був пов'язаний з Товариством і журналом науковою діяльністю і творчістю, і був одним із найближчих наших співробітників. Він безпосередньо спричинився до розвитку УІТ в Україні.

Пригадую, як сьогодні, його задоволення з появи нашого

спільного видання з нагоди його 70-ліття, ювілейного збірника “Осягнення історії” в 1999 році, і також наше спільне видання праць В. Антоновича “Лекції з джерелознавства” за редакцією Миколи Павловича, що з’явилося в 2003 році. Це були конкретні висліди нашої співпраці, вже не згадуючи численні його інші наукові дослідження.

Відзначаючи творчу спадщину і наукову діяльність Миколи Павловича, як основника української джерелознавчої історіографічної школи в Дніпропетровську, яку продовжував в Острозькій Академії, я сказав у 1999 році, **що Ювілей професора Миколи Ковальського є Ювілеєм всієї української історичної науки, якій він присвятив своє життя і творчість і дав тривалий вклад в її розвиток у міжнародному вимірі.** Це саме може підкреслити сьогодні, відзначаючи його тривалий вклад в історичну науку.

Професор Ковальський повинен стати прикладом для його численних учнів і взагалі українських істориків, прикладом того, як треба науково працювати для розвитку історичної науки. Працювати конкретними ділами і конкретними науковими вислідами, а не лише гарними словами і панегіриками, яких він з природи недолюблював. Думаю, що Острозька Академія, Українське Історичне Товариство, Українська Вільна Академія Наук у США і всі інші установи, пов’язані з його діяльністю, гордяться, що Микола Павлович Ковальський був їхнім професором і членом.

Сьогодні, вшановуючи його багатомірне життя і тривалий вклад в українську історичну науку, з приємністю повідомляю, що Українське Історичне Товариство готує в його пошану науковий збірник. Це буде конкретне відзначення його світлої пам’яті, життя і творчості. Також вірю, що у відносно короткому часі буде опрацьована джерельна монографія про життя і творчість проф. Миколи Ковальського, яку зможемо видати у серії “Історичні монографії”. Це буде важливий і тривалий вклад в українську історіографію.

*Габілітований д-р істор. наук Любомир ВИНАР,
Президент УІТ, Почесний доктор і професор
Національного університету “Острозька академія”,
Голова Історичної Секції Української Вільної Академії Наук
у США*

Ірина КОВАЛЬОВА

Я МАЛА ЩАСТЯ ПРАЦЮВАТИ РАЗОМ З М.П. КОВАЛЬСЬКИМ

У спогадах розкрито сторінки творчої співпраці автора з М. П. Ковальським, подано оцінку його прикметних рис як вченого та людини.

Ключові слова: Дніпропетровський університет, кафедра, професіоналізм, історична наука.

В воспоминаниях раскрыты страницы творческого сотрудничества автора с Н. П. Ковальским, дана оценка его особенных качеств как ученого и человека.

Ключевые слова: Днепропетровский университет, кафедра, профессионализм, историческая наука.

Moments of creative cooperation of the author with M.P. Kovalskiy are unveiled. The author assesses his remarkable features of a scientist and a man.

Key words: Dnipropetrovsk University, department, professionalism, historical science.

З роками все частіше виникає необхідність зупинитися у запрограмованому кожному з нас русі доріжкою життя для того, щоб, озирнувшись, побачити постаті тих, хто залишився назавжди у наших серцях та спогадах.

Такою для мене є постать Миколи Павловича Ковальського, поруч з котрим пройшло майже 25 років моєї праці у ДНУ. Знайомство з Миколою Павловичем припадає на 1963 рік, коли на єдиній в той час кафедрі історичних дисциплін відродженого після довготривалого закриття істфаку з'явився високий худорлявий молодий чоловік достатньо демократичного вигляду – у шведці і без краватки. Представившись – М.П. Ковальський – він стисло позначив галузь своїх наукових зацікавлень – джерелознавство історії України XVI – початку XVII ст. До Дніпропетровська він прибув у зв'язку із проходженням кон-

курсу на посаду декана загальнонаукового факультету, який створювався у Кривому Розі, як філія ДНУ. Мені впала у очі невимушеність спілкування та й всієї поведінки добре вихованої людини і в наступних розмовах з кафедрами ми ще деякий час згадували майбутнього співробітника.

Через незначний проміжок часу стали надходити чутки про діяльність молодого криворізького декана, який в стислі строки зумів не лише зібрати колектив викладачів-ентузіастів, а й налагодити добрі стосунки із місцевою владою, що позначилося на зацікавленому ставленні до факультету і матеріальній допомозі з боку на той час впливових (і багатеньких) директорів шахт і збагачувальних комбінатів Криворіжжя.

Повертаючись із відряджень, університетські колеги із захопленням розповідали про створення на ЗНФ досить великої бібліотеки, придбання наочних посібників, виготовлення, за замовленням Миколи Павловича, фотокопій джерел з історії України тощо.

А через місяць-другий до мене подзвонив Микола Павлович, домовляючись про зустріч. Справа була в тому, що в Кривому Розі на той час не знайшлося викладача з археології та історії первісного суспільства і Ковальський просив мене погодитися читати їх.

Не можу сказати, щоб перспектива періодичних відряджень у Кривий Ріг викликала у мене захоплення, тим більше, що моє навантаження значно перебільшувало встановлені законом години – я викладала не лише вищезазначені курси, а й етнографію і всі розділи з історії Давнього Світу. Однак Микола Павлович вмів переконувати. Погодившись на його пропозицію, я, не підозрюючи цього, в якійсь мірі поєднала свою наступну кар’єру викладача і науковця з М.П. Ковальським, про що мені ніколи не довелось пожалкувати.

Яким керівником виявився Микола Павлович? На мій, і не тільки мій, погляд – кращої кандидатури для налагодження роботи такого складного утворення, як загальнонауковий факультет, важко знайти.

Микола Павлович зумів перенести на криворізький ґрунт кращі традиції в організації учбового процесу та наукових шкіл своєї Alma mater – Львівського університету. На відміну від вищих навчальних закладів Східної України, з якими була знайома і в яких за роки ідеологічного пресингу була “витравлена” колишня корпоративна етика, Ковальському вдалося створити

колектив однодумців, керованих бажанням донести до студентів не лише фактологічну базу, а й сам дух, відчуття Історії. Мене вражало, із огляду на атмосферу, що панувала в ДНУ, ставлення Миколи Павловича до викладацького колективу – просякнуте глибокою повагою і одночасно – вимогливе, його підкреслено-зацікавлене відношення до наукових пошуків колег, підтримка спроб написання дисертацій. Слід зазначити, що викладачі ЗНФ відчували і цінували ці якості свого декана і серед них були безперечно талановиті особистості, такі як Тетяна Воронова, в минулому редактор однієї з криворізьких газет, історик за освітою і покликанням.

Наші стосунки з М.П. Ковальським з часом отримали дружній характер. Під час вечірніх повернень з роботи до готелю, де я зупинялася під час відвідин Кривого Рогу, Микола Павлович розповідав про роки навчання у Львівському університеті, власне захоплення археологією та українською етнографією, працю в музеях, своє рідне місто Острог. Студенти із захопленням слухали наші бесіди і довгий шлях після виснажливих 5-6 лекцій здавався коротшим і легким. Вже тоді в М.П. Ковальського відчувалася наукова зрілість, величезний дослідницький потенціал, який стримувався перебуванням поза межами академічної науки і, взагалі, професійного спілкування в умовах Криворіжжя.

Це були ті роки, коли творча і до цього ж порядна людина повинна була існувати, так би мовити, у двох вимірах: зовнішньому, який визначав “Кодекс будівника комунізму” і внутрішньому, до якого майже ніхто не мав доступу. Микола Павлович не був винятком і повинно було стекти багато води, щоб ми порушили цю замкненість. В Криворізькі часи поштовхом до цього стало питання відносно віри. Я розповіла про відвідини церкви із бабусею, яка належала до давніх прихожанок Лазаревської церкви, Микола Павлович поділився своїми спогадами.

Через деякий час у Криворізькому музеї з’явилася археолог з Саратова Л.П. Крилова і М.П. Ковальський запросив її до ЗНФ. Я зітхнула із полегшенням, тим більше, що родинні справи намагали моєї присутності вдома. Однак через деякий час Микола Павлович з’явився, як він висловився “с повинной головою”, просячи вибачення і наполягаючи на моєму поверненні до праці. визнаючи власну помилку, він не шукав виправдань – ця риса його характеру добре відома тим, хто спілкувався з ним.

В 1967 році Ковальський перейшов на роботу доцентом історичного факультету на кафедрах: всесвітньої історії, історії СРСР і, нарешті, рідної для нього кафедри джерелознавства та історіографії. В ці роки Микола Павлович постає стрімким, із гордовито піднесеною головою, виразними рисами породистого обличчя, завжди із старим портфелем у руці, з якого виглядали книжки, які він під час лекцій демонстрував студентам і щедро ділився з колегами. Довге волосся надавало М.П. Ковальському схожості з дореволюційними діячами науки і культури, що не подобалося адміністрації. Пам’ятаю, як на дошці оголошень з’явився наказ по ДНУ про догану доцентів Ковальському саме з цього приводу. Разом із Ковальським на кафедрі з’явилися численні таблиці, виготовлені студентами, карти, слайди та інші наочні засоби.

Іспит у Ковальського був нелегким випробуванням, однак я не пам’ятаю випадку, коли б студент ображався за отриману оцінку – у нього завжди залишалася можливість покращити результат. Сама атмосфера іспиту знімала напругу: Микола Павлович заводив групу з 5-7 чоловік до себе у кабінет, залишаючись з ними, чи виходив, зачинивши двері на ключ. Однак винахідливі студенти скоро здогадалися отримувати допомогу через кафедральний телефон, що стояв на столі і їхнє “заточення” було скасовано. Треба було дуже постаратися, щоб вивести Ковальського з рівноваги; коли ж це відбувалося, Микола Павлович не знав меж. Його улюблене прислів’я “Маразм крепчал” запам’ятало багато поколінь студентів і викладачів.

Взагалі, в натурі Миколи Павловича, за моїми спостереженнями, якое дивно поєднувалися майже дитяча довіра до людей, прихильність, інколи споріднена екзальтації, із відсутністю практичних життєвих навичок, що призводило до непорозумінь і позначалося на умовах життя родини.

Однак в тому, що стосувалося наукових пошуків, Ковальський поставав дослідником із холодним критичним розумом, залізною логікою і відсутністю сентиментів в наукових баталіях. При цьому він не допускав некоректного ставлення до опонентів, на відміну від деяких “молодих”, які прийшли на факультет у 70-х рр. і професійна етика котрих не витримувала критики. Студенти добре відчували цю відмінність і поважали за неї Миколу Павловича.

Наше спілкування з ним в ці роки мало кілька аспектів:

1) як колега по кафедрі; 2) у зв'язку із розвитком мною археологічного напрямку в ДНУ; 3) в галузі джерелознавчої проблематики, оскільки я послідовно обстоювала необхідність розвитку комплексного джерелознавства, зокрема, поєднання писемних і речових (археологічних) джерел з історії України і, зокрема, регіону; 4) спільна праця в складі редакції “Історії міст і сіл Дніпропетровської області”.

До цього можна додати, що моя кандидатська дисертація була присвячена діяльності Дніпрогесівської експедиції НКПро-са України 1927-1932 рр., яку очолював акад. Д.І. Яворницький. Наукова, зокрема джерелознавча, діяльність останнього була також у центрі уваги Миколи Павловича, що сприяло обміну думками з цього приводу. До речі, Ковальський був рецензентом моєї дисертації на кафедральному (історії СРСР) обговоренні. Обрана тема за тих часів була вочевидь небезпечною, з огляду на негативне ставлення до всього, що несло на собі відбиток національного відродження. Миколі Павловичу відводилася не-благовидна роль нищівного критика, чим досягалася подвійна мета: перевірка благонадійності самого рецензента і затримання з виходом на захист сумнівної роботи. Це розуміли всі і пожадливо спостерігали, як будуть розвиватися події. На здивування, всі виступаючі до М.П.Ковальського утримувалися від суттєвих зауважень. Рецензент спрямував на мене нищівну критику, але об'єктом було обрано не історію створення і діяльності керованої Яворницьким експедиції, а зміст джерелознавчого розділу. Виходило, що з самою темою і її висвітленням усе у порядку, слід покращити суто спеціальний огляд джерельної бази. Критика виявилася, на мій погляд, занадто гострою, однак через тиждень Микола Павлович доповів на кафедрі, що мною враховано зауваження і він рекомендує роботу І. Ковальнової до захисту.

Він же підтримав мене у важкі години очікування рішення ВАК, яке запізнювалося, як виявилось, внаслідок анонімних звинувачень у моєму націоналізмі та інших гріхах. На цей час в Україні відбувалася чергова кампанія боротьби з “буржуазним націоналізмом”, від якої постраждали мої знані опоненти – О. Апанович та Ф. Шевченко.

Однією з привабливих рис Миколи Павловича була відсутність в ньому вузького професіоналізму, який, як на мене, споріднений із снобізмом. Він жваво цікавився багатьма питаннями в навіть віддалених від його безпосередніх занять галузях.

Це торкалося і археології, якою Ковальський захоплювався ще у студентські роки.

Я ніколи не помічала зверхнього ставлення до наукових уподобань колег з боку Миколи Павловича. Більше того – він запалювався бажанням знайти можливості для об’єднання зусиль в новому напрямку досліджень. Зараз майже забуті розробки маршруту пересування війська кн. Ігоря, виконані М. Соколом, дніпропетровським інженером, тобто непрофесіоналом, за оповіданням безсмертного “Слова ...”. М.П. Ковальський підтримував автора, пильно стежачи за його роботою, знаходячи можливості звести його з фахівцями, надати можливість друку.

Він сам захоплювався як дитина отриманням нового знання. В цьому сенсі показове спілкування із Яніним – відомим археологом Новгородом, автором курсу “Комплексне джерелознавство”. Микола Павлович поділяв ідею об’єднання усіх видів джерел і завжди зацікавлено знайомився із знахідками нашої експедиції. За широтою обізнаності у різних галузях гуманітарного знання метр належав, безсумнівно, до “старої” професури, енциклопедично освіченої і, головне, спроможної до сприйняття нового знання.

Хочу торкнутися ще однієї риси Ковальського як вченого – його спілкування із учнями. Незалежно від того, хто вони були – ще студенти або аспіранти, чи літні доценти, Микола Павлович запобігав у відносинах диктату свого наукового авторитету. Взагалі у спілкуванні із ним не виникало ситуації керівництва і підкорення, яке так відчутно в ієрархічній будові сучасної науки, коли влада посади і влада наукового авторитету виявилися пов’язаними між собою. На відміну від цього, стосунки М.П. Ковальського із науковим оточенням мали доброзичливий дружній характер, вільне спілкування однодумців у маленькому кабінеті, заповненому тютюновим димом та ні з чим незрівняним ароматом старих книг.

Я свідомо оминаю у спогадах особисте життя Миколи Павловича – це зовсім інша і досить сумна історія. Кохана жінка Любов померла зовсім молодою, залишивши на руках вдівця двох діточок. Ковальський у своєму ставленні до батьківських обов’язків являв той незвичайно рідкісний тип батьків, в яких живе материнська душа. Як квочка розкриває крила над курчам, так і він обгортав їх з усіх боків жалісною любов’ю, яка замінювала йому надію на власне відчуття. Ми, жінки, відчували

це і, поруч з повагою, завжди бідкалися з приводу самотності цього чудового чоловіка і батька.

Руйнація звичних умов життя і праці на початку 90-х років, втрата надії на зміни у становищі з житлом, а можливо – зрозуміла для літніх людей тяга до витоків, батьківського двору – все це позначилося на обранні Миколою Павловичем Острога місцем свого перебування. З 1992 р. ми більше не працювали разом, але зв'язки збереглися. Я щиро вдячна М.П. Ковальському за запрошення прочитати лекції з археології в Острозькій академії, за листи і телефонні розмови, привітання, які надсилав він із рідними та учнями.

о. Юрій МИЦИК

СПОМИН ПРО ЛЮБОВ КИРИЛІВНУ КОВАЛЬСЬКУ

У споміні розкрито особистість, риси характеру та внутрішнього світу дружини М. П. Ковальського Любові Кирилівни. Показано, яку роль вона відіграла в житті вченого.

Ключові слова: Дніпропетровськ, Острог, родина, наукова праця.

В воспоминании раскрыта личность, черты характера и внутреннего мира жены Н. П. Ковальского Любови Кирилловны. Показана та роль, которую она сыграла в жизни ученого.

Ключевые слова: Днепрпетровск, Острог, семья, научная работа.

In the reminiscence it was discovered the personality, features of character and internal world of M.P. Kovalskyi's wife, Liubov Kyrylivna. It has been shown what role she played in the life of scholar.

Key words: Dnipropetrovsk, Ostroh, family, scientific work

Згадуючи про незабутнього Миколу Павловича Ковальського, неможливо не згадати і про його вірну дружину – Любов Кирилівну, яка передчасно пішла з життя, померши у 32 роки від раку. Вона відіграла дуже значну роль в житті Миколи Павловича, але про неї згадують дуже стисло. Справа в тому, що на світі лишилось небагато людей, котрі її знали, а її дочка, Ірина Миколаївна Ковальська, на момент смерті матері була ще маленькою. Хоча мої спогади є дуже уривчастими, але думаю, що вони прислужаться і для увічнення світлої пам'яті Любові Кирилівни, і для кращого розуміння життя й діяльності Миколи Павловича.

Отже, Любов Кирилівна народилась 2 вересня 1940 р. в сім'ї військовослужбовця. Її батько Кирило Жижко, до якого, до речі, Любов Кирилівна була зовні дуже подібна, служив офіцером невисокого рангу у Червоній армії. Мати – Марія Іванівна Жижко, яку прекрасно знають всі аспіранти Миколи Павловича, рідко згадувала про чоловіка і про обставини, за яких вони познайомилися (вірогідно в рідній для Марії Іванівни Полтаві). Він загинув у перші дні війни, причому подекували і про самогубство, але навряд чи зараз вдасться встановити обставини його смерті.

Після відомих подій 17 вересня 1939 р. Острого повернувся до України, у цьому місті служив Кирило Жижко, тут жила і його сім'я: дружина, син Борис (1938 р. н.) і дочка Любов (1940 р. н.). Марія Іванівна згадала якимось цікавий епізод з даного періоду життя: Микола Павлович, тоді ще 11-літній хлопчик, пустуючи з однолітками, випадково закрив двері до мешкання Жижків. Там була тільки кількамісячна Люба, яка прокинулася і почала плакати. Оскільки замок сам закрився, а ключ залишився у хаті, Марії Іванівні, яка лише на кілька хвилин вийшла з помешкання, довелося похвилюватися, доки не знайшли другого ключа. Потім сім'я Жижків начебто переїхала разом з гарнізоном далі на захід, в Галичину. Тут їх застала війна. Марії Іванівні тяжко було згадувати про те, як їй з двома маленькими дітьми на руках, прийшлося тікати на схід. До 1943 р. вони жили в с. Мачухи на Полтавщині, очевидно в рідних місцях Марії Іванівни. Того ж року овдовіла Марія Іванівна з дітьми повертається до Острога і поселяється на вул. Маяковського (суч. Кардашевича), тобто по сусідству з Ковальськими. Слід відзначити, що тоді Волинь, як і Галичина, були головними центрами української національно-визвольної боротьби. Острозький край дав чимало героїв-бійців УПА. Досить згадати про таке село як Дермань, з якого понад тисячу юнаків пішло в ліс, щоб воювати проти окупаційної влади. Сама Любов Кирилівна згадала якимось про трагічні події тієї пори. На головну площу Острога НКВДисти зігнали місцевих жителів і змушували їх дивитись на тіла забитих бійців УПА. Це були тіла молодих хлопців і дівчат. Якщо хтось пізнавав своїх рідних і видавав себе криком чи плачем, того негайно арештовували і тягли на допит. Це сильно вразило тоді ще зовсім маленьку Любов Кирилівну, яка чи не з того часу з відразою ставилась до комуністичного режиму. Якимось

вона згадала при мені про видатного українського вченого-мистецтвознавця Павла Жолтовського, який свого часу побував у сталінських таборах на будівництві сумнозвісного Біломор-каналу. “Зеки” там неймовірно потерпали від голоду, холоду, хвороб, непосильної праці і жорстокого ставлення до себе з боку охорони, масово помирали. Одному “зеку” (чи не був це сам Павло Жолтовський?) хтось кинув шматок хліба і той його жадібно проковтнув. Охоронець наказав “зеку” висунути язика, витягнув голку і став колоти нею бідолаха в язик...

Оскільки Любов Кирилівна ходила до школи в Острозі, то її викладачами були люди, яких я добре знав: і сам Микола Павлович, і Анатолій Сергійович Зав’ялов (1928-2002) – майбутній завідувач кафедри загальної історії і проректор ДДУ, і перша дружина А.С. Зав’ялова. Хтозна, чи не звідти потяглася нитка взаємної симпатії Миколи Павловича та Любові Кирилівни, яка потім переросла в кохання і міцний шлюб? Побралися молоді видно в Острозі. Збереглися фотографії цього пам’ятного дня влітку 1960 р. На них я не впізнав у молодій жінці, яка зустрічає молодих, саму Марію Іванівну (до речі, тут вона разюче подібна до своєї онуки, Олександри Борисівни). Марія Іванівна прокоментувала весільні фотографії дочки, сказавши зокрема, що так хвилювалася, зустрічаючи молодих, що з рук усе падало.

Далі пішли діти: Тетяна (1962-2004) і Ірина (1963 р. н.), тяжкі квартирні проблеми... Врешті Микола Павлович і Любов Кирилівна переїхали до Кривого Рогу (1963-1967), а потім і до Дніпропетровська. Так сталося, що один міліцейський начальник, знайомий Миколи Павловича, мав перебиратися з Дніпропетровська до Кривого Рогу і таким чином відбувся квартирний розмін, внаслідок якого подружжя Ковальських осіло у відомому трикімнатному помешканні у “хрущобі” на вул. Казакова, 1-а, кв. 32. У цьому “міліцейському” будинку на подружжя Ковальських довгенько дивилися скося як на “білих ворон”.

Восени 1968 р. я (тоді ще третьокурсник) познайомився з Миколою Павловичем, який буквально захопив мене своєю людяністю і фанатичною відданістю науці. Буквально через кілька днів я познайомився і з Любов’ю Кирилівною. Тоді істориків (ми ще не відокремилися від історико-філологічного факультету) тимчасово промістили у СШ № 9, що поблизу відомого магазину “1000 дрібниць”. Після занять (а у цьому навчальному році лекції починалися з 16-ої години і закінчува-

лися бл. 22-ої) я провів “шефа” до зупинки, слухаючи на ходу його порад та рекомендацій щодо майбутньої курсової роботи. У майбутньому дуже часто саме таким чином відбувалося моє спілкування з Миколою Павловичем, і така його форма була дуже ефективною.

На розі пр. К.Маркса та вул. Горького поблизу магазину “Военторг” на Миколу Павловича чекала Любов Кирилівна. Це була молода світловолоса жінка з правильними рисами обличчя. Зросту вона була середнього, може трохи вище, мала сіро-блакитні очі. Щоправда колір очей я роздивився пізніше, але вже під час першої зустрічі звернув увагу на бліду шкіру обличчя, що як я дізнався потім, було наслідком хвороби. Любов Кирилівна була вдягнена у плащ, під яким була в’язана кофта. Вона видно полюбляла светри та кофти світлих кольорів, бо я часто бачив на ній саме це вбрання. Вона говорила чітко, виразно, логічно, спокійно, за цим вгадувалась високоінтелігентна жінка. Одразу було видно, що вона має справу з аудиторією (Любов Кирилівна працювала вчителькою математики у одній з вечірніх шкіл, що знаходилась поблизу т.зв. “підстанції” у верхній частині пр. Гагаріна). Вона однаково добре говорила українською і російською мовами, з перших слів було зрозуміло, що вона багато читає, реалістично дивиться на речі, що їй був притаманний тонкий гумор. Любов Кирилівна була старша від мене всього на 9 років, але у розмові з нею я відчував себе дитиною. У розмові зі мною у неї була постійно присутня якась материнська інтонація. Її цікавило, хто мої батьки, як мені живеться (мій батько помер, коли я був ще першокурсником, а мама мала крім мене, ще молодшого брата Ігоря, який ще ходив у дитсадок), які предмети мені подобаються тощо. Робила вона це ненав’язливо. Видно було, що їй дійсно цікаве моє життя.

Потім з Любов’ю Кирилівною я зазвичай зустрічався, коли приходив на консультації до Миколи Павловича додому, як і ряд інших його студентів та аспірантів. Між іншим пригадується розповідь самої Любові Кирилівни смішний випадок, що стався у них вдома із студенткою-заочницею Буць. Вона прийшла на квартиру Ковальських, щоб проконсультуватися з приводу дипломної роботи. Щось у тієї дипломниці ніяк не виходило, бракувало їй потрібної літератури, тому Микола Павлович запропонував їй почитати свою ще недруковану статтю, а сам тим часом зайнявся іншими справами. Дещо пізніше Мико-

ла Павлович побачив як наївна, але практична Буць переписує статтю свого наукового керівника слово в слово. “Та Ви що?” – обурився Микола Павлович, – “хочете, щоб всі подумали, що я списую статті у своїх дипломників?”. Про це Любов Кирилівна розповіла зі сміхом.

Вона часто запрошувала мене до столу, розпитувала про навчання, сімейні справи. Я міг на кожному кроці побачити, що в родині Ковальських панує спокій і любов, мир і злагода. Любов Кирилівна була дуже спокійною і витриманою людиною, вона займалася вихованням дітей, вела домашнє господарство, словом прагнула забезпечити міцний тил Миколі Павловичу. Високо цінуючи талант свого чоловіка як вченого, вона прагнула створити йому максимально сприятливі умови для його наукової праці. Вона була знайома з рядом колег Миколи Павловича, знала про непросту ситуацію на факультеті і на кафедрі, але ніколи я не чув від неї якогось образливого слова на адресу когось із них. З подруг Любові Кирилівни я знав лише Марину Григорівну Яранцеву, яка працювала в музеї історії ДГІ (гірничого інституту). Це була яскрава і весела блондинка, ровесниця Любові Кирилівни. Пізніше вона вийшла заміж за відомого московського історика і з того часу я її не бачив.

Врівноваженість і математична логічність Любові Кирилівни органічно доповнювала дещо запальний характер Миколи Павловича. Я ніколи не чув і навіть не міг уявити якоїсь сварки між ними. Інколи виникали дрібні непорозуміння між Миколою Павловичем та його тещею, які Любов Кирилівна ліквідувала в зародку. Якось Микола Павлович ненароком змахнув на підлогу улюбленого ручного годинника Марії Іванівни, що опинився не в той час і не в тому місці. Годинник від удару природно зупинився, а Марія Іванівна згодом мала б про це дізнатися. Любов Кирилівна взяла справу у свої руки, пішла до матері, зуміла так це пояснити, що Марія Іванівна навіть не побурчала з цього приводу. Інший випадок мені запам’ятовся особливо добре. Микола Павлович і Любов Кирилівна мали їхати влітку у відпустку поїздом до Острога, де вже були у бабусі (Лідії Олександрівни) їхні дочки. Там вони проводили свої літні відпустки. Хоча Микола Павлович дуже любив море, однак Любові Кирилівні сонячна радіація була вже протипоказана, їй заборонялось також нести речі вагою понад 5 кг. Я отже мав допомогти їм нести валізи. Того разу я прийшов завчасно і під-

тримував жваву розмову з Миколою Павловичем, котрий був у доброму гуморі, передчуваючи відпочинок в сімейному колі у батьківському будинку. Настав вечір і я поцікавився часом відходу поїзда Дніпропетровськ-Ковель. Микола Павлович безтурботно відповів, що ми маємо ще купу часу. Я чомусь взяв до рук залізничний квиток і побачив, що мій любий шеф дуже помиляється: він сприйняв за час відходу чи то номер поїзду, чи то номер вагону. До відходу ж насправді лишалось дуже й дуже мало часу. Любов Кирилівна тут же дала команду виходити, бо все вже було готове. Я потягнув дві важкі валізи (видно з книгами та рукописами) вслід за шефом, у якого теж руки не були порожні. Поспіхом сіли у тролейбус, який якраз під'їхав і я подумав, що ми ще можемо встигнути на поїзд. Любов Кирилівна думала інакше. За дві зупинки, біля Транспортного інституту ми зійшли і стали ловити таксі. Уже сидючи в легковушці я зрозумів правильність розрахунку Любові Кирилівни. Тролейбус точно б не встиг до відходу поїзда, бо й таксі, що мчало дуже швидко, не давало гарантій на успіх. Підскочивши до вокзалу, ми схопили речі і побігли до поїзда. Тільки-но Ковальські піднялися у вагон, тільки-но я подав Миколі Павловичу валізи, як поїзд різко смикнув і почав свій рух... Іншим разом розсіяного шефа виручили разом Любов Кирилівна та доц. Зінаїда Михайлівна Куніна, з якими вони були знайомі ще по Кривому Рогу і до яких вона часом приходила в гості. Уже на вокзалі Любов Кирилівна поцікавилась, чи виключив Микола Павлович праску. Той з жахом пригадав, що не зробив цього. Терміново зателефонували Куніній, у якої були запасні ключі. Вона на прохання Любові Кирилівни тут же взяла таксі і приїхала своєчасно: стіл уже починав димітися...

Взагалі відпустки Микола Павлович і Любов Кирилівна проводили разом. Звичайно це був Острог, але їм на все життя запам'ятався спільний відпочинок у санаторії в м. Махінджаурі, що на північ від Батумі. І через багато років Микола Павлович часом говорив з ностальгією: "О, Махінджаурі!". До того ж це видно була остання відпустка, коли Любов Кирилівна почувала себе досить здоровою.

Коли померла моя мати (березень 1970 р.), Ковальські дізналися про це вже пізніше і прийшли до нас з дружиною додому, щоб висловити свої співчуття. Побачивши спартанську обстановку, в якій ми жили, вони краще зрозуміли наші проблеми.

Хоча щодо цього вони нічого не сказали, але я відчув, що вони прагнули більше мені допомогти, в т.ч. й матеріально. 7 липня 1971 р. народилась моя дочка Інна (я тоді був на військових зборах). Я дав знати про це шефу. Прийти особисто до нього я зміг тільки після цих зборів, десь через місяць. Мене на вул. Казакова чекали. Микола Павлович і Любов Кирилівна подарували моїй малій дочці цінні речі: дерев'яне ліжечко, ніжної матерії для сорочечок – “розпашонок” (матерія була розмальована симпатичними ведмедиками) і товсту книгу чеської авторки, що стосувалася догляду за дітьми і розписувала особливості життя немовляти помісячно. Передаючи мені книгу, Любов Кирилівна додала: “Це дуже корисна книга. Вона дуже допомогла нам. Більше дітей у нас не буде...”. Пізніше я зрозумів весь сенс цих слів. Микола Павлович дуже любив своїх дочок, але хотів, як і кожен батько, мати сина. Колись Любов Кирилівна зауважила, що якби Микола Павлович одружився так рано, як я, то у нього міг би вже бути син такого ж віку, тобто 20-річний. Хвороба Любові Кирилівни робила народження третьої дитини неможливим, бо мова йшла вже про її власне життя... Подарована ж книга між іншим дуже допомогла нам і служила вірою і правдою також сестрі моєї дружини – Людмилі, Олені Плохій – дружині Сергія Плохія (нині професора Гарвардського університету) та ін.

Коли моїй дочці Інні було кілька місяців, я прийшов з нею в гості до Ковальських і радо був ними зустрінутий. На пам'ять про це лишилися прекрасні перші фотографії малої Інни, зроблені Миколою Павловичем як справжнім фотомайстром.

Микола Павлович і Любов Кирилівна були щасливі у шлюбі, вони вели спосіб життя типовий для справжніх інтелігентів, їх відзначала любов до книг, що ними була сповнена вся квартира, любов до музики і мистецтва взагалі. Вони полюбили ходити разом в музеї, театр і кіно. Микола Павлович нарікав на брак часу для цього. “Ось Григорій Юльєвич Гербільський, мій науковий керівник у Львівському університеті, той регулярно ходив з своєю дружиною, Зінаїдою Андріївною, на прогулянки, в театри...”. У цьому плані Гербільський був для Миколи Павловича ідеальним чоловіком.

З того дуже обмеженого репертуару, що його дозволяла радянська цензура, подружжя Ковальських відзначало дійсно вартісні речі. Пригадується зацікавлення ними такими кінострічками як: “Ночі Кабірїї” Фелліні, “Звуки музики” (США), фільми з

участю видатного коміка Фернанделя. Любов Кирилівна високо цінувала “Кавказьку полонянку” Гайдая, зі сміхом цитувала репліку “таваріща Саахова”, який торгувався за Ніну (“студентка, комсомолка, спортсменка и просто красивая девушка”): “Аполітично рассуждаеш...”. Микола Павлович дуже любив шведський фільм “Ельвіра Мадіган”, який недовго був у прокаті і якого я й досі, на жаль, не бачив. Хоча мої і Миколи Павловича смаки щодо кіно не були ідентичними, однак і спільного було чимало. Мені теж подобалися згадані вище фільми, нерідко збігалися і наші негативні оцінки. Тут мова не йде навіть про радянський “кіноширпотреб-агітпроп”, який відзначався правильними відбиттям лінії компартії і низьким, нерідко примітивним, художнім рівнем. Йдеться і про деякі експериментальні речі, які часом з’являлися на кіноекранах СРСР, насамперед фільм “Іюльський дождь” Юрія Візбора. Якось я прийшов до Миколи Павловича якраз тоді, коли вони повернулися з кінотеатру і видно обговорювали цей фільм. Любов Кирилівна запитала, чи бачив я цей фільм і попросила поділитися своїми враженнями. Я відверто висловив свою негативну оцінку щодо фільму, котрий на додачу виявився ще й нудним та претензійним. Любов Кирилівна начебто з полегшенням зітхнула: “А я думала, що може тільки нам цей модний фільм здався зовсім нецікавим”. Дуже популярний тоді фільм “Хай кажуть” (Іспанія) вона і Микола Павлович цінували тільки за гарні пісні у виконанні іспанського співака Рафаеля.

Влітку 1972 р. Микола Павлович запропонував мені з дружиною і дочкою пожити місяць у них у квартирі, бо вся родина Ковальських виїжджала на відпочинок. Я з радістю погодився, бо це давало мені необмежений доступ до величезної бібліотеки Миколи Павловича і його друкарської машинки. Саме тоді я написав значний фрагмент своєї кандидатської дисертації, а на додачу статтю про Лаврентія Мюллера – німецького мандрівника по Україні др. пол. XVI ст. Після повернення Ковальських з відпустки я помітив якусь похмурість і смуток у Миколи Павловича, що пояснювалося погіршенням здоров’я Любові Кирилівни. Я знав з його та її слів про якусь хворобу, але думав, що це одна з тих хронічних хвороб, котрі допікають людям все життя, однак дають змогу більш-менш повноцінно прожити до глибокої старості. Але я помилявся. Микола Павлович якось не витримав і повідомив мене про наближення трагедії... Виявляється, що Любов Кирилівна захворіла на рак грудей десь у середині

60-х рр. Довелось тоді піти на операцію, яка хворобу тільки призупинила. Любов Кирилівна була на обліку у онкодиспансері, приймала необхідні ліки, але у 1972 р. стан її здоров'я різко погіршився. Пішли метастази... Сама Любов Кирилівна трималася стійко і тільки раз я почув від неї, як вона процитувала слова свого лікаря, звернені до неї: “Вам треба дякувати Богу за кожен прожитий день, бо він може бути для Вас останнім”. Тому вона старалась прожити цей день гідно, присвятити його чоловікові й дітям. Вона була віруючою людиною, але в той час про це не було прийнято говорити і тому можна тільки здогадуватися про її молитви до Бога. Вона до останнього сподівалася на чудо, вірила що одужає і повернеться до нормального життя... На жаль, дива не сталося. Десять у листопаді 1972 р. її помістили до лікарні у окрему палату. Разом з нею невідлучно перебував Микола Павлович, який навіть поставив “розкладачку” в палаті, щоб не залишати хвору саму на ніч. Йому вже було байдуже, в чиїх руках буде кафедра джерелознавства та історіографії, яку відкривали саме “під Ковальського”. Цим скористався такий собі пігмей від науки, проф. В. Борщевський, котрий добився, що саме його призначили завідувачем кафедри (від цього поза сумнівом прогнала і кафедра, і історична наука взагалі).

Я приходив провідати хвору і водночас передати Миколі Павловичу новини щодо його книги “Джерела про початковий етап книгодрукарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)” (Дніпропетровськ, ДГУ, 1972). При цьому я не зовсім обачно передав Миколі Павловича слова однієї дами з друкарні приблизно такого змісту: “Коли дружина помирає, тоді не до видання книг”. Микола Павлович сумно сказав: “Що вона може знати про моє горе? Якби я хоч трохи не відволікав уваги від нього, то я або сам помер би, або збожеволів. А що було б з нашими дітьми?”. Це була щира правда, бо невдовзі після смерті Любові Кирилівни у Миколи Павловича стався інфаркт, який трохи його самого не забрав у могилу.

Любов Кирилівна згасала на очах. Їй робили переливання крові (тут допомогли студенти-історики, які здали добровільно свою кров), але це могло лише трохи продовжити її життя. Вона майже непорушно лежала на лікарняному ліжку, дуже бліда і тільки очі у неї стали великими й глибокими, блакитними, аж синіми з поволокою. Такі очі я потім бачив у мого двоюрідного

брата Василя Дзюби, який помирає від раку у Світловодську, не проживши і 33-х років. Любов Кирилівна все ж трималася... Вона розпитувала мене про сімейні справи, про дисертацію. Я пам'ятаю, поскаржився їй на труднощі у написанні дисертації, бо доводилося їй підробляти (грузити по ночах мішки з борошном у вагони, вести уроки у школі тощо), але вона підбадьорила мене, сказавши: "Не хвилюйтесь, все буде в порядку. Будете Ви й кандидатом, і доцентом, а свого часу й доктором наук і професором! А я...". Тут вона не стрималася і я вперше побачив як її очі наповнились сльозами, стали ще синішими, як вона гірко заплакала, передчуваючи свою близьку смерть. Микола Павлович став їй втішати і врешті заспокоїв її. Через декілька днів Любові Кирилівни не стало... Їй стало гірше, покликали лікаря, але це був кінець. Вона померла на руках свого чоловіка, який сам втратив свідомість від важкого удару долі...

Наприкінці грудня 1972 р. відбувся похорон. До будинку на вул. Казакова прийшло багато людей, особливо з числа учнів Миколи Павловича та Любові Кирилівни. Пам'ятаю одного сліпого чоловіка, який втратив зір ще дитиною після війни (розірвалася граната, яку знайшли хлопчачки). Він прибув начебто з Кривого Рогу, щоб віддати останню шану покійній і сказати слова співчуття Миколі Павловичу та іншим рідним (Марії Іванівні, брату Борису, дочкам Тетянці та Ірочці). Поховали Любов Кирилівну на новому тоді кладовищі у Сурсько-Литовському. Микола Павлович ніколи не забував про свою дружину, буквально кожної неділі, а то й частіше він їздив на кладовище на її могилу, дбав про пам'ятник і огорожу. Лише через декілька років, коли біль втрати трохи вщух, він став рідше бувати на кладовищі, але і далі ці відвідини могили коханої дружини були регулярними. Бував з ним там інколи і я, бачив знову й знову його горе. Якось я дізнався від нього, що десь у нього зберігається не лише магнітофонний запис голосу Любові Кирилівни, але й любительська кіноплівка, на котрій знята вона сама. Я запитав, чи переглядає він цю плівку. Микола Павлович відповів заперечно, бо за його словами, це було б йому надто боляче. Лише на схилі життя він переглядав цю плівку, принаймні так я можу судити з його слів.

Микола Павлович залишився удівцем. Деякі жінки з ДДУ хотіли б зв'язати свою долю з ним, але Микола Павлович залишився вірним своїй покійній дружині і ніхто не сумнівався, що це щира правда і він як однолюб хотів бути вірним своїй Любочці...

Сергій СВІТЛЕНКО

ОСОБИСТІТЬ І ТВОРЧА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА М. П. КОВАЛЬСЬКОГО В ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ ТЕОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ

У статті проаналізовано життєвий шлях вченого і його багатогранну наукову спадщину в контексті предметного поля теорії історичного пізнання. Зроблено спробу розкрити глибину творчої лабораторії науковця і педагога, розширено горизонти розуміння особливостей будови нашої історіографічної традиції на особистісному рівні.

Ключові слова: вчений, історик, джерелознавство, історіографія, біографістика, археографія, історичне пізнання, пізнавальний потенціал, сімейні традиції, пізнавальний інтерес до минулого.

В статье проанализировано жизненный путь ученого и его многогранное научное наследие в контексте предметного поля теории исторического познания. Сделано попытку раскрыть глубину творческой лаборатории ученого и педагога, расширено горизонты понимания особенностей строения нашей историографической традиции на личностном уровне.

Ключевые слова: ученый, историк, источниковедение, историография, биографистика, археография, историческое познание, познавательный потенциал, семейные традиции, познавательный интерес к прошлому.

The article is about lifetime of the scholar, his versatile scientific works on the background of subject field of history perception. An attempt was made to uncover the depth of creativity to the scholar and teacher, to widen the horizons of cognition of peculiarities of our historiographical tradition structure on the individual level.

Key words: scholar, history source study, historiography,

biographia, archejgraphy, history perception, perceptional potential, family traditions, perceptional interest in past.

Виповнюється рівно рік, як українська історична наука знала тяжкої і непоправної втрати – не стало Миколи Павловича Ковальського – вченого широкого і насиченого творчого діапазону, справжнього майстра дидактики, енергійного й талановитого організатора, відповідального й компетентного керівника.

Життєвий і творчий шлях професора М.П. Ковальського, його дар багатогранного, щедрого таланту потребують на вдумливе і глибоке осмислення з погляду не тільки джерелознавства, історіографії, біографістики, а й філософсько-історичних дисциплін. У пропонованій доповіді поставимо завданням розглянути особистість і творчу спадщину М.П. Ковальського в контексті предметного поля теорії історичного пізнання, що вивчає процес історичного пізнання дійсності, тобто процес інтелектуальної діяльності людини, групи людей, суспільства з метою пізнання, усвідомлення і розуміння минулого і сучасного життя та прогнозування майбутнього руху суспільства [1, 97]. Осягнення процесу історичного пізнання дійсності визначним вченим дасть можливість проникнути у глибини творчої лабораторії науковця і педагога, а відтак мати більш повне уявлення про особливості будови нашої історіографічної традиції на особистісному рівні.

У проблемному полі теорії історичного пізнання чільне місце посідають такі аспекти, як постать науковця, зокрема передумови формування та складові його інтересів, творчий діапазон зацікавлень, мета, засоби, результати інтелектуальної діяльності тощо. Тож розглянемо вказане послідовно.

Першорядного значення набувають питання генезису пізнавального потенціалу вченого. Аналізуючи цей аспект з погляду на особистість професора М.П. Ковальського, є всі підстави вести мову про сприятливі корені гносеологічної діяльності вченого. По-перше, це обумовлено давніми сімейними традиціями. Адже дід Миколи Павловича – Олександр Васильович Кікець – належав до педагогів і навіть очолював двокласне училище у Шепетівці, мав друковані праці та зв'язки з різними науковими товариствами. Освітнянську традицію продовжила мати М.П. Ковальського – Лідія Олександрівна, яка вчителюва-

ла майже півстоліття. Батько – Павло Миколайович – походив із родини сільського священика, мав вищу юридичну освіту, певний час вчителював і все життя був творчою особистістю. І мати, і батько М.П. Ковальського зазнавали переслідувань з боку польського режиму, позбавлялися роботи. Дядько Миколи Павловича – Павло Миколайович – брав активну участь у політичній боротьбі, зокрема за часів Української національно-демократичної революції обирався членом Української Центральної Ради, працював у Генеральному секретаріаті. У 1930-х рр. він очолював Український Центральний комітет у Варшаві, а в 1944 р. загинув у концентраційному таборі [7, 29–30].

Така життєва й інтелектуальна активність, обдарованість і по материнській, і по батьківській лінії родоводу безсумнівно заклала міцні генетичні підвалини пізнавального потенціалу М.П. Ковальського. Жорстокі життєві випробування, які випадали на долю родини, найближчих до Миколи Павловича людей, напевно, на підсвідомому рівні пробуджували у нього інтерес до минулого, зароджували прагнення знати історію, розібратися в причинах і наслідках, можливо спочатку на мікроісторичному, сімейному рівні.

Цікаво, що сам Микола Павлович, з одного боку, заперечував будь-який вплив батьків у процесі зацікавлення історією, а з іншого, – підтверджував величезний вплив матері-вчительки в загальній життєвій і професійній орієнтації на вчительську працю, згадував, як мати читала йому вголос М.В. Гоголя, в тому числі “Тараса Бульбу” [4, 21].

Витоки пізнавального інтересу до минулого пояснюються не тільки родинним чинником. Цілком можна погодитися з О.А. Удодом, який звернув увагу на такий фактор, як “історична атмосфера місця його дитинства і юності”. Як відомо, народився М.П. Ковальський 19 березня 1929 р. у волинському селі, а незабаром, у 1936 р. Ковальські переїхали до Острога – стародавнього волинського міста, в якому панував дух історичної минувшини. Тамтешня культура невеликого провінційного містечка, мальовнича природа та неповторні середньовічні пам’ятки архітектури, музейні реліквії – все це справило сильний вплив на свідомість Миколи в дитинстві та юності, зумовило його зацікавленість історією Середньовіччя [7, 30; 4, 21].

Як визнавав сам М.П. Ковальський, йому ще у школі по-везло на вчителів, наставників. Особливу роль у прищепленні

інтересу до історичних знань відіграли археолог і краєзнавець Й.В. Новицький, історики Т.О. Папашика, А.Й. Марусина. Їхня любов до пізнання минулого сприяла самовдосконаленню Миколи Павловича його першим самостійним зацікавленням у справі систематизації історичних матеріалів із польської преси та енциклопедій, що знайшло вияв у створенні хронологічних таблиць про діяльність політичних діячів, глав держав. Прикметно, що ця пізнавальна робота, яка розпочалася ще в 1937–1938 рр., тривала у 1942–1947 рр. і аж до 1962р., а її результати були частково опубліковані в 1978 і 1980 рр. [4, 21, 22; 7, 30].

Усе це свідчить, що вже в юності у Миколи Павловича сформувався стійкий інтерес до самостійної аналітичної діяльності, який підтримувався впродовж десятиліть. Майбутній вчений-історик навчався тільки на відмінно, зокрема отримав золоту медаль учня Острозької середньої школи № 1 та відзнаку випускника Острозького педагогічного училища. У цей час остаточно визначився його життєвий вибір.

У 1947 р. М. П. Ковальський здобув кваліфікацію учителя початкової школи, але продовжив навчання, вступивши того ж року на денне відділення історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. Вирішальну роль у визначенні напрямку його наукової діяльності відіграли лекції з джерелознавства історії стародавньої Греції та Риму професора І.І. Вейцківського та рекомендації щодо тем дипломної роботи і кандидатської дисертації відомого знавця історії Росії та України XVI–XIX ст. Г.Ю. Гербільського. На наш погляд, одним із додаткових чинників того, що М.П. Ковальський зупинився саме на польсько-литовському періоді української історії стало його формування як дослідника в середовищі “мовної поліфонії”, яка дозволила вільно володіти українською, російською та польською мовами і проникнути не лише у глибини змісту джерел та літератури, а й усвідомити національний менталітет, своєрідність мислення істориків різних наукових шкіл [6, 7–8, 17; 4, 20, 23].

Серед чинників, що обумовлювали формування М.П. Ковальського як історика були не тільки позитивні. Студентські роки Миколи Павловича прийшлися на складний у соціальному й ідеологічному планах повоєнний період. Труднощі відбудови помножилися на непросту суспільну атмосферу доби сталінщини, яка характеризувалася “ждановщиною”, репресіями проти

інтелігенції, студентства, активним рухом опору щодо політики більшовизму в Західній Україні.

Ця хвиля певною мірою зачепила й М.П. Ковальського. У 1950 р., будучи відмінником навчання, з “морально-етичних” та “методологічних” міркувань, а іншими словами через обстановку “насадження енкаведізму, сексотства, зрадництва” серед західноукраїнської молоді у вузах Львова, він був змушений перевестися на заочне відділення і розпочати трудову діяльність учителем в острозьких школах. Щоправда, це не завадило успішно завершити навчання. У 1952 р. М. П. Ковальський закінчив історичний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка, отримавши диплом з відзнакою [6, 17; 5, 116; 4, 23].

Зміни, що поступово відбувалися в країні після смерті Й. В. Сталіна, відкрили перспективу подальшого професійного зростання Миколи Павловича. Вже у 1953 р. він став аспірантом кафедри історії СРСР рідного вузу. Цей період цікавий з погляду вивчення співвідношення схильності інтересів молодого вченого і соціальної, ідеологічної зумовленості творчості. Обираючи тему кандидатської дисертації, Микола Павлович не міг не враховувати дух тодішнього часу, і це знайшло відображення в темі “Зв’язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI – XVII ст.)” [6, 24]. Водночас не можна не звернути увагу на те, що предметом вибору молодого науковця стала не кон’юнктурна історико-партійна тема новітньої доби, а сюжет з історії українського пізнього середньовіччя та початків ранньомодерної історії. Симптоматично, що саме ці періоди вирізнялися піднесенням українського національно-культурного життя, помітною активізацією боротьби українства за соціальне й національне визволення.

Процес історичного пізнання науковцем має свою внутрішню структуру, що знаходить виявлення у періодизації творчості дослідника. М.П. Ковальський диференціював власну творчу працю на певні етапи, або періоди [4, 15]. З урахуванням його власного бачення, але з певними доповненнями, можна вести мову про такі етапи творчої діяльності вченого: I етап – львівський, який поєднує два внутрішніх періоди – аспірантуру і публікації з тематики кандидатської дисертації – 1956–1958 рр. та наукову роботу в Українському Державному музеї етнографії та художніх промислів АН УРСР – 1959–1963 рр.; II

етап – дніпропетровський, що поділяється на період науково-педагогічної роботи спочатку доцентом, а згодом деканом Криворізького загальнонаукового факультету Дніпропетровського державного університету – 1963–1967 рр.; період роботи на історико-філологічному, згодом історичному факультеті ДДУ, зокрема на кафедрі історії СРСР та УРСР – 1967–1972 рр. та на кафедрі історіографії та джерелознавства 1972–1994 рр.; III етап – острозький, що охоплює проміжок часу науково-педагогічної діяльності вченого в Національному університеті “Остроцька академія” – від 1994 р. до 2006 р. [4, 15; 5, 116; 7, 34–35].

На думку самого Миколи Павловича, “найбільш насиченим, а може і плідним” був час роботи у Дніпропетровському державному університеті [4, 15]. І з цим не можна не погодитися. Саме в цей час повною мірою розкрився педагогічний та організаторський талант, великий науковий потенціал М. П. Ковальського, який став доктором історичних наук, професором (1985 р.), працював завідувачем кафедри історіографії та джерелознавства (1978–1994 рр.), деканом історико-філологічного факультету та деканом факультету заочного навчання в ДДУ [5, 116; 3, 32]. Особливістю творчого стилю М.П. Ковальського було органічне поєднання наукової, педагогічної, адміністративно-організаційної та громадської діяльності.

Важливими проблемами в межах предметного поля теорії історичного пізнання є такі, що розкривають співвідношення емпіричного та теоретичного, науковість та істинність доробку вченого. З погляду на ці означені аспекти варто зазначити, що М.П. Ковальському була притаманна схильність до широкої і тривалої евристичної діяльності в архівосховищах та бібліотеках, у процесі якої науковець часто виступав першопрохідцем і, як писала Л. Гісцова, попри негласну заборону на поглиблене вивчення історії України, “зміг реалізувати свій науковий потенціал саме в тематиці середньовічної історії України” [2, 35].

Численні праці М.П. Ковальського, написані на архівних джерелах, стали солідним внеском не тільки у прикладне, а й теоретичне джерелознавство. Суттєво важливо, що в процесі опрацювання цього значною мірою маловідомого, а часто і введеного вперше до наукового обігу матеріалу, дослідник розробляв питання його класифікації, наукової критики, виявляв ступінь їхньої репрезентативності, достовірності та автентичності, адекватності джерел реальній дійсності [2, 33–35].

Метою цього пізнавального процесу було відновлення на основі аналізу і синтезу великого корпусу різноманітних джерел максимально вірогідної та репрезентативної структури історії України XVI–XVII ст. Засобами цієї діяльності були такі, як написання наукових статей, археографічних публікацій, навчальних посібників, а фактично монографій, підготовка доповідей на різноманітних наукових конференціях, захист двох дисертацій, читання вузівських лекційних курсів, популяризація історичних знань тощо.

Результатом цієї емпіричної та теоретичної діяльності М.П. Ковальським стало написання понад 500 друкованих праць, відкриття нового науково-дослідного напрямку з джерелознавства історії України XVI–XVII ст. та започаткування і становлення дніпропетровської наукової школи в царині українського джерелознавства. Слід відмітити надзвичайно широкий діапазон наукових уподобань знаного дослідника, який крім основних сюжетів джерелознавчого характеру, цікавився історією друкарства в Україні, історичною бібліографією, музеєзнавством, археографією, спеціальними історичними дисциплінами [6, 24–72; 5, 116].

Праці вченого вирізнялися науковою новизною, багатством фактичного матеріалу, скурпульозним аналізом, вірогідними висновками й узагальненнями. Ім’я М.П. Ковальського добре знали далеко за межами України, про що свідчить низка рецензій на праці Миколи Павловича [6, 100–102].

Як дослідник та організатор вищої історичної освіти і науки М. П. Ковальський перебував у постійному пошуку нового. Напевно, це стало однією з причин його переїзду в 1994 р. із Дніпропетровська до Острога, де відновлювалася Острозька Академія. Повернувшись до рідного міста, Микола Павлович активно працював проректором з наукової роботи, започаткував й очолив кафедру історії та культурології, ініціював численні починання [6, 14 – 15].

Таким чином, вивчення особистості та творчої спадщини професора М.П. Ковальського з погляду предметного поля теорії історичного пізнання представляється вельми перспективним напрямом досліджень, яке сприятиме більш глибокому теоретичному осягненню особливостей постаті та діяльності вченого, встановленню й обґрунтуванню його помітної ролі у розвитку української національної історичної науки та освіти.

Джерела та література:

1. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Генадій Бондаренко. – Луцьк, 1998.
2. Гісцова Л. Микола Павлович Ковальський як дослідник документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві / Л. Гісцова // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999.
3. Зав'ялов А. Николай Павлович Ковальский: педагог, исследователь, патриот / Зав'ялов А. // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999.
4. Ковальський М.П. Історик і історіографія / Микола Павлович Ковальський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997.
5. Ковальський Микола Павлович // Професори Дніпропетровського національного університету: Біографічний довідник / Голова редкол. проф. М. В. Поляков. – Дніпропетровськ, 2003.
6. Ковальський Микола Павлович: Матеріали до біобіографії / За ред. проф. І. Пасічника; з передмовою проф. Л. Винара і вступ. ст. А. Атаманенко. – Острог, 2002.
7. Удод О.А. Історик: духовність, праця, самовідданість (До 40-річчя наукової діяльності М.П. Ковальського) / Олексій Андрійович Удод // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997.

Юрій ЗЕМСЬКИЙ

ФАХОВЕ ПОКЛИКАННЯ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВИПРОБОВУВАННЯ ІСТОРИКА М.П. КОВАЛЬСЬКОГО

У статті висвітлено діяльність історика як університетського вченого, його протистояння соціально-політичним випробуванням радянської доби

Ключові слова: вчений, педагог, історія, студенти університету, джерела.

В статье освещено деятельность историка как университетского ученого, его противостояние социально-политическим испытаниям советского времени.

Ключевые слова: ученый, педагог, история, студенты университета, источники.

The article deals with the activity of historian as university scholar, his opposition to social-political twals of Soviet epoch.

Key words: scholar, pedagogue, history, university students, history sources.

“Історія пишеться за джерелами” – ця парадигма, якої прагне дотримуватися в своїй роботі кожен поважаючий себе історик, була особливо відомою, значимою та поширюваною, як кажуть, “із вуст в уста” серед студентів історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету часів праці в ньому Миколи Павловича Ковальського. Це було своєрідне гасло до якого привчалися, яке культивувалося у повсякденному житті та навчанні студентів, про що знали практично всі, хоча, природно, навіть далеко не всі добре усвідомлювали його зміст...

Про професора М.П. Ковальського та його “життєву заповідь” студенти обов’язково обмінювалися думками, переповідали всілякі історії із досвіду навчання старших студентів, вигадували навіть байки, кепкували, але коли приходив час складали іспити

Юрій Земський, 2008

з джерелознавства – всі без виключень максимально мобілізувалися, бо знали, що “проскочити” випробування професора без підготовки і хоч якихось знань предмету, практично не можливо. Повага до професора та його авторитет були абсолютною істиною для всіх без виключень верств студентства – починаючи від найзапопадливіших “зубрилок” і закінчуючи останніми невинуватими двієчниками та прогульниками, а щодо студентів, хто писав під його керівництвом курсову чи дипломну роботу, годі й казати. Загалом, потрібно було мати певну сміливість і, навіть, мабуть, хоча б трохи фахової самовпевненості, щоб наважитися виконувати науково-дослідну роботу під керівництвом пана професора, адже потрапити під його контроль означало, що “легкого життя” вже не буде і він змусить працювати на найвищій межі здібностей студента-дослідника. Щоправда, всі знали та найбільше цінували винагороду за такі “страждання” – захист робіт, якими керував М.П. Ковальський завжди проходили ідеально спокійно та успішно.

Для професора М.П. Ковальського академічно науковий підхід у підготовці майбутніх істориків був, здається, не лише фаховим покликанням, але й кредом всього його життя. М. Ковальський поведився завжди і в усьому саме як істинний професор, науковець. Організацією роботи на кафедрі, розмовами з колегами та студентами, самою своєю поставою та повсякденною поведінкою він створював навколо себе середовище постійного наукового пошуку, навколо нього існувала своєрідна аура справжньої академічної науковості.

Для ближчих учнів М. Ковальського відомо, що взірцем для себе він вважав методологію історичних досліджень німецького історика Леопольда Ранке. “Історію потрібно писати у відповідності з тим, як насправді відбувалися події, не бути, при цьому, суддею минулого та не займатися повчанням сучасників” [3, 194]. Запорукою та основою такого алгоритму праці історика мають бути виключно лише історичні документи – першоджерела.

Такий підхід до праці історика, в умовах утверджених уже, на той час, традицій радянської історіографії в Українській РСР, був певним викликом, адже від історії в радянський період якраз дуже мало хотіли бачити чогось спільного з наукою. Історики були затиснуті в тісні шори ідеологічної лінії партії – всі дослідження, перш ніж бути опублікованими, проходили жорстку цензуру. Неодмінно обов’язковим елементом кожного

дослідження, починаючи із банальної курсової роботи студента і закінчуючи статтями та монографіями визнаних істориків був реверанс в сторону КПРС, її теоретиків, вождів та “мудрих рішень” пленумів і з’їздів. За умов тотального панування в радянській історіографії проблематики історії КПРС та Радянського Союзу, займатися медієвістикою означало бути ізгоем. Так само, заглиблення в теорію джерелознавчих студій, власне розробка теоретико-методологічної основи джерелознавства, спочатку, як окремої галузі історичних досліджень, а згодом, як окремої науки – такий вибір історика М. Ковальського був, у певному сенсі, “втечею” від вульгарно заідеологізованої на той час історії.

Сьогодні, коли історики мають повну свободу, як у виборі тематики, так і у виборі методології досліджень, вільні в оприлюдненні та відстоюванні результатів своїх досліджень, з’ясовується, що справді вартісних наукових праць з’являється зовсім не значне число. Сучасна українська історіографія, здається, ще досі не вийшла із фарватеру радянської традиції – тому-то в нас так багато редакцій всіляких підручників, довідників, претензійних енциклопедій, які, у більшій своїй сукупності, є переписуваннями одного і того ж, як правило, методологічно застарілого матеріалу, є також багато своєрідних “вільних філософствувань” на певну історичну тематику, але, разом з тим, зовсім мало з’являється вагомих монографічних досліджень, які ґрунтувались би на репрезентативних джерельних базах. Пояснення такої ситуації треба, мабуть, пов’язувати із браком джерелознавчої підготовки науковців-істориків ще при їх навчанні на історичних факультетах університетів, тобто із браком фахівців взірця Миколи Павловича Ковальського, також і з браком поширення теоретичних засад джерелознавчого курсу, розробленого професором М. Ковальським.

Безперечно, ми можемо говорити про те, що історія, як оповідь минулого цілком закономірно має кілька рівнів, або кілька форм. Історія адресована початківцям, тим, хто лише починає знайомство з цією сферою знань має відповідати ряду неодмінних вимог. Відомо, що людська свідомість просто та вільно оперує лише образно-символічними категоріями. І особливо, якщо людина вперше знайомиться з якоюсь проблемою, вона потребує простого, зрозумілого і, водночас, яскравого, і навіть вражаючого пояснення. Простота та зрозумілість створюють уяву про суть предмету чи явища, а яскравість та “ефектність” активізують

уяву, збуджують інтерес. Натомість, зовсім мало можна очікувати результату у випадку, коли оповідь для початківця буде переважана фактами та викладена лише з жорстким дотриманням принципу детермінізму. Саме простота, логічність, очевидна зрозумілість та яскравість інформації здатні закласти основи певних знань, і це особливо важливо, коли ще знань немає жодних.

Осібнo, вбачається, маємо виокремлювати історію “легендарну”, спрямовану на масового читача, яка має виконувати суспільно-виховні та ідеологічні функції – виховувати патріотизм, почуття національної гідності, громадянську свідомість, морально-етичні чесноти та естетичні смаки, особистісну самоповагу. Цей рівень, або ця форма історичної свідомості, ще більшою мірою, ніж вище згадана “освітнянська” форма, потребує художньо-мистецької присутності в історичній оповіді. Як на мене, це форма міфологізованої історії. Причому, міф в даному контексті, це не вигадка і не казка – це саме образно-символічний спосіб відтворення дійсності.

Міф передає зміст дійсності не лише, і не стільки через інформацію для інтелекту, як через враження, настроїв, духовні переживання. Міф створює певну ауру, він є механізмом проникнення крізь час, він позачасовий. Міф дає можливість людині, яка його слухає, сприймати оповідь про позачасову дійсність, опираючись на вічні, незмінні поняття та цінності, які завжди значать одне і теж: любов, віра, воля, сила, сміливість, мудрість, страх, підлість, зрада, ганьба. А отже, людина, слухаючи про минуле у міфічно-символічній формі, сприймає минуле як позачасове та цілком зрозуміле, і тому, як своє нинішнє, як те, що її і тепер болить та турбує, заставляє переживати і мислити. Саме через зазначені особливості образно-символічних та міфологізованих оповідей можна пояснити силу та незнищенність фольклору, який є завжди простим, зрозумілим та влучним за змістом і яскравим, вражаючим, таким, що “ранить душу й серце” за формою, а отже легко запам’ятовується і “живе в віках”, передаючись із покоління в покоління. В такий спосіб, пов’язуються в одне ціле нині суцї із предками, відчувається прямий зв’язок поколінь, зв’язок епох, так формується почуття спорідненості із минулим і, разом з тим, розуміння минулого. Слухаючи такий міф і впізнаючи в ньому “рідний дух”, “стихію” рідної культури, образи рідних людей попередніх поколінь, які жили на цій же землі, під цим же небом, людина здат-

на більше вірити таким міфам, ніж документальним фактам [2, 52, 54]. Але, навіть ця міфологізована, літературно-художня за формою викладу історія може і повинна базуватися на цілком вірогідних, науково аргументованих, або, навіть, документально доведених історичних фактах. В іншому випадку, історична міфологізація може бути відвертою кон’юнктурною глорифікацією, яка переслідує мету виключно лише відстоювання певної ідеології або створення певного гіперболізованого образу.

Знаємо, але, мабуть, вже трохи забули про те, що саме таку міфологізовану ідеологічну основу мала вся радянська історіографія. Вона не лише не шанувала особливо документальних джерел, вона їх відверто ігнорувала, а то, навіть, цинічно відкидала, якщо вони “не вписувалися” в ідеологічну кон’юнктуру. Історія тоді мала повсякчас говорити, що радянська держава сама справедлива, що радянські люди живуть найщасливіше в світі, що всі, хто не в соцтаборі – наші люті вороги, які щодалі, більше “загнивають” і т.п. Всі факти, які могли з цим сперечатися, були оголошені ворожими, буржуазно-імперіалістичними, а отже, до уваги не бралися.

Третій рівень історії, або ще одна її форма – наукова, академічна. Радянські керманічі з усіх сил прагнули її “зігнути” і “підперти” носієм отієї, вище зазначеної, ідеологічної функції. Якою мірою, кому із істориків вдавалося пручатися такій ганьбі – це вже питання особистісної гідності, сили волі та фахової етики...

Микола Павлович Ковальський є взірцем протистояння соціально-політичним випробовуванням “радянського молоха”.

Правдивість відтворення “мови джерел”, для нього була – Понад Усе.

Уже не в радянський час – в часи нашої української ранньодержавної кволості, серед тем досліджень, якими керував Микола Павлович, постала всім нам відома тема про Устима Якимовича Кармалюка [1], яку і тепер продовжує досліджувати Валерій Дячок. І хоч як, з ідеологічних міркувань, виглядало “не зручним” розвінчувати українського “національного героя”, Микола Павлович навіть миті не вагався в тому, що історична наука брехати не може. Літературний образ, людина-легенда, фольклорний Робін Гуд – будуть існувати в віках, це не поборно..., але академічна історична наука просто зобов’язана реконструювати правду, відтворити реальні події, назвати реальні факти, надати героям справжні обличчя.

Історію потрібно писати у відповідності з тим, як насправді відбувалися події, не бути, при цьому, суддею минулого та не займатися повчанням сучасників. Бо, Історія пишеться за джерелами!

Джерела та література:

1. Дячок В.В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813–1835): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В.В. Дячок. – К., 2000.

2. Земський Ю.С. Історія як міф та міфи в історіографії / Ю.С. Земський // Українська історіографія на рубежі століть. Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський: ОІУМ, 2001.

3. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Р.Дж. Колінгвуд / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Основи, 1996.

Олег ДЯЧОК

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА МИКОЛИ ПАВЛОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО

На основі спогадів подано співпрацю з М. П. Ковальським, стиль його університетських викладів вченого, риси його характеру як людини і науковця.

Ключові слова: університет, лекції, іспити, наука, дослідження, дисертація, архів, бібліотека, джерелознавство, історіографія.

На основаних воспоминаний подано сотрудничество с Н.П. Ковальским, стиль его университетского преподавания, особенности его характера как человека и ученого.

Ключевые слова: университет, лекции, экзамены, наука, исследование, диссертация, архив, библиотека, историкоисследование, историография.

On the basis of reminiscence it has been described the cooperation with M.P. Kovalskyi, the style of his university scholar reports, the features of his character as a man and as a scholar.

Key words: university, lectures, exams, science, researches, thesis, archive, library, historysourcestudy, historiography.

Серед учнів Миколи Павловича Ковальського багато хто знав його довше і краще, ніж я. Проте кожен зберігає свій образ Учителя. Кожному особливо запам'ятались якісь риси його характеру, епізоди з життя, рядки з листів.

У 1983 р. я прийшов на історичний факультет Дніпропетровського університету на третій курс. І зразу ж – на місяць у колгосп (хто навчався за радянської влади, чудово знає, про що йдеться, а нинішнє студентство, мабуть, і не уявляє, що навчальний рік починався з місяця сільськогосподарських робіт). По закінченні допомоги трудівникам ланів мені належало ще скласти

академрізницю з восьми предметів, серед яких була й “Історична бібліографія”. Викладав її завідувач кафедрою історіографії та джерелознавства М.П. Ковальський, про якого я вперше й почув від своїх нових однокурсників у спортивно-оздоровчому таборі “Сосновий бір” на Павлоградщині, де ми мешкали й звідки щоранку здійснювали поїздки на поля, щоб брати участь в битві за урожай. Невід’ємною складовою будь-якого “вишу” є легенди та міфи, пов’язані з викладачами. Одним з легендарних і навіть міфологічних персонажів тодішнього істфаку був Микола Павлович, або Пан (прізвисько, безперечно, було пов’язано із західноукраїнським походженням та прізвищем Ковальський, дуже поширеним у Польщі, проте сам він його не любив; у спілкуванні ж зі своїми учнями він інколи називав себе Папа). Мене зразу ж попередили, що “отримати залік” з “Історичної бібліографії” з першого разу неможливо, бо, крім написання конспекту обов’язкової літератури, треба було все знати досконало. З прикрашених деталями розповідей впливало: якщо такі щасливі й траплялися, то були надто рідкісні персонажі.

Попри всю гіперболізацію персони Миколи Павловича, треба сказати, що він дійсно був дуже вимогливим. По-перше, він був вимогливим до себе. Як науковець, ретельно працював над кожною публікацією. Окрім того, що кожна його робота була виконана на широкій джерельній базі, обов’язково досліджувалась історіографія питання. Микола Павлович наголошував на необхідності знати доробок своїх попередників. Пізніше, відповідаючи на питання Є.А. Чернова, яким йому вбачається ідеальний образ “джерелознавця”, професор серед іншого зазначив: “Знати історіографію джерелознавства та вдосконалення джерелознавчих методів, надбань минулого – близького та дальнього зарубіжжя, як і вітчизняні традиції, здобутки, втрати. <...> Шанобливо ставитись до історіографічної традиції – своїх попередників і поряд з цим мати певний критицизм до тих, хто виконує публікації на низькому рівні...”¹ [6; 3]. Як викладач, Микола Павлович ретельно готувався до кожної лекції, на якій не тільки розказував, а й показував і давав доторкнутися... У прямому розумінні цього слова. На кожну лекцію з джерелознавства він приносив з дому великий портфель-“дипломат”, а

¹ Це, власне, видно і зі згаданої відповіді. Головною причиною залишення ДДУ у 1994 р. Микола Павлович називає те, що він зневірився у своїй потребі для цієї категорії “студентів” (слово взято у лапки, с. 18).

то й два, набитий літературою, яку пускав по рядах, щоб кожен студент міг потримати її в руках, погортати. Пам’ятаю, на одну з лекцій, коли розглядали етнографічні джерела, Микола Павлович приніс альбоми фотографій, зроблених ним під час експедицій за часів роботи у Львівському Музеї етнографії та художнього промислу.

По-друге, він був вимогливим до інших. Від студентів вимагав знань. І коли студент не знав елементарних речей, це інколи викликало справжнє обурення Миколи Павловича. Він не міг зрозуміти, як цього можна не знати. Якось, прикро вражений рівнем підготовки однієї заочниці й стримуючи себе від надмірної реакції, сказав їй: “Ідіть, складайте іншому викладачеві. Я не можу Вас слухати”. Його, дійсно, зачіпало за живе, коли студенти не знали, бо він жив історією. При цьому, ті, хто писали у М.П. Ковальського курсові чи дипломні роботи, не мали жодних поблажок. Він був вимогливим до своїх колег, аспірантів, дипломників. Якщо на засіданні кафедри відбувалося обговорення кандидатської чи докторської дисертації, то воно ніколи не було формальним. Обговорення могло тривати дві-три години. Не завжди робота отримувала схвальну оцінку, і дисертант був змушений ще працювати над нею, враховуючи висловлені зауваження й побажання. Але, коли він вже отримував добро від кафедри, тоді ніякий захист не був страшним (до речі, мабуть, мало хто знає, що сам Микола Павлович вийшов на захист з третім варіантом своєї докторської).

Водночас кожен знав: звернись він за порадою чи допомогою до Ковальського, той ніколи не відмовить. Тому то Микола Павлович майже ніколи не був у своєму кабінеті завідувача кафедрою наодинці. До нього постійно заходили колеги, аспіранти, студенти. Нерідко хтось щось шукав у книгах, журналах, газетах, які були в цьому кабінеті. Але основний фонд знаходився у Миколи Павловича вдома. Він мав колосальну наукову бібліотеку, що нараховувала понад десять тисяч примірників. А ще більше трьох тисяч мікрофільмів джерел, монографій, статей, знятих в архівах і бібліотеках Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Варшави². І всім цим багатством користувалися його

² Кожна книга і кожна плівка були пронумеровані. Під цими номерами вони заносились до відповідних каталогів. Окрім того, Микола Павлович мав особистий архів, у якому були систематизовані всі листи, що він отримував. У його зібранні був і своєрідний “відділ рукописів”,

учні. Це також певною мірою сприяло появі та розвитку феномену, знаного як дніпропетровська джерелознавча школа, що була визнана не тільки в Радянському Союзі, а й за його межами, хоча у самому Дніпропетровську ані джерел, ані потрібної літератури для досліджень такого напрямку не було. І особиста бібліотека (й фільмотека) Миколи Павловича почасти компенсувала цю нестачу. Залучаючи здібних студентів до наукової роботи, керівник давав їм змогу працювати з джерелами, з раритетними виданнями. Очевидно, аспірантам ця книгозбірня економила трохи часу і грошей, хоча повністю, звичайно, не замінювала архівосховища (та й важко собі уявити, щоб хтось з аспірантів Миколи Павловича відмовився попрацювати в центральних архівах і бібліотеках, вважаючи, що йому досить зібрання наукового керівника, бо своє бачення джерелознавця останній передавав і своїм учням, а воно включало “знання архівних фондів, колекцій та збірок”) [3, 25].

Ще однією характерною рисою Учителя було те, що він сприяв входженню своїх учнів у науковий світ та їх популяризації. Нерідко студенти, які працювали з Миколою Павловичем кілька років, вже на старших курсах демонстрували солідні здобутки. Але їх ще потрібно було донести до широкого наукового загалу. Опублікувати студентів велику за обсягом роботу було неможливо (та й невелику також нелегко). Тому Микола Павлович використовував такий прийом, як публікація статей у відомих журналах чи методичних посібників, де одним з авторів або укладачів був він сам, а іншим – його студент. Таким чином, наприклад, з’явилася “методичка” з вивчення цехових статутів професора М.П. Ковальського та п’ятикурсника Г.М. Виногорова³ [4]. Звичайно, у науковому світі є особи, які правдами й неправдами набиваються у співавтори до інших. Але Микола Павлович до таких не належав, він не претендував на частку чужої праці. Згадані публікації, в першу чергу, потрібні були його учням. Без його імені вони не мали шансів з’явитися у той час і у тому вигляді. Окрім того, він виконував частину роботи, а ще здійснював редагування. У своїх навчальних посібниках

що склався з примірників кандидатських дисертацій його аспірантів і робіт дипломників, якими він керував.

³ Ця публікація обом укладачам коштувала чимало переживань. У Геннадія Виногорова украли портфель з матеріалами, майже повністю готовими до друку. Тому всю роботу довелося виконувати знову.

Микола Павлович завжди принагідно згадував роботи учнів, посилався на них. Промовистою є і передісторія появи однієї статті на сторінках найавторитетнішого на той час історичного часопису, яку він мені сам розповідав. До М.П. Ковальського, якого добре знали й поважали в наукових колах Москви, звернулася редакція журналу “Вопросы истории” з пропозицією написати статтю про українські літописи. Сам він вважав, що краще на цьому знається його колишній аспірант Ю.А. Мицик, який спеціально досліджував літописання й видав навчальний посібник [5]. Тому й запропонував останньому спільно написати статтю для московського видання. Саме в такому варіанті вона і побачила світ [2, 81 – 94].

А хіба можна забути, як наприкінці 1980-х років, коли я працював учителем історії в школі, Микола Павлович з ентузіазмом відгукнувся на моє прохання поспілкуватися із старшокласниками. І приїхав на віддалений житловий масив не сам, а взяв ще чотирьох молодших колег⁴. Наскільки то була цікава зустріч!

Нещодавно я дізнався від колег, що професор з “командою” приїжджав також до школи, де вчителювала А.Є. Атаманенко.

Невдовзі після повернення з колгоспних ланів до університетських аудиторій ми, студенти істфаку, стали свідками й навіть учасниками (були присутніми на відкритті та на пленарних засіданнях) важливої наукової події – IV Всесоюзної конференції “Актуальні проблеми джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін”. Ініціатива її проведення у Дніпропетровському університеті належала Миколі Павловичу Ковальському. Як він сам згадував, на закритті III конференції взяв на себе сміливість і запропонував провести наступну в Дніпропетровську, а вже потім переконав керівництво університету у правильності такого кроку. Але особисто взяти участь в роботі поважного наукового форуму в стінах ДДУ Микола Павлович не зміг – у цей час він перебував у Острозі, доглядаючи важко хвору матір. Проте незримо М.П. Ковальський був у залі культурно-побутового комплексу університету (КБК, як його всі називали), де проходило пленарне засідання: ледь не кожен виступаючий згадував його доповідь [1, 14 – 27] (матеріали були надруковані заздалегідь, і кожен учасник отримав їх ще

⁴ Це були Є.А. Чернов, Г.М. Виноградов, В.Б. Атаманенко, П.М. Кулаковський.

до початку роботи конференції, а тому мав змогу ознайомитися зі змістом доповідей інших). Потім Микола Павлович провів чимало часу за прослуховуванням магнітофонних записів з виступами учасників конференції, до організації якої він доклав так багато сил, але особисто не зміг взяти в ній участь.

Відчуття присутності Миколи Павловича на джерелознавчих секціях мало місце й пізніше, на міжнародних конгресах: україністів у Чернівцях (2002 р.) і українських істориків у Кам'янці-Подільському (2003 р.) та Луцьку (2006 р.). За станом здоров'я вчений вже не міг в них брати участі, але були його учні, його часто згадували у виступах.

Авторитет Миколи Павловича був і залишається досить великим. Інколи саме його ім'я допомагало вирішувати справу. Пригадую, влітку 1988 р. я, молодий учитель з невеликою зарплатою, поїхав на тиждень до Харкова, міста, де у мене не було жодної знайомої людини, попрацювати з рукописом, що зберігається у бібліотеці місцевого університету. Звичайно, до готелю йти не хотілося. Не довго думаючи, я пішов до декана історичного факультету професора Журавського, передав йому придуманий мною привіт від професора Ковальського, за що дістав винагороду у вигляді проживання в гуртожитку Харківського університету (хоч і на околиці, але ж безкоштовно). По приїзді до Дніпропетровська я зізнався Миколі Павловичу у “перевищенні повноважень”, на що він відповів: “І правильно зробив”.

Хто близько спілкувався з цією людиною, той знає, що Микола Павлович був чудовим оповідачем. Наприкінці травня 1989 р. з професором і його молодшою донькою Іриною вперше до Острога для участі в конференції, присвяченій майбутньому 900-літтю міста, поїхали три його учні – я, Олег Журба і Віктор Атаманенко (не думав, напевно, тоді Віктор Борисович, що невдовзі зв'яже свою долю з Острогом). У купе вели бесіди на різні теми. Врешті Микола Павлович почав розповідати нам бачений напередодні в кінотеатрі фільм “Чужий”. І то було настільки цікаво, що ми навіть забули про сон.

Звичайно, як кожна людина, М.П. Ковальський брав щось близько до серця. Він виріс у середовищі, де поважали учителя. І, звичайно, йому боліло зверхнє ставлення до педагога, характерне для дніпропетровського обивателя вісімдесятих. Якось мене і Геннадія Виноградова, коли ми ще навчалися на третьому курсі, Микола Павлович запросив до себе додому.

Візуально пам’ятаючи, куди йти, ми переплутали під’їзд, піднялися на п’ятий поверх, натиснули на кнопку дзвінка. Двері відкрила якась жінка. Ми спитали Миколу Павловича, на що почули досить неприязне: “А, это профессор, что ли? В другом подъезде!” Коли розповіли про це науковому керівникові, він з прикрістю сказав: “А в Польщі вам кожен мешканець будинку покаже, де живе доцент. А де живе професор – кожен у дворі”.

Дуже болісно М.П. Ковальський переживав події 19 – 21 серпня 1991 р., спробу державного перевороту в СРСР. Навіть не було радості від щойно отриманого звання “Заслужений діяч науки і техніки України”, яке він, безумовно, заслужив. Саме ці події спонукали його, людину загалом помірковану й розважливу, до досить радикального вчинку – виходу з лав комуністичної партії.

Не цурався Микола Павлович і фізичної роботи. Цікаву картину я побачив, приїхавши до Острога незадовго до щойно згаданих подій, щоб показати написану частину дисертації й порадитися із своїм науковим керівником. Він любив свою баб’ятківщину й часто їздив до рідного міста провідати матір. Але й тоді, коли її не стало, М.П. Ковальський кожну відпустку проводив у родинному будинку, який звів ще його дід. Отож, заходжу я у двір і бачу, як вправно професор замішує бетон (якраз у розпалі був ремонт будинку). Робота швидко знайшлася і для мене. А наукою займалися вже вночі – Микола Павлович помертвував частиною свого сну.

Говорячи про М.П. Ковальського, з прикрістю доводиться констатувати, що держава та офіційна наука належним чином не оцінили невтомного дослідника й викладача за життя. Його так і не обрали до складу Національної Академії Наук України (хоч обирали тих, кого язик не повертається назвати академіком). Він не був удостоєний високих державних нагород. Однак, створивши школу, що вдається лише найталановитішим вченим і педагогам, Микола Павлович залишив по собі яскравий слід у науці. Його роботи ще довго слугуватимуть за зразок сумлінного, професійного дослідження (сам він завжди поважав людину, якщо вона була професіоналом у своїй справі). Ще багато і багато студентів, аспірантів, учених братимуть до рук його публікації, щоб знайти в них чи необхідну інформацію, чи методику студювання джерел. А ми, його учні, перечитуючи книги і статті Миколи Павловича, завжди згадуватимемо Учителя.

Джерела та література:

1. Ковальський Н.П. Проблеми класифікації письмових історичних джерел в сучасній радянській історіографії / Николай Павлович Ковальський // Актуальні проблеми історикознавства і спеціальних історических дисциплін: Тезиси доповідей ІV Всесоюзної конференції. Дніпропетровськ (31 жовтня – 2 листопада 1983 г.). – М., 1983. – С. 14 – 27.
2. Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Українські літописи / Николай Павлович Ковальський, Юрий Андреевич Мыцьк // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 81 – 94.
3. Ковальський М.П. Історик і історіографія / Микола Павлович Ковальський // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип. I. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 25, 26.
4. Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI – XVII веков (Цеховые уставы городов Украины) / Сост.: Николай Павлович Ковальський, Геннадий Николаевич Виноградов. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1986.
5. Мыцьк Ю.А. Українські літописи XVII в.: Уч. особие / Юрий Андреевич Мыцьк. – Дніпропетровськ, 1978.
6. Чернов Е.А. Н.П. Ковальський: о времени и о себе / Евгений Абрамович Чернов // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип. I. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 11.

Анастасія ХЕЛЕНЮК

МИКОЛА ПАВЛОВИЧ КОВАЛЬСЬКИЙ ТА ЛЮБОМИР ВИНАР (ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ДВОХ ВЧЕНИХ)

У статті зроблено спробу дати комплексну оцінку взаємовідносин та інтелектуальної взаємодії двох відомих українських вчених проф. Любомира Винара та доктора історичних наук, проф. Миколи Ковальського, як творчого чинника, який сприяв налагодженню та швидкому розвитку співпраці наукових інституцій України та діаспори.

Ключові слова: Українське історичне товариство, осередки УІТ, журнал “Український історик”, грушевськознавство, українознавство, науково-академічні установи, науково-видавнича діяльність.

В статье сделана попытка дать комплексную оценку взаимоотношений и интеллектуального взаимодействия двух известных украинских ученых проф. Л. Вынара и проф. Н. Ковальского, как творческого фактора, который способствовал налаживанию и быстрому развитию сотрудничества научных институций Украины и диаспоры.

Ключевые слова: Украинское историческое общество, центры УИТ, журнал “Украинский историк”, грушевскоеведение, украиноведение, научно-академические учреждения, научно-издательская деятельность.

The essay attempts at complex evaluation of interrelation and intellectual interaction of two well-known Ukrainian scientists – professor Lubomyr Wynar and professor Mykola Kovalskyj – as a creative factor that has promoted improvement and rapid growth of cooperation between scientific institutions of Ukraine and diaspora.

Keywords: Ukrainian historical society, branches (fractions) of UHS, magazine “Ukrainian Historian”, grushevs'koznavstvo, Ukrainian studies, scientific-publishing activity

Взаємовідносини доктора історичних наук, професора Миколи Ковальського та професора Кентського державного університету (США) та Український вільний університет (Мюнхен) доктора Любомира Винара є яскравим прикладом співпраці вчених, які за часів радянської влади через штучно створені перешкоди належали до двох протилежних “таборів”. Із послабленням тоталітарного режиму в СРСР, а згодом і його розпадом, з’явилися можливості для подолання ідеологічного протистояння між вченими, що діяли в Україні і тими, хто перебував на заході.

З часу створення незалежної Української держави почалася активна співпраця між українськими науковими установами в діаспорі та Україні. В 1993 році відомий український вчений, ініціатор створення і редактор журналу “Український історик”, який згодом став друкованим органом Українського історичного товариства (засноване в 1965 році) Л. Винар з цього приводу писав: “... між нами, істориками з Заходу і України тепер, в часи відновлення держави, прірви нема, і ми всі творимо одну українську історичну науку і спільно маємо репрезентувати історіографію перед власним народом і світовою наукою” [17, 313].

Як президент Українського історичного товариства (далі – УІТ), яке довгий час виконувало функцію консолідації наукових сил в діаспорі та противаги заідеологізованим радянським схемам, він також розумів необхідність поширення діяльності Товариства і в Україні. М. Ковальський був одним з перших, хто допоміг проф. Винару у втіленні його задуму, очоливши в 1995 році ініціативну групу по створенню осередку УІТ в Острозі.

У межах даної публікації спробуємо накреслити основні напрямки взаємовідносин двох вчених та їх вплив на розвиток співпраці наукових інституцій України та діаспори.

Листування професора Л. Винара з М. Ковальським, опубліковане в збірнику наукових праць “Осягнення історії” [26, 554-578], є найбільш важливим джерелом для висвітлення даної теми. Тематично ці листи охоплюють особисті і родинні справи, наукову діяльність, заплановані історичні праці М. Ковальського та УІТ, постання осередку товариства в Острозі і його розвиток в Україні та ін. В якості джерел були використані статті М. Ковальського, опубліковані в “Українському історичному” та інших періодичних виданнях, які інформують про заснування та організаційну структуру осередку [33, 205-210], а також пу-

блікації вченого, присвячені аналізу наукових праць Л. Винара [30; 40]. Матеріали рубрики “Хроніка” журналу “Український історик”, в якому з 1995 року періодично з’являлась інформація про співпрацю УІТ і Острозької академії та діяльність осередку Товариства в Острозі, набули значення джерельних матеріалів і також були використані з цією метою.

Зазначимо, що до сьогодні тема співпраці двох визначних науковців не була належним чином висвітлена в науковій літературі. Виняток становлять лише дослідження А. Атаманенко, яка присвятила ряд публікацій історії УІТ загалом [2; 4; 9] та Острозького осередку зокрема [6; 7; 8; 12], а також в окремій статті проаналізувала вищезгадане листування Л. Винара та М. Ковальського. Деякі українські дослідники, що вивчають історію історичної науки в діаспорі, зверталися в своїх працях до оцінки діяльності УІТ і в цьому контексті згадували Острозький осередок [14; 43; 44; 57].

Знайомство між двома вченими відбулося значно раніше, ніж розпочалася їх тісна співпраця. Як згадує Л. Винар, ім’я проф. Миколи Павловича Ковальського як видатного українського історика було йому відоме ще у 70-их роках. Про його життя і діяльність розповідала Л. Винару Марія Ковальська-Биковська, рідна тітка Миколи Павловича, що проживала в Денвері. Саме через неї відбулося заочне знайомство двох вчених. У передмові до публікації листування з М. Ковальським Л. Винар пише: “пригадую, що я просив пані Марію, щоб вона інформувала Миколу Павловича про журнал “Український історик” і діяльність УІТ. Я завжди просив передавати щирий привіт Миколі Павловичу від мене і від УІТ і вже в 90-их роках запрошував його до співпраці в “Українському історичному” [22, 553].

Спілкування між вченими відбувалося спочатку по телефону, а згодом зав’язалося листування. З цього часу започаткувалася ділова і дружня співпраця в “Українському історичному” та УІТ, яка розвивалася в основному в двох площинах: науково-організаційній та науково-видавничій. З 1994 року з ініціативи Л. Винара М. Ковальський був включений до редколегії журналу. В цей час також відбувається активна робота щодо створення Острозького осередку УІТ при тоді ще Острозькому Вищому Колегіумі Національного університету Києво-Могилянська академія (з 1996 – Острозька академія).

З листування двох вчених можемо відтворити поступовий

процес підготовки та організації діяльності осередку УІТ в Острозі. М. Ковальський ділився з Л. Винарем як успіхами, так і проблемами та перешкодами, які поставали в процесі створення установи. Детально обговорювалося питання організаційного оформлення осередку, надання йому юридичного статусу, організація представництва “Українського історика” і розповсюдження його на Волині тощо.

25 листопада 1995 року відбулись збори ініціаторів-засновників Острозького осередку УІТ. Ініціативна група складалася з 9 осіб на чолі з М. Ковальським. Про створення осередку вечний писав до Л. Винара: “Наприкінці листопада 1995 року в Острозі за дорученням та рекомендацією д-ра проф. Л. Винара ми створили Острозький осередок УІТ та кореспондентський пункт “Українського історика”. Наш осередок поширює свою діяльність на весь регіон Великої Волині” [26; 556-557]. На першому засіданні обрано керівні органи Осередку: його головою М. Ковальського, заступником – П. Кулаковського, секретарем – А. Атаманенко. Тоді ж було затверджено і статут, що складається з семи розділів (I. Загальні положення, II. Мета і завдання, III. Членство, IV. Права членів, V. Виключення і вихід з осередку, VI. Керівні органи, VII. Розпуск осередку). Згідно статуту, метою Острозького осередку УІТ є об’єднання дослідників історії, культури, етнології Волині, а також активних прихильників-українознавців вивчення історії України в цілому й свого краю зокрема [33, 207]. Варто зауважити, що Острозький осередок став першим в Україні, який на основі статуту УІТ розробив власний статут, який став основою для створення статутів інших осередків в Україні.

Про появу Острозького осередку громадськість було оповіщено редакційним повідомленням на сторінках “Українського історика”. Зокрема було зазначено: “Виникнення Острозького осередку УІТ на Волині має велике значення в розбудові українського наукового життя і історичної науки в Україні” [55, 356-357].

Слід зазначити, що М. Ковальський і як керівник ініціативної групи, і як голова осередку зі всією відповідальністю поставився до організації його роботи. Початкова стадія творення осередку в Острозі базувалась, у першу чергу, на авторитеті М. П. Ковальського. Його широкі наукові зв’язки і контакти сприяли залученню до діяльності осередку не лише співробітників Ост-

розької академії, але й науковців з Житомира, Луцька, Рівного, Хмельницького, а згодом і інших міст України, перетворюючи таким чином Острозький осередок на Волинський та навіть ширше. Залучаючи нових людей до осередку, М. Ковальський наполягав на складанні кожним із кандидатів вибраної бібліографії праць. Про це він писав до Л. Винара у листі від 23 лютого 1996 року: “Анкети мені подають у двох примірниках, один залишаю у себе, а другий надсилаю Вам, але хочу отримати від всіх без винятку списки їх основних праць, щоб Ви мали уявлення про цих людей” [26, 559]. Сьогодні в архіві УІТ зберігаються усі членські заяви представників Острозького осередку, а також вибрана бібліографія праць кожного з них. Це дозволяє нам зробити висновок, що серед них були не лише історики, але й вчені різноманітних наукових зацікавлень: історія архітектури та містобудування – П. Ричков, історія української літератури – А. Криловець, історія української мовознавчої термінології – В. Захарчин, етнографія, фольклористика, релігієзнавство – В. Дячок, археологія, нумізMATика – О. Позіховський та ін.

Важливим організаційним завданням М. Ковальський вважав налагодження контактів з іншими осередками УІТ. Він просив проф. Винара вислати персональні дані, адреси та склад керівництва осередків у Києві, Львові, Ужгороді, щоб мати можливість налагодити з ними контакти [26, 559].

Паралельно із залагодженням питань, що стосувалися організаційної роботи осередку, почалася підготовка конференції до 130-річчя від дня народження М.С. Грушевського “Велика Волинь у науковій та громадській діяльності М.С. Грушевського”. Про перебіг підготовки конференції дізнаємося з листів М. Ковальського до Л. Винара. До участі в конференції планувалось залучити широке коло дослідників, які представляли б всі регіони України, але зголосилась лише частина. Вони представляли Київ, Львів, Кам’янець-Подільський, Житомир, Рівне. Серед зарубіжних гостей, запрошених на конференцію, були: Л. Винар, Г. Грабович, Ф. Сисин, З. Когут та учень М. Ковальського, на той час співробітник КІУС, С. Плохій [26, 556]. Конференція відбулася 28 вересня 1995 року. Відповідно до програми, було виголошено 16 доповідей грушевськознавців. Пізніше частина з них була опублікована в “Українському історичному”. Результатом конференції стало започаткування “волинського грушевськознавства”, що, в свою чергу, уможливило розширення темати-

ки цієї важливої галузі українознавчої науки. В інформаційній статті по перебіг конференції А. Атаманенко зокрема зазначила: “Можна без перебільшення ствердити, що завдяки посиленій праці проф. М. Ковальського, голови осередку УІТ в Острозі і його співробітників, конференція в Острозі дала тривалий вклад в наукову дисципліну грушевськознавства” [7, 424].

По проведенні конференції був складений план подальшої роботи осередку. В одній із статей, присвячених висвітленню діяльності Острозького осередку, М. Ковальський зазначив, що завдяки підтримці науковою літературою головної управи УІТ, насамперед проф. Л. Винара “... розповсюджуємо останні числа “Українського історика” в місті й регіоні серед членів та симпатиків УІТ. Ставимо питання про ширше залучення до написання статей до “Українського історика” острожан, співробітників академії та місцевих краєзнавців. На базі Острозького осередку УІТ планується створити лекторій і науковий семінарий із біоісторіографії...” [33, 210]. Про успішність роботи Острозького осередку УІТ говорить Л. Винар у листі до М. Ковальського від 17 березня 1996 року: “Радію, що під Вашим проводом Осередок так гарно розвиває працю – за це Президія УІТ і усі ми Вам дуже вдячні. Спільними силами причинимось до справжнього відродження нашої наукової історіографії...” [26, 572].

М. Ковальський також вважав за потрібне ознайомити “своїх земляків острожан і взагалі свідомих українців усього нашого волинського регіону” з УІТ, його історією та завданням. Тому він опублікував ряд статей, присвячених історії товариства та діяльності Острозького осередку УІТ в місцевій пресі [31; 32].

Із заснуванням Острозького осередку УІТ до Острога було надіслано повний комплект “Українського історика”, а всі подальші випуски стали регулярно надходити до Острозької академії. М. Ковальський високо оцінював це наукове видання. В одному з листів до Л. Винара він писав: “Журнал “Український історик”, членом редколегії якого я маю за велику честь тепер бути, який ми від Вас отримали, має велику наукову і евристичну вартість, особливо в моєму рідному місті Острозі.... Наші науковці та спудеї зможуть вивчати справжню, а не препаровану історію України саме за публікаціями “Українського історика” [26, 557]. Від 1995 року статті М. Ковальського, а через нього й інших членів осередку регулярно стали з’являтися на сторінках журналу.

Важливим аспектом співпраці університету та УІТ є участь управи Товариства та особисто Л. Винара у поповненні фонду бібліотеки Острозької Академії. В одному з листів до М. Ковальського Л. Винар писав: "Я вірю, що в короткому часі Острозька академія стане центральним науковим осередком в Україні і УІТ, в міру спроможності, допоможе академії в її науково-академічній праці.... Ми хочемо також розбудувати Вашу бібліотеку і радо з Вами і Паном Ректором підпишу звернення до громадянства і установ українських в Америці, Канаді, Європі" [26, 570]. В "Українському історичному" за 1997 рік знаходимо інформацію про те, що при Острозькій академії вирішено заснувати Бібліотеку УІТ, в якій будуть зберігатися усі видання товариства та, що "... Українське Історичне Товариство одночасно бажає допомогти Острозькій академії в розбудові їхньої університетської бібліотеки... Просимо усі українські видавництва в діаспорі і усіх членів УІТ допомогти в розбудові бібліотеки Острозької академії" [13, 371].

Віхою розвитку Острозького Осередку УІТ стало святкування 70-річного ювілею М. Ковальського. Науковці і ректорат Острозької академії ухвалили укласти і видати збірку праць на пошану ювіляра. До цієї справи долучився й проф. Л. Винар, який очолив редколегію цього видання [10, 14]. У вступному слові він відзначив, що ювілейний збірник "Осягнення історії", виданий спільно Острозькою академією і УІТ, наглядно засвідчує співпрацю двох науково-академічних установ і єдність українських науковців в Україні та діаспорі, які відроджують українську національну культуру і історіографію [24, 6]. Крім того, УІТ відзначило ювілей М.П. Ковальського публікацією в "Українському історичному" біоісторіографічної статті, присвяченої вченому [11].

Приїзд Л. Винара до Острога у 1999 році сприяв подальшому зміцненню співпраці Острозького осередку з головною управою УІТ. 24 серпня 1999 року було прийнято ухвалу про надання проф. Любомиру Винару почесного звання Академіка Острозького Академічного Братства [3, 333]. Під час свого перебування в Острозі Л. Винар мав нагоду особисто зустрітися з членами Острозького осередку та обговорити питання майбутньої співпраці, в якій провідна роль залишалась за М. Ковальським.

Багаторічна наукова та організаційна діяльність М. Ковальського була відзначена Українським історичним товариством та Українською Вільною Академією Наук у США: з ініціативи

Л. Винара, в 2000 році вченого було обрано дійсним членом академії [20, 231-232] (варто зауважити, що серед дійсних членів УВАН у США є лише 5 науковців з України). У вересні 2003 р., М. Ковальський стає почесним головою Острозького осередку та почесним членом УІТ [5, 7].

Важливим аспектом співпраці двох вчених є їх спільна робота в “Українському історикі”. Починаючи з 1995 року, на сторінках журналу періодично почали з’являтися публікації М. П. Ковальського: наукові статті [27; 30; 35], рецензії [15; 58; 59], некрологи [34; 36; 38]. Крім того, М. П. Ковальський, члени осередку УІТ в Острозі та співробітники університету публікували короткі замітки до рубрики “Хроніка”, в яких висвітлювались найважливіші події з наукового життя Острозької академії та осередку УІТ в Острозі [16; 25; 28; 33; 39; 41].

Тісна співпраця між вченими проявилася також у появі в науковій літературі низки публікацій М. Ковальського, присвячених аналізу творчості Л. Винара. У ряді статей він розкрив внесок Л. Винара в розробку поняття “наукова історична школа”, теоретичного обґрунтування грушевськознавства та охарактеризував роль Л. Винара в розвитку української історіографії. На думку М. Ковальського, серед численних праць Л. Винара з різних ділянок історичної науки найбільш вагомі присвячені видатному українському історикі Михайлу Грушевському, що знаменують наукову розробку проблем грушевськознавства [37; 75]. Одним із важливих аспектів дослідження Л. Винаром даної проблеми є вивчення поняття “наукова історична школа”. Зокрема, М. Ковальський зазначив, що багатогранне розкриття поняття дефініції “історична школа” стало можливим здійснити саме проф. Любомиру Винару “завдяки глибоким студіям, історіографічній аналізі і синтези, власних міркувань, роздумів та узагальнень не лише стосовно внеску М.С. Грушевського до української історичної науки, але його впливу на сучасний і наступний історіографічний процеси в українській науці, тобто виявити генезу формування його наукової історичної школи, проникнути своїм дослідницьким зором дальшу долю і розвиток досліджень у різних галузях української історії” [29; 114].

В своїх дослідженнях М. Ковальський висловлював переконання, що безперечною історіографічною заслугою Л. Винара є теоретичне обґрунтування і реалізація окремої галузі науки “грушевськознавства” [37; 75]. У статті, написаній у співав-

торстві з А. Атаманенко, М. Ковальський розглядає процес становлення грушевськознавства як окремої галузі науки та структурує основні принципи його теоретичного обґрунтування. Вчений вважає, що головними показниками, які визначають якість грушевськознавчих досліджень, для Любомира Винара є науковість, об’єктивність, висока ерудиція та фаховий рівень дослідника, добре знання джерел і методології та відсутність політичної чи будь-якої тенденційності [40; 39].

Л. Винар, натомість, свою увагу приділив дослідженню постаті М. Ковальського як вченого, організатора наукового життя. В передмові до публікації листування з М. Ковальським він висловив свою позицію щодо здійснення біосторіографічних досліджень та, зокрема, використання епістолярних джерел: “Я заступаю думку, що епістолярні історичні джерела треба друкувати ще за життя істориків, а не після їхнього відходу у вічність. Це дозволяє дослідникам безпосередньо перевірити і доповнити інформації, що зберігаються в листах. Автори листів ще за свого життя можуть вяснити деякі дані, подані в їхніх листах, і це значно доповнює зміст цих історичних першоджерел. Саме через цю вимагану “історичну перспективу” після смерті авторів листування, ми втратили чимало цінних даних, а часто безпосередніх свідків подій, повторилися різні штучні і спекулятивні гіпотези, які дослідники перевіряють довгі роки... І часто не можуть перевірити вірогідність історичних подій... Віримо, що ці епістолярні джерела причиняться до повнішого висвітлення і аналізу діяльності і творчости Професора Миколи Ковальського” [26; 554].

З виходом збірника “Осягнення історії”, Л. Винар періодично опубліковував джерела до вивчення постаті М. Ковальського [21; 42], а в 2002 році в Національному університеті “Острозька академія” за сприяння УІТ та Історичної секції УВАН у США, яку очолює Л. Винар, було підготовлено та опубліковано біобібліографічний показчик Миколи Павловича Ковальського. У передмові до видання Л. Винар наголосив на необхідності та вагомості цього показчика оскільки: “... бібліографічний довідник наглядно засвідчує широкий діапазон наукової творчости проф. М. Ковальського та його тривалий вклад в українську і світову історіографію і в дослідження допоміжних дисциплін” [19; 5].

Науково-видавничий напрямок співпраці двох вчених відобразився у видавничих проектах, здійснених Острозькою ака-

демією спільно з УІТ. Ідея спільних видань УІТ та Острозького колегіуму була висловлена Л. Винарем у листах до М. Ковальського ще в 1996 році [26; 572]. Пізніше вона обговорювалася вченими протягом 1998 року. В листі до ректорату академії Л. Винар зазначив: "... ми бажали б у майбутньому спільно видавати деякі видання з тим, що видатки за друк і папір УІТ взяло на себе" [26; 575]. Першим спільним виданням Острозької академії та УІТ став вже згадуваний вище збірник на пошану М. Ковальського, а в 2003, за підтримки видавничої комісії УВАН, було опубліковано "Лекції з джерелознавства" В. Антоновича, зредаговані та підготовлені до видання М. Ковальським [1]. Можливість здійснення цього видання обговорювалося вченими у листах ще в 1997-1998 рр. Так, в одному з листів до Л. Винара М. Ковальський писав, що підготував до видання окремою книгою у власному перекладі з російської на українську мову і з численними коментарями (понад 400) лекційний курс професора Володимира Антоновича. Над підготовкою цього видання проф. Ковальський працював три роки. Окрім перекладу він здійснив величезну археографічну роботу: курс Антоновича був виданий без апарату посилань ксилографічним способом. М. Ковальський розшифрував скоропис і розкрив джерельну та археографічну базу стосовно джерел XIV-XVIII ст., які згадував Антонович. Довгий час М. Ковальський не мав можливості опублікувати працю через брак коштів. У передмові до видання Л. Винар згадує історію його виходу в світ: "... спершу ця книга мала видаватися в Дніпропетровському університеті, але через різні ускладнення її так і не було видано. Я вважав, що книга заслуговує на видання в УВАН. Цю саму думку поділяв д-р Марко Антонович, тодішній президент Академії. Після обміну думками з акад. Миколою Ковальським листовно і безпосередньо під час мого побуту в Острозькій академії, ми вирішили видати "Лекції з джерелознавства" Володимира Антоновича як спільне видання Української Вільної Академії Наук у США і Національного університету "Острозька академія". Видання цієї важливої праці стало початком співпраці наших установ, і вірю, що причиниться до її майбутнього розвитку в науково-видавничій і академічній ділянках" [23; 7]. З перспективи часу можемо ствердити, що сподівання Л. Винара справилися – у співпраці Острозької академії та УІТ було видано ряд цінних монографій [18; 17; 45; 46; 47; 53; 54], Наукові

записки університету (серія: “Історичні науки”) [48; 49; 50; 51; 52], крім того, з 2003 року в університеті діє редакційне бюро журналу “Український історик”.

Як бачимо, з початком співробітництва між М. Ковальським та Л. Винарем в 1995 році було реалізовано чимало: створено осередок УІТ в Острозі, започатковано публікації працівників та науковців Національного університету “Острозька академія” в журналі “Український історик”, здійснено ряд важливих видавничих проєктів. Передчасна смерть М.П. Ковальського не дозволила здійснити усе заплановане [56]. Проте, започаткована завдяки М.П. Ковальському співпраця УІТ та Національного університету “Острозька академія” триває до нині, розкриває нові можливості для поглиблення контактів між науковими установами в Україні та діаспорі, несе свій вклад розвиток української історичної науки.

Джерела та література:

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Володимир Антонович / Ред. М. Ковальський, Л. Винар (голова видавничої комісії УВАН). – Острого; Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, Національний університет “Острозька академія”, 2003. – 382 с.

2. Атаманенко А. Бюлетень Українського історичного товариства як джерело до його історії / Алла Атаманенко // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2005. – вип. 13. – С. 284-305.

3. Атаманенко А. Вшанування проф. Любомира Винара в Острозькій Академії / Алла Атаманенко // Український історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 1999. – Т. 36: На порозі нового тисячоліття. – Ч. 2-4 (141-143). – С. 333.

4. Атаманенко А. Джерела до історії Українського історичного товариства: бюлетень і обіжні листи / Алла Атаманенко // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства: Збірка документів / Ред. Алла Атаманенко. – Нью-Йорк; Острого: Українське історичне товариство, Національний університет “Острозька академія”, Інститут дослідження української діаспори, 2006. – С. 12-35. – (Серія: “Історичні джерела”; Т. 2).

5. Атаманенко А. Життєвий і творчий шлях Миколи Павловича Ковальського / Алла Атаманенко // Микола Павлович Ковальський. Матеріали до біобібліографії / За ред. І. Пасічника. – Острого: Міністерство освіти і науки України, Національний університет “Острозька академія”, Українське історичне товариство ім. М. Грушевського,

Історична секція Української вільної академії наук у США, 2002. – С. 7-16.

6. Атаманенко А. Листування Миколи Ковальського як джерело до вивчення історії Українського історичного товариства / Алла Атаманенко // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки / [Редкол.: І.Д. Пасічник (гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), В.В. Трофимович (відп. ред.) та ін.]. – Острог, 2004. – Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 40-46.

7. Атаманенко А. Ювілейна наукова конференція, присвячена М. Грушевському в Острозі / Алла Атаманенко // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1996. – Т. 33: Михайло Грушевський: Студії і матеріали. З нагоди 130-річчя з дня народження (Ювілейне видання). – Ч. 1-4 (128-131). – С. 423-424.

8. Атаманенко А. Острозький осередок Українського історичного товариства / Алла Атаманенко // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Ред. Брайчевський М., Домбровський О., Гирич І. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 107-111.

9. Атаманенко А. Роль журналу “Український історик” у розвитку української історіографії (до 40-річчя видання) / Алла Атаманенко // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / За ред. Л. Винара, О. Завальнюка. – Кам’янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2006. – Т. 2. – С. 154-160.

10. Атаманенко А. У славнім Острозі: Святування ювілею професора Миколи Ковальського / Алла Атаманенко // Українське слово. – 1999. – 2 верес., № 35. – С. 14.

11. Атаманенко А., Атаманенко В. Микола Павлович Ковальський (3 нагоди 70-ти ліття) / Алла Атаманенко, Віктор Атаманенко // Український історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 1999 – Т. 36: На порозі нового тисячоліття. – Ч. 2-4 (141-143). – С. 241-256.

12. Атаманенко А., Атаманенко В. Українське Історичне Товариство та М.П. Ковальський / Алла Атаманенко, Віктор Атаманенко // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. / Гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк: Острозька академія, Українське історичне товариство, 1999. – С. 45-49.

13. Бібліотека УІТ при Острозькій академії // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і

українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1997. – Т. 34: На пошану Любомира Винара основника “Українського історика” і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. – Ч. 1-4 (132-135). – С. 371.

14. Бондар В., Бачинський Є. Відродження Острозької академії / В. Бондар, Є. Бачинський // Свобода. – 2001. – 27 квіт., № 17. – С. 10.

15. В.М. Хмарський. Археографічна діяльність Одеського Товариства історії і старожитностей. Рец.: М. Ковальський, А. Атаманенко. / Микола Ковальський, Алла Атаманенко // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острог; Торонто; Париж, 2003 – Т. 40: Сорокаліття “Українського історика” 1963 – 2003 (Ювілейне видання). – Ч. 1-5 (156-160). – С. 552-555.

16. Верба І. Презентація в Києві нових видань УІТ, підготовлених у співпраці з університетом “Острозька Академія” / Ігор Верба // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 2000. – Т. 37: Перший міжнародний конгрес українських істориків. – Ч. 4 (147). – С. 120-122.

17. Винар Л. “Український Історик” 40 років служіння науці 1963 – 2003: статті і матеріали / Любомир Винар. – Нью-Йорк; Острог, 2003. – 421 с.

18. Винар Л. Атаманенко А. Українське Історичне Товариство: сорок років діяльності (1965 – 2005): Видання з нагоди Третього Міжнародного конгресу українських істориків (Луцьк, 17-19 трав. 2006 р.) / Любомир Винар, Алла Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – 117 с.

19. Винар Л. Біобібліографія професора Миколи Ковальського // Микола Павлович Ковальський. Матеріали до біобібліографії / Любомир Винар / За ред. І. Пасічника. – Острог: Міністерство освіти і науки України, Національний університет “Острозька академія”, Українське історичне товариство ім. М. Грушевського, Історична секція Української вільної академії наук у (США), 2002. – С. 4-6.

20. Винар Л. Діяльність історичної секції УВАН у США 2004-2007/ Любомир Винар // Вісті УВАН / ред. О. Домбровський. – Нью-Йорк: Computoprint Corp., 2007. – Т. 4. – С. 231-232.

21. Винар Л. Коментар до одного листа (До ювілею проф. Миколи Ковальського) / Любомир Винар // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки / [Редкол.: І.Д. Пасічник (гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), В.В. Трофимович (відп. ред.) та ін.]. – Острог, 2004. – Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 7-9.

22. Винар Л. Наше листування (З приводу 70-ліття основника УІТ в Острозі)... / Любомир Винар // Осягнення історії: Зб. наук.

праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. / Гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк: Острозька академія, Українське історичне товариство, 1999. – С. 553-554.

23. Винар Л. Передмова / Любомир Винар // Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред. М. Ковальський, Л. Винар (голова видавничої комісії УВАН). – Острог; Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, Національний університет “Острозька академія”, 2003. – 382 с.

24. Винар Л. Свято української історичної науки (З приводу ювілею Миколи Павловича Ковальського) / Любомир Винар // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. / Гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк: Острозька академія, Українське історичне товариство, 1999. – С. 6.

25. Вихованець Т. Збори Острозького Осередку УІТ ім. М. Грушевського / Тарас Вихованець // Український історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 1999. – Т. 36: На порозі нового тисячоліття, Ч. 2-4 (141-143). – С. 359-360.

26. Епістолярні джерела до утворення осередку УІТ в Острозі [упор. Алла та Віктор Атаманенки] // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 554-578.

27. Ковальський М. Аналіза поглядів Олександра Мезько-Оглоблина на історіографічні процеси в Україні в повоєнні часи / Микола Ковальський // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 2000, Т. 37: Олександр Мезько-Оглоблін: діяльність і творча спадщина. З нагоди 100-річчя від дня народження. – Ч. 1-3 (144-146). – С. 155-170.

28. Ковальський М. В Острозі підготовлено видання “Острозька Академія XVI – XVII ст.” / Микола Ковальський // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1998. – Т. 35: Тридцятиліття “Українського історика” 1963-1998 (Ювілейне видання). – Ч. 1-4 (136-139). – С. 297-301.

29. Ковальський М. Внесок Любомира Винара в розробку проблеми “наукова історична школа” / Микола Ковальський // Винар Л. Грушевськознавство: Генеза і розвиток. / [Упоряд. та ред. І. Гирич; Вступ. стаття А. Жуковського]. – Київ; Нью-Йорк; Торонто та ін.: Укр. Історичне Т-во; Фондація ім. О. Ольжича; Міжнар. т-во ім. М. Грушевського, 1998. – С. 112-118.

30. Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в роз-

робку проблеми “наукова історична школа” / Микола Ковальський // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1995. – Т. 32: Тридцятиліття Українського Історичного Товариства, 1965 – 1995 (Ювілейне видання). – Ч. 1-4 (124-127). – С. 40-47.

31. Ковальський М. Консолідуючий чинник наукової української історіографії: Українському Історичному Товариству виповнилося 30 років / Микола Ковальський // Життя і Слово. – 1996. – 17 лют. і 2 берез. – № 13, 17.

32. Ковальський М. Наукова конференція Українського Історичного Товариства про Олександра Оглоблина / Микола Ковальський // Життя і Слово. – 2000. – 31 травня. – № 40.

33. Ковальський М. Осередок Українського Історичного Товариства в Острозі / Микола Ковальський // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1997. – Т. 34: На пошану Любомира Винара основника “Українського історика” і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. – Ч. 1-4 (132-135). – С. 205-211.

34. Ковальський М. Пам’яті Анатолія Санцевича / Микола Ковальський // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1997. – Т. 34: На пошану Любомира Винара основника “Українського історика” і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. – Ч. 1-4 (132-135). – С. 334-336.

35. Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві Нових Актів у Варшаві / Микола Ковальський // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1995. – Т. 32: Тридцятиліття Українського Історичного Товариства, 1965 – 1995 (Ювілейне видання). – Ч. 1-4 (124-127). – С. 259-268.

36. Ковальський М. Петро Андрухов, 1924 – 1996 / Микола Ковальський // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1997. – Т. 34: На пошану Любомира Винара основника “Українського історика” і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. – Ч. 1-4 (132-135). – С. 328.

37. Ковальський М. Причинки до історіографії грушевськознавства (праця проф. Любомира Винара “Вступ до науки грушевськознавства”, публікація “Українського історика” 1996 і його ж монографія “Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток” (1998) / Микола Ковальський // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки / [Редкол.: І.Д. Пасічник

(гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), В.В. Трофимович (відп. ред.) та ін.] – Острог, 2004. – Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 75-83.

38. Ковальський М. Світлої Пам'яті Ореста Мацюка / Микола Ковальський // Український історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 1999. – Т. 36: На порозі нового тисячоліття. – Ч. 2-4 (141-143). – С. 270-274.

39. Ковальський М., Атаманенко А. Наукова конференція з нагоди 100-річчя від дня народження О. Оглоблина і 35-ліття Українського Історичного Товариства в Острозі / Микола Ковальський, Алла Атаманенко // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 2000, Т. 37: Олександр Мезько-Оглоблин: діяльність і творча спадщина. З нагоди 100-річчя від дня народження. – Ч. 1-3 (144-146). – С. 307-309.

40. Ковальський М., Атаманенко А. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства / Микола Ковальський, Алла Атаманенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 31-41.

41. Конопка Н. Конференція до 40-річчя журналу “Український Історик” в Національному університеті “Острозька академія” / Наталія Конопка // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острог; Торонто; Париж, 2003 – Т. 40: Сорокаліття “Українського історика” 1963 – 2003 (Ювілейне видання). – Ч. 1-5 (156-160). – С. 577-579.

42. Лист проф. Миколи Ковальського до проф. Любомира Винара // Наукові записки. Серія: “Історичні науки”. / [Редкол.: І.Д. Пасічник (гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), В.В. Трофимович (відп. ред.) та ін.] – Острог, 2004. – Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 9-11.

43. Макар Ю. “Український історик” та Українське історичне товариство як фактор розвитку взаємодії українських вчених з України і діаспори // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки / [Редкол.: І.Д. Пасічник (гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), А.Є. Атаманенко (відп. ред.) та ін]. – Острог: Нац. ун-т “Острозька академія”, Українське Історичне Товариство, Світова наукова рада Світового конгресу українців. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2005. – Вип. 5: Матеріали міжнародної конференції “Українська діаспора: проблеми дослідження” (23-24 вересня 2004 р.). – С. 87-107.

44. Макар Ю. Українське історичне товариство і розвиток науки

в Україні / Юрій Макар // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острого; Торонто; Париж, 2003 – Т. 40: Сорокаліття “Українського історика” 1963 – 2003 (Ювілейне видання). – Ч. 1-5 (156-160). – С. 171-176.

45. Матеріяли до історії Українського Історичного Товариства: Збірка документів / Ред. Алла Атаманенко. – Нью-Йорк; Острого: Українське історичне товариство, Національний університет “Острозька академія”, Інститут дослідження української діаспори, 2006. – 384 с. – (Серія: “Історичні джерела”; Т. 2).

46. Мацьків Теодор. Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах. Острого; Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія”, 2007. – 184 с. – (Серія “Історичні монографії”; Т. 6).

47. Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці / Олександр Мезько-Оглоблин / Ред. Л. Винар; [Упоряд. А. Атаманенко]. – Острого; Нью-Йорк: УІТ, Ун-т “Острозька академія”, 2000. – 456 с.

48. Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки / [Редкол.: І.Д. Пасічник (гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), В.В. Трофимович (відп. ред.) та ін]. – Острого: Нац. ун-т “Острозька академія”, Українське Історичне Товариство, 2004. – Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – 534 с.

49. Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки / [Редкол.: І.Д. Пасічник (гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), В.В. Трофимович (відп. ред.) та ін]. – Острого: Нац. ун-т “Острозька академія”, Українське Історичне Товариство, 2006. – Вип. 6. – 416 с.

50. Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки / [Редкол.: І.Д. Пасічник (гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), А. Атаманенко (ред.) та ін]. – Острого; Торонто; Нью-Йорк: Нац. ун-т “Острозька академія”, Українське Історичне Товариство, 2006. – Вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства. – 543 с.

51. Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки / [Редкол.: І.Д. Пасічник (гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), В.В. Трофимович (відп. ред.) та ін]. – Острого: Нац. ун-т “Острозька академія”, Українське Історичне Товариство, 2007. – Вип. 8. – 528 с.

52. Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки / [Редкол.: І.Д. Пасічник (гол. ред.), Л. Винар (гол. ред.), А.С. Атаманенко (відп. ред.) та ін]. – Острого: Нац. ун-т “Острозька академія”, Українське Історичне Товариство, Світова на-

укова рада Світового конгресу українців. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2005. – Вип. 5: Матеріали міжнародної конференції “Українська діаспора: проблеми дослідження” (23-24 вересня 2004 р.). – 360 с.

53. Олександр Мезько-Оглоблин: дослідження та матеріали: (до століття народження історика) / Ред. Л. Винар, [Упоряд. А. Атаманенко]. – Нью-Йорк; Острог; Київ; Торонто: Укр. Історичне Т-во; Університет “Острозька Академія”, 2000. – 192 с. – (Серія: “Оглобляна”, Т.1)

54. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Редактор Л. Винар, [Упор. В. Атаманенко]. – Острог: Українське історичне товариство, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2004. – 384 с. – (Серія: “Історичні джерела”)

55. Осередок ім. М. Грушевського в Острозі // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1995. – Т. 32: Тридцятиліття Українського Історичного Товариства, 1965 – 1995 (Ювілейне видання). – Ч. 1-4 (124-127). – С. 356-357.

56. Проф. Микола Ковальський (19 березня 1929 – 5 жовтня 2006) // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал Історії і українознавства. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Острог; Париж, 2006/2007. – Ч. 4 (172) / 1-2 (173-174). – Т. 43/44: Михайло Грушевський 1866 – 1934. Життя, діяльність, творчість. – С. 388.

57. Сакада Л. УІТ в Україні (1990-1997) (Короткий огляд) / Людмила Сакада // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1997. – Т. 34: На пошану Любомира Винара основника “Українського історика” і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. – Ч. 1-4 (132-135). – С. 328. С. 211.

58. Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова. Рец.: Микола Ковальський / Микола Ковальський // Український історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 1999. – Т. 36: На порозі нового тисячоліття. – Ч. 2-4 (141-143). – С. 270-274.

59. Ярослав Калакура. Українська історіографія: курс лекцій. Рец.: Микола Ковальський, Алла Атаманенко / Микола Ковальський, Алла Атаманенко // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії і українознавства. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Острог; Париж, 2006. – Т. 43: Третій міжнародний конгрес українських істориків. – Ч. 1-3 (169-171). – С. 275-278.

Віктор АТАМАНЕНКО

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ РАННЬОМОДЕРНОГО ОСТРОГА В ТВОРЧОСТІ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО

У статті розглядаються місце і внесок відомого українського історика і джерелознавця Миколи Павловича Ковальського у дослідження Острогiani. Виділено основні напрямки вивчення проблеми в творчості вченого.

Ключові слова: М.П. Ковальський, ранньомодерний час, Острогiana, історіографія, археографія, джерела, книгодрукування, Острозька Академія.

В статье рассматриваются место и вклад известного украинского историка и источникововеда Николая Павловича Ковальского в исследование Острогианы. Выделено основные направления изучения проблемы в творчестве учёного.

Ключевые слова: Н.П. Ковальский, раннемодерное время, Острогиана, историография, археография, источники, книгопечатание, Острожская Академия.

The problems of history of early-modern period of Ostroh in scientific works of M.P. Koval'skyi

The article deals with the place and contribution of a famous Ukrainian historian Mykola P. Koval'skyi into the study of the history of Ostroh (Ostrogian).

Key words: M.P. Koval'skyi, early-modern period, the history of Ostroh, historiography, arhaeography, sources, bookprinting, Ostroh Academy.

Науковий доробок Миколи Павловича Ковальського неможливо уявити без цілого ряду сюжетів, пов'язаних з Острогом, рідним містом вченого. Коло його зацікавлень стосувалося різних проблем джерелознавства, історіографії, археографії, конкретної історії, персоналістики, теорії історичного дослідження. Цей ряд можна продовжити і спеціальні дослідження постаті

вченого зроблять його вичерпним, наповняють розумінням його дійсного місця в українській історичній науці другої половини ХХ ст. Практично кожен зі вказаних напрямків знайшов прояв в працях М.П. Ковальського, присвячених острозькій тематиці, причому, в ряді аспектів вони виходили за межі визначальних для нього тем.

Не останню роль в увазі до історії Острога відіграла прив'язаність до своєї “малої батьківщини”, а також залюбленість у його минувшину, серед пам'яток якої проходило формування М.П. Ковальського як людини і які поряд з його першими вчителями впливали на нього як дослідника. В дослідженнях, присвячених історії Волині XVI – XVII ст., містяться характеристики та оцінки праць М.П. Ковальського, в тому числі й пов'язаних з острозькою проблематикою. У збірниках, які виходили на пошану вченого, розпочато вивчення його наукової біографії. Але більш-менш ґрунтовного розгляду переважної більшості її складових тільки починається. Дана стаття не може претендувати на повноту і ставить завданням окреслити основні проблеми вивчення історії Острога М.П. Ковальським.

Різні питання, пов'язані з історією Острога, з'являються вже в перших працях історика. Зрештою, при опрацюванні проблеми зв'язків західноукраїнських земель з Росією у XVI – XVII ст., яка була темою кандидатської дисертації, не можна було обійтися без свідчень з історії Острога. Окрім того, робота над дисертаційним дослідженням була й “первісним накопиченням” свідчень з історії рідного міста. Так, у працях, опублікованих у 1956 р. і присвячених виключно історії Львова, М.П. Ковальський звернувся до постаті Івана Федорова [27]. Таким чином, в його творчому доробку з'являється, щоб стати постійною, увага до проблеми історії книгодрукування, розглядати яку без острозьких матеріалів неможливо. Варто зазначити, що на той час в українській історіографії ці питання перебували поза науковими зацікавленнями, а в російській – лише кілька осіб вивчало питання історії книгодрукування. Увага до проблеми зросла в зв'язку з підготовкою до ювілею початку книгодрукування в Росії, Білорусі та Україні. В цьому контексті М.П. Ковальський звертається безпосередньо і до історії Острозької друкарні [23; 13; 29], а також характеристики публікацій джерел, які містять свідчення про діяльність І. Федорова на українських землях [9].

До 400-річчя прибуття російського першодрукаря в Україну

М.П. Ковальський підготував посібник для студентів “Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на поч. 80-х рр. XVI ст.)” [22]. Ця праця була багато в чому визначальною в творчості вченого. По-перше, вона певною мірою підсумовувала вивчення ним “Федоровіани”. По-друге, засвідчила основний напрямок досліджень історика – джерелознавство історії України, до якого він звернувся якраз на зламі 60 – 70 років. Окрім того, це була перша праця М.П. Ковальського, на яку було опубліковано рецензію [2]. Саме ця книга дала підстави одному з відомих російських дослідників книгодрукування та життя Івана Федорова Є.Л. Немировському зарахувати М.П. Ковальського до вчених, які внесли значний вклад в “Федоровіану” [35, с.6]. В додатки було додано публікації джерел про діяльність друкаря на українських землях: фрагменти передмов та післямов до друків, раніше опубліковані актові джерела, уривки з листа І.Федорова до саксонського курфюрста [22, с.65-82]. Окремі публікації супроводжувалися фотовідбитками їх оригіналів. Окремі документи, передруковані в додатках (які відображають можливе перебування друкаря в Кракові, Відні та Дрездені), українські читачі могли використовувати на основі праці М.П. Ковальського, оскільки вони не ввійшли до збірки документів про книгодрукування в Україні. Вчений мав відношення і до публікації невідомого документа Луцького гродського суду про Івана Федорова [16, с.60-64]. Микола Павлович також виявив та опублікував у 1993 р. (виступ було виголошено на конференції в Острозі у 1992 р.) фрагменти ухвали на Острозьку Академію; повністю документ було опубліковано Ю. Мициком та В. Щербаком у збірнику “Острозька давнина” [37, с.121].

В останній, острозький, період свого життя М.П. Ковальський зміг приділяти значно більшу увагу вивченню острозького книгодрукування. Йдеться про його статті в присвяченій Острозькій Академії енциклопедії та біографічній статті про Івана Федоровича (Федорова) [38, с.24-43]. Вивчення історії Острозької Академії проводилося М.П. Ковальським переважно в контексті реалізації значних проектів. Першим таким проектом, значною мірою сформульованим та розробленим Миколою Павловичем в Острозькій Академії, а також значною мірою втіленим завдяки його зусиллям, була підготовка енциклопедичного видання “Острозька Академія XVI-XVII ст.” [36].

Найскладнішим було формування авторського колективу. Ряд дослідників відмовилися від участі в написанні статей, а в Острозі лише він мав досвід дослідження окремих аспектів історії Академії. Зрештою, завдяки наполегливості М.П. Ковальського вдалося залучити до участі у виданні науковців з Києва, Львова, Дніпропетровська, Рівного, Полтави. Основу авторського колективу склали співробітники Острозької Академії. Склад автури, швидкі темпи роботи, відсутність умов не могли не позначитися на якості деяких статей, незважаючи на завжди властиву Миколі Павловичу вимогливість, але перш за все до себе. Як результат, він взяв на себе написання значної частини матеріалів – йому належить авторство третини всіх статей довідника. Зважаючи на це, М.П. Ковальський неодноразово вказував на необхідність підготовки нового видання, яке б спиралося на ширший авторський колектив та краще забезпечення.

Продовженням цього напрямку наукової діяльності М.П. Ковальського були підготовка нарисів з історії Острога та персоналій острозьких просвітників XVI-XX ст. Перші під назвою “Етюди” [18] склалися здебільшого з уже опублікованого добробку вченого, але з доповненнями та переробками. “Етюди” виходили за хронологічні межі основних зацікавлень автора і стосувалися не тільки джерелознавства та персоналістики XVI-XVII ст., а й джерелознавства, історіографії та історії Острога XIX-XX (половина нарисів). В цьому відношенні “Етюди” засвідчили зростання уваги дослідника перш за все до проблем і постатей новітньої доби. Але якщо тут головна увага приділялася дослідникам Острога Я. Перлштейну, І. Франку, С. Кардашевичу, Й. Новицькому, то в подальшому акцент було перенесено на розвиток освіти на прикладі острозьких освітян. Практично одночасно із завершенням “Етюдів” Микола Павлович розпочав підготовку їх продовження саме в цьому напрямку.

Дослідження історії Острозької Академії та книгодрукування були складовою вивчення М.П. Ковальським історії рідного міста в різні періоди його історії. Увага до минулого Острога та Острожчини перебували в полі зору вченого постійно, ще з юнацьких років. Всім, хто добре знав Миколу Павловича, відомі його фотоальбоми та збірки фотографій з видами та історичними пам’ятками рідного міста, як і постійне прагнення його відвідати. Під час роботи в архівах вчений ретельно виявляв документи зі свідченнями про Острог, робив виписки чи копії.

В окремі періоди діяльності Острогу присвячувалася більша чи менша увага, але те, що вона була постійною сумнівів не викликає. Початок спеціально присвяченим Острогу публікаціям було покладено опублікованою у 1975 р. статтею про акт поділу маєтностей князів Острозьких у 1603 р. [4]. Незважаючи на вузько сформульовану тему статті – один, хоча й значний за обсягом та інформативними можливостями, документ – автор саме тут вперше підвів певний підсумок вивченості ранньомодерного Острога в літературі та узагальнив власний досвід у вивченні проблеми. В статті знайшли відображення сюжети, які відігравали допоміжну роль, про кн. Острозьких (Костянтина Івановича, Василя-Костянтина, Януша, Костянтина, Олександра), історію формування їх величезних володінь, загальна історіографія історії Острога та його власників, археографія Острогівани тощо. Всі ці сюжети супроводжувалися врахуванням значної кількості праць польських, російських та українських істориків, що дає підстави вважати апарат статті своєрідною бібліографією історії Острога. Такий підхід, орієнтований на врахування та використання якнайширшого кола джерел та літератури, був характерною рисою творчої лабораторії М.П. Ковальського. Особливо яскраво це проявилось в коментарях до публікації лекційного курсу В.Б. Антоновича з джерелознавства (коментарі значно, в кілька разів, перевищують текст) [1, с.107-232]. В статті було уточнено час одержання Острогом магдебурзького права. Фрагменти з виявленого М.П. Ковальським магдебурзького привілею Острогу були у фрагментах опубліковані ним у 1985 р. [14, с.52-53] Окрім того, в ній було зафіксовано практично всі джерела описово-статистичного характеру з історії Острога: інвентар 1542 р., дільчі акти 1603 та 1621 рр., реєстр 1635 р., інвентарні описи першої половини XVIII ст., люстрації майна Острозької ординації, а також інвентарі таких складових Острозької волості, як Межиріч та Бельмаж середини – другої половини XVII ст. [4, с.121, 136-137].

Для дослідження М.П. Ковальський використав списки акту 1603 р. з архівосховищ Києва, Львова, Кракова. Основна частина праці присвячена показу інформативних можливостей дільчого акту 1603 р. для вивчення історії Острога та Острожчини, структури волості, складу володінь кн. Януша та Олександра Острозьких, топографії міста, визначення соціальних та демографічних характеристик тощо. Стаття про дільчий акт 1603 р. і сьогодні

широко використовується при вивченні історії та джерелознавства Острога та Волині. Її важливість, і не тільки з точки зору наукового вивчення Острогіани, у власному доробку усвідомлював і сам автор, поклавши її в основу статті у нарисах з історії Острога [18, с.112-127], до підготовки яких доклав багато зусиль. Варто вказати, що і збірник 1975 р. зі статтею, що не є несподіванкою, і видані не так і давно “Етюдн” стали бібліографічною рідкістю.

Дослідження акту поділу маєтків кн. Острозьких 1603 р. стало основою написання М.П. Ковальським статті про Острог, опублікованої у присвяченій острозькому періоду діяльності Івана Федорова збірці [14]. Оскільки ця стаття мала конкретно-історичну тематику, то поряд з проаналізованими та охарактеризованими у присвяченій дільчому акту статті документами, її джерельна база була розширена за рахунок поборових реєстрів, актів з архіву Сангушків та бібліотеки Чорторійських та ін.

Аналізу в статтях М.П. Ковальського було піддано окремі архівні зібрання, в яких зберігалися джерела з історії Острога. Це такі документальні зібрання та комплекси, як архів Сангушків, колекції Радзимінського та Осолінського, Метрика Великого князівства Литовського [6; 7; 8; 26; 5]. Окрему увагу в працях М.П. Ковальського було звернуто на інші джерела описово-статистичного характеру з історії Острога. Вперше вченим було залучено до наукового обігу та проаналізовано інвентар 1654 р. [15], частину якого він згодом опублікував [37, с.39-140].

Археографічне опрацювання джерел з історії Острозчини не належало до визначальних напрямків наукової діяльності М.П. Ковальського. В той же час, йому належить публікація ряду важливих джерел з проблеми. Окрім вже згаданого фрагменту інвентаря 1654 р., це – магдебурзький привілей Острогу, посесія кн. О. Острозького у маєтності після поділу 1603 р., юрамент (присяга) про сплату подимного податку з Острога у 1635 р. [3, с.69-75, 77-78]. Всі вони були пізніше передруковані за узгодженням з першим публікатором. Миколі Павловичу належить започаткування друку (частково в співавторстві) “Хроніки Острозького фарного костелу” [20; 30], яка також була продовжена.

Не всі проекти, задумані М.П. Ковальським в останній період його життя були повністю реалізовані. До них він залучав не тільки своїх друзів, знайомих з наукового середовища, учнів та співробітників, але й студентів Острозької Академії. Окрім вже згаданих, це – дослідження острозьких некрополів, вивчення

церковних метричних книг, перевидання ряду острозьких стародруків тощо.

Узагальненням джерелознавчого вивчення рідного міста, окрім вже згаданих проектів острозького періоду наукової діяльності М.П. Ковальського, була низка статей, присвячена сукупності джерел з Острогівани. Виходили в світ вони з 90-х років ХХ ст. [19; 25; 24]

Увага до історії рідного міста проявилася і в увазі вченого до джерел та проблем, які відносилися до хронологічних періодів, які не належали до кола його наукових зацікавлень. Це – варшавський часопис 1924-1939 рр. “Воскресное чтение” та опис Острога 1843 р. [34; 32]. Особливу ж увагу М.П. Ковальський в останні роки свого життя приділяв вивченню історії освіти та шкільництва післявоєнного Острога, до яких і він мав відношення на початку 50-х років. Микола Павлович планував видати нариси про освітян, збирав матеріали в місцевих архівах, намагався збирати спогади. Всіх цих людей Микола Павлович знав особисто, вони були його вчителями та колегами по роботі в навчальних закладах Острога. Результатом реалізації цього проекту стали майже 50 статей-нарисів, які виходили протягом 2000-2004 рр. переважно у острозьких періодичних виданнях. Цей проект так і не був завершений.

Незважаючи на значну увагу та внесок М.П. Ковальського до вивчення історії Острозької Академії, книгодрукування на українських землях та постаті Івана Федорова, головним його науковим зацікавленням були джерела з історії України другої половини XVI – першої половини XVII ст. Окрім спеціально присвячених цій проблематиці статей та підготовки дисертаційного дослідження, ці питання знайшли відображення у працях М.П. Ковальського, об’єднаних назвою (з деякими видозмінами) “Джерелознавство історії України”. Всього це було десять книг та брошур, дві з яких були написані в співавторстві з Ю.А. Мициком. Всі вони мали офіційний статус навчальних посібників. Але в дійсності, за характером, як і книга про джерела вивчення книгодрукування на українських землях, були монографічними дослідженнями. Така розбіжність пояснювалася потребами прискореного виходу цих праць в світ (п’ять перших було видано протягом 1977 – 1979 рр.) та полегшення процедури проходження книг до друку. Остання з них побачила світ у 1985 р. і була свого роду джерелознавчою трансформаці-

єю кандидатської дисертації, але скоріше тематично, оскільки, не кажучи про рівень усвідомлення та опрацювання проблеми, спиралася і на джерела, виявлені протягом тривалого часу після захисту першого дисертаційного дослідження. Зрозуміло, що тематика цих праць М.П. Ковальського була набагато ширшою за питання, пов'язані з Острогіаною. З іншого боку, розгляд проблем джерелознавства історії України XVI – XVII ст. навряд чи можливий без залучення до дослідження острозьких документів. І приклади, аргументація М.П. Ковальського спирається на них. Але можна висловити припущення, що це, окрім всього іншого, спиралося на прагнення вченого ввести до обігу, зробити відомими та придатними для використання в майбутньому іншими дослідниками саме джерел та свідчень з історії Острога, Острожчини, кн. Острозьких.

Три книги джерелознавчого циклу було присвячено аналізу публікацій джерел з історії України XVI – першої половини XVII ст. Вже в них містяться вказівки на документи з історії Острога, дається їх характеристика. Стосуються вони збірки про книгодрукування, пам'яток полемічної літератури (“Апокрисис”), публікації інвентарів 1571 та 1622 рр., актів Острозького фарного костелу. Обійти увагою видання цих джерел будь-хто з дослідників не зміг би. В даному контексті важливіша в ряді випадків супровідна до аналізу інформація, яка й дає підстави говорити про спроби М.П. Ковальського популяризації свідчень та видань з Острогіани, а також діяльності її дослідників. Такими є свідчення про Т. Любомирського, який надав з власного архіву для публікації копію інвентаря 1571 р. (з частковим переказом тексту цього документу) [11, с.27], особистий архів одного з дослідників історії Острога Я. Гофмана [11, с.28], публікацію інвентаря Острога 1798 р. (що виходило за хронологічні рамки дослідження) [11, с.29], острозькі матеріали у виданні документів з архіву Сангушків [11, с.39-40]. У частинах, присвячених архівним зібранням джерел, містяться як характеристики окремих документів з історії Острога, так і документальних комплексів, пов'язаних з кн. Острозькими [12, с.68, 71, 78-79, 102; 10, с.17-19, 21-22, 26, 38-40; 17, с.21-24].

Значний матеріал та досвід, накопичений М.П. Ковальським протягом десятиріч пошуку та опрацювання величезного масиву джерел та літератури, разом із постійним зацікавленням проблемами історії історичної науки, спонукали дослідника звер-

нути увагу і на вивчення стану досліджень Острогiани. Варто відзначити, що саме за його наполяганням до енциклопедичного видання “Острозька Академія” було включено ряд статей, присвячених окремим історикам та їх доробкові в цій галузі. Вони були присвячені Я. Гоффману, Я. Ісаєвичу, С. Кардашевичу, І. Огієнку, Я. Перлштейну, І. Франку, а також острозькому товариству “Спадщина” (в співавторстві) [36, с.35-37, 59-61, 108-113, 136, 159-163, 169-171]. Спадщина деяких зі згаданих та інших дослідників, а також історіографічні узагальнення, знайшла відображення і в інших працях М.П. Ковальського, найраніші з яких відносяться до перших конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”, тобто до 90-х років ХХ ст. [21; 33; 28; 31].

Різні аспекти Острогiани знайшли більше чи менше відображення в науковій спадщині Миколи Павловича Ковальського. Без їх використання неможливі продуктивні архівні розшуки джерел з історії його рідного краю, розкриття різних питань історії в першу чергу ранньомодерного Острога, історії книгодрукування та Академії, джерелознавчі та історіографічні узагальнення. В той же час, зведені свідчення, поклики, коментарі, характеристики, які стосувалися проблем історії Острога та Волині можна вважати своєрідним узагальненням енциклопедичного характеру, яке полегшує новим дослідникам їх працю. Повна та всебічна оцінка внеску М.П. Ковальського у вивчення острозької спадщини в історії України, як і інших напрямків діяльності вченого, може бути дана в ході та контексті подальшого вивчення історії, джерелознавства, історіографії Острога, Волині, України. Започатковані та задумані ним дослідницькі та археографічні проекти залишаються актуальними для української історичної науки, а здійснене ним – для ґрунтового вивчення, популяризації та продовження.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / В. Антонович; [Ред. М. Ковальський]. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – С. 107-232.
2. Гербильский Г. Слово о первопечатнике. [Рец. На кн.]: Джерела про початковий етап друкарства на Україні – Дніпропетровськ: ДДУ, 1972 / Г. Гербильский // Днепр вечерний. – 1973. – 9 апреля. – № 82.
3. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XV – XVIII вв.: Структура источниковой базы / Н.П. Ковальський. – Днепропетровск, 1982.

4. Ковальский Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н.П. Ковальский // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С.113-137.

5. Ковальский Н.П. Вопросы изучения и использования ЛМ как важнейшего комплекса источников по социально-экономической и политической истории Украины XVI – XVIII вв. / Н.П. Ковальский // Литовская метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции (Апрель 1988). – Вильнюс, 1988.

6. Ковальский Н.П. Документальные источники по истории Великого княжества Литовского XV – XVIII вв. в архиве Сангушек / Н.П. Ковальский // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение. – Вильнюс, 1978.

7. Ковальский Н.П. Документальные коллекции Радзимицкого и Оссолинского как источники по истории Волыни XV – XVIII вв. / Н.П. Ковальский // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978.

8. Ковальский Н.П. Документы архива Сангушко как источник по социально-экономической истории Речи Посполитой XVI – первой половины XVII в. / Н.П. Ковальский // Узловые вопросы советского славяноведения. – Ужгород, 1982.

9. Ковальский Н.П. Источники о деятельности на Украине книгопечатника Ивана Федорова в 70 – 80-х гг. XVI в. (История публикаций) / Н.П. Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития УССР. – Днепропетровск, 1972. – Вып. 3.

10. Ковальский Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГА-ДА / Н.П. Ковальский. – Днепропетровск, 1979.

11. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века / Н.П. Ковальский. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 3.

12. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века / Н.П. Ковальский. – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4.

13. Ковальский Н.П. Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине / Н.П. Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР. – Днепропетровск, 1970.

14. Ковальский Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. / Н.П. Ковальский // Фёдоровские чтения, 1981. – М., 1985.

15. Ковальский Н.П. Острожский инвентарь 1654 г. / Н.П. Ковальский // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990.

16. Ковальский Н.П. Новые сведения о пребывании Ивана Федорова в Дермани / Н.П. Ковальский, В.Б. Атаманенко // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990.

17. Ковальский Н.П. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. / Н.П. Ковальский, Ю.А. Мыщук. – Днепропетровск, 1984.

18. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / Н.П. Ковальський. – Острог, 1998.

19. Ковальський М. П. Документальна джерельна база з історії міста Острога XV – XIX ст. (Проблеми евристики та типології) / Н.П. Ковальський // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. – К.; Кам’янець-Подільський, 1991.

20. Ковальський М. Хроніка Острозької парафії / М.П. Ковальський, О. Андрійчук // Wołanie z Wołynia = Волання з Волині. – 1998. – Ч.1(20).

21. Ковальський М.П. “Листи про князів Острозьких” Михайла Олександровича Максимовича / М.П. Ковальський // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – Сокаль, 1992. – Ч.1.

22. Ковальський М.П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х на поч. 80-х рр. XVI ст.) / М.П. Ковальський. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1972.

23. Ковальський М.П. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.) / М.П. Ковальський // Тези доповідей другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету. – Кривий Ріг, 1965.

24. Ковальський М.П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві / М.П. Ковальський // Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993.

25. Ковальський М.П. Документальні письмові джерела з історії Острога / М.П. Ковальський // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – Сокаль, 1992. – Ч.1.

26. Ковальський М.П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з

соціально-економічної історії України XVI – XVIII ст. / М.П. Ковальський // Архіви України. – 1983. – №3.

27. Ковальський М.П. Львівські братства. Діяльність Івана Федорова. Зв'язки Львова з Росією в XVI – першій половині XVII ст. / М.П. Ковальський // Історія Львова: короткий нарис. – Львів, 1956.

28. Ковальський М.П. Острогіана Івана Франка (Остріг та його письмові історичні пам'ятки XV – XVII ст. у творчій спадщині великого Каменяра) / М.П. Ковальський // Матеріали VI науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1995.

29. Ковальський М.П. Острозька “Азбука” – невідома книга Івана Федорова / М.П. Ковальський // Пам'ятники України. – 1970. – №1.

30. Ковальський М.П. Початок острозької хроніки / М.П. Ковальський // Wołanie z Wołupia = Воляння з Волині. – 1997. – Ч. 7(19).

31. Ковальський М.П. Проблеми історії Острога в історіографії XVII – початку XX ст. / М.П. Ковальський // Наукові записки (Острозька Академія). – Острог, 1997. – Т.1.

32. Ковальський М.П. Унікальне документальне джерело з історії Острога середини XIX ст. – “Опис міста” 1843 р. / М.П. Ковальський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9.

33. Ковальський М.П. Яким Перлштейн – дослідник Острога і Волині / М.П. Ковальський // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1994.

34. Ковальський М.П. Варшавський часопис “Воскресное чтение” (1924 – 1939 рр.) про минуле й тогочасне м. Острога і Волині / М.П. Ковальський, І.М. Ковальська, Т.М. Ковальська // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993.

35. Немировский Е.Л. Иван Федоров (около 1510 – 1583) / Е.Л. Немировский. – М., 1985.

36. Острозька Академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.

37. Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т.1.

38. Острозькі просвітники XIX-XX ст. – Острог, 2000.

Микола БЛИЗНЯК

ОСВІТЯНИ ОСТРОЖЧИНИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО

У статті розкрито один з напрямків наукових досліджень проф. М. П. Ковальського – проблеми розвитку освіти на Острожщині в персоналіях ХХ ст. Проаналізовано бачення вченого місця і ролі окремих вчителів і вчительських династій у розвитку науки і освіти в регіоні.

Ключові слова: вчитель, освятянська династія, школа, Острозьке педагогічне училище

В статье приделено внимание одному из направлений научных исследований проф. Н.П. Ковальского – проблеме развития образования в Острожском крае в персоналиях ХХ в. Проанализирован взгляд ученого на место и роль отдельных учителей и учительских династий в развитии науки и образования в регионе.

Ключевые слова: учитель, учительская династия, школа, Острожское педагогическое училище.

*Educators of Ostroh region in research of M.P. Koval'skyi
The article deals with an important direction of prof. M.P. Koval'skyi research – problems of development of education in Ostroh region in biographies of educators of XX-th century. The scientist's vision of some teachers (and teacher's dynasties') role in development of science and education is analysed.*

Key words: teacher, teacher's dynasty, school, Ostroh pedagogical college.

Одне з помітних місць у творчому доробку острозького періоду життя та наукової праці професора М.П. Ковальського посідають персональні дослідження. На особливу увагу заслуговують документальні нариси вченого, що були присвячені окремим вчителям та освітянським династіям Острожчини ХХ ст. На думку вченого “звернення до минулого народної освіти...

дозволяє виявити цікаві і повчальні факти формування, утворення та діяльності місцевої інтелігенції, корінних учительських кадрів, справжніх династій педагогів”. Поряд з тим історик вивчав і популяризував цілеспрямовану освітянську діяльність, яка може послужити певним взірцем для наслідування сучасним вчителям. Без сумніву, кращі методичні здобутки в галузі педагогіки історик і освітянин перейняв у своїх вчителів і передусім від мами Лідії Олександрівни, яка починаючи від часів Першої світової війни і до кінця 1960-х рр. працювала вчителькою на Полтавщині, Тернопільщині та Рівненщині.

Отже, звернення до цієї тематики не було випадковим. Захоплення та велика повага до історії старовинного міста, центра освіти, науки та культури XVI-XVII ст., проявились ще в юнацькі роки. Разом з тим вагомим чинником у формуванні подальших творчих зацікавлень історика, стали глибокі сімейні освітянські традиції, які він гідно продовжив. Власне, як неодноразово відзначав дослідник про те, що від методичних здібностей шкільного вчителя, від його відданості школярам, вміння їх навчити і зацікавити прямо залежать подальша доля і професійні вподобання кожного учня.

Так, педагоги Острозької середньої школи №1, де навчався Микола Павлович, Тетяна Папашика (вчитель історії), Анастасія Марусина (вчитель історії), Василь Григорович, Лідія Крижанівська (українська мова та література) справили значний вплив на визначення його майбутньої професії.

Згодом, наприкінці XX ст., про своїх шляхетних вчителів професор М.П. Ковальський підготував спеціальні дослідження.

Одна з перших публікацій вченого, що була присвячена історії середньої освіти в Острозі з’явилась в 1996 р. Безпосереднім приводом до цього став 50-літній ювілей першого повоєнного випуску Острозької середньої школи №1. У публікації автор розкрив нелегкі часи випробування освіти в повоєнний час і непосильний внесок у її розвиток тогочасних вчителів.

Наступним етапом у розгортанні освітянської тематики вченим стала підготовка науковців нашого університету на чолі з М. Ковальським до святкування 900-літнього ювілею міста Острога. В руслі реалізації даного наукового заходу в 1998 р. він опублікував “Етюди з історії Острога”. Монографія вченого, корінного острожанина, стала результатом багаторічних наукових студій, які розпочались в середині минулого століття.

Саме в цьому ґрунтовному дослідженні історії міста автор приділив значну увагу освітянській династії Рекало, одна із представниць якої Марія Григорівна стала засновницею приватного жіночого навчального закладу в Острозі на початку ХХ ст.

Наукові студії проф. М. Ковальського присвячені освітянам Острожчини ХХ ст. знайшли своє продовження у колективній праці “Острозькі просвітитники XVI – ХХ ст.”, що вийшла на честь 900-річчя першої джерельної згадки про місто Острог та 425-річчя Острозької академії. Власне тут було опубліковано вісім наукових і науково-популярних нарисів про острозьких освітян (просвітитників). Це вчителі і громадські діячі різні за фахом, проте спільні за життєвим покликанням і на глибоке переконання історика всі вони зуміли своєю творчою працею і благородною наснагою не тільки уславити своє рідне місто, але і докласти моральних та інтелектуальних зусиль для його відродження і піднесення, сприяли його популяризації, підтримували його імідж та престиж.

Після виходу у світ “Етюдів” проф. М. Ковальський розпочав цілу серію публікацій про острозьких освітян на шпальтах міської та районної преси. Окремі нариси публікувались у періодичних виданнях таких міст як Шепетівка та Дубно. Впродовж довголітніх наукових пошуків дослідника було підготовлено і опубліковано близько 50 нарисів, окремі з них залишились у рукописі. Тут висвітлено зокрема діяльність відомих громадськості Острожчини педагогів з родинної освітянської династії вченого, якими були Олександр Кікець, Лідія Ковальська, Борис Жижко. Увагу історика привертала його шкільні вчителі і наставники, вже згадувані вище, колеги, з якими йому довелося вчителювати в Острозьких середніх навчальних закладах починаючи з 1950-х рр., церковні і громадські діячі, краєзнавці, які доклали значних зусиль для розвитку і піднесення освіти на Острожчині. Характерною ознакою багатьох нарисів проф. М. Ковальського є те, що він поряд з діяльністю окремих персоналій подавав максимально доступні відомості з історії навчальних закладів рідного міста. У названих публікаціях історика з даної тематики добре простежується його думка про славетні освітянські традиції Острозької землі, які своїм корінням сягають періоду “Волинських Афін”, часу створення і діяльності Острозької Академії. Разом з тим на його погляд існує чимало “білих плям” в історії освіти та шкільництва Острога ХVIII ст. – початку ХХ ст.

Найбільш авторитетним навчальним закладом регіону в 1930-1950-ті рр. на думку дослідника “справді кузнею педагогічних кадрів для початкової школи” було педагогічне училище. Саме його слухачем і став Микола Ковальський. За його спогадами тут працювали педагоги високої кваліфікації – математик Олександр Коберник, географи Іван Вовченко та Василь Григорович, історик Прокіп Соколянський та ін. Це власне та когорта незабутніх вчителів, що значно вплинули на наукову кар’єру вченого і про яких він написав спеціальні статті.

Всі біографічні наукові розвідки проф. М. Ковальського написані на основі історичних документів. Їх пошук відбувався в українських та російських архівосховищах. Так, значна кількість матеріалів з історії освіти на Острожчині була віднайдена в Санкт-Петербурзі, в Російському державному історичному архіві. Автору даного повідомлення довелося співпрацювати з професором в 1999 р. під час пошуків документальних матеріалів до біографічних нарисів в Державному архіві Рівненської області. Досить широко в його працях використано історичні джерела Острозького державного історико-культурного заповідника м. Острога, поточного архіву Острозького району (йдеться про особові справи). Чимала кількість матеріалів була почерпнута з фамільного архіву Ковальських. Вагоме місце в джерельній базі праць історика з даної проблеми становлять епістолярії. Передовсім це листи його ровесників, які нині проживають в Україні та далеко поза її межами – в Польщі (Юрек Тедешвілі та Тетяна Барц), Ізраїлі (Абрам Бархман) та Англії (Станіслав Жураковський). Завдяки їх спогадам вдалось значно доповнити та розширити окремі нариси. Варто відзначити, що був зібраний безцінний іконографічний матеріал. Кожна з публікацій супроводжувалась світлинами вчителів.

Особливу прихильність вченого здобули освітянські династії Острожчини. До таких варто віднести подружжя Юлія та Тамари Бабичів, Ольги Власенко та Андрія Кравченка, Василя та Лідії Вавриків та ін., характерними рисами яких був глибокий патріотизм та щира відданість справі навчання і виховання молоді. Окремі публікації вченого були підготовлені у співавторстві з викладачами та студентами старших курсів НаУОА.

Біографічні нариси про острозьких освітян ХХ ст. складають цінний і унікальний матеріал з історії нашого регіону і, без сумніву, заслуговують на публікацію окремою книгою, яка

зараз готується до видання як друга частина “Етюдів з історії Острога”.

Завдяки наполегливій та цілеспрямованій праці вченого фактично було створено фундаментальну енциклопедію з історії освіти та діяльності педагогів на Острожчині в ХХ ст. Він став істориком-літописцем острозьких освітян минулого століття.

Додаток №1.

Перелік нарисів про острозьких освітян ХХ ст.

1. Ковальський М. Споминаючи довоєнні випуски / Микола Ковальський // ЖіС. – 2004. – 17 січ.
2. Ковальський М. Першому повоєнному випуску школи – піввіку [Про острозьку середню школу №1] / Микола Ковальський // Місто. – 1996. – 12 лип. – №4.
3. Ковальський М. Костянтин Ілліч Ткаченко / Микола Ковальський // Замкова гора (далі ЗГ). – 2000. – №49.
4. Ковальський М. Ольга Михайлівна Матласевич (1925-1991) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2000. – №46
5. Ковальський М. Юлій Іванович Бабич (1912-1981) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2000. – 18 лист. – №45.
6. Ковальський М. Іван Флегонтович Борковський (1896-1982) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2000. – 21 жовт. – №41.
7. Ковальський М. Іван Гаврилович Вовченко (1910-1993) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2000. – №40; Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С.389-394.
8. Ковальський М. Михайло Михайлович Рекало / Микола Ковальський // ЗГ. – 2000. – №37; Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С.375-379.
9. Ковальський М. Тетяна Олександрівна Папашика / Микола Ковальський // ЗГ. – 2000. – №34.
10. Ковальський М. Анатолій Вікторович Шатровський / Микола Ковальський // ЗГ. – 2000. – №24; Досвідчений педагог, історик Анатолій Вікторович Шатровський / Микола Ковальський // Скриня (Дубно). – 2000. – №12; Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С.412 – 419.
11. Ковальський М. Марія Григорівна Рекало / Ковальський Микола // ЗГ. – 2000. – №21; Представниця освітянської родини [М.Г. Рекало] / Микола Ковальський // ЖіС. – 2002. – 23 листоп.
12. Ковальський М. Олександр Семенович Коберник / Микола Ковальський // ЗГ. – 2000. – №12; Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С.352-363.
13. Ковальський М. Василь Іванович Григорович / Ковальський Микола // ЗГ. – 2000. – №10; Освітянин, методист-новатор Василь

Іванович Григорович / Микола Ковальський // ЖіС. – 2002. – 17 серп.; Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 345-351.

14. Ковальський М. Прокіп Андрійович Соколянський (1913-1971) / Микола Ковальський // Життя і Слово (далі ЖіС). – 2000; У труді як у бою. Прокіп Андрійович Соколянський (1913-1971) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №18; Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 395-411.

15. Ковальський М. Олександра Гедеонівна Йогансен (1894-1990) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №3.

16. Ковальський М. Ярослав Антонович Шатава (1918-1999) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №5. – 27 січ.

17. Ковальський М. Галина Миколаївна Янчевська (1918-1988) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №7.

18. Ковальський М. Олена Данилівна Загановська / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №10.

19. Ковальський М. Катерина Олександрівна Пухтаєвич (1894-1988) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №13.

20. Ковальський М. Антон Дем'янович Новоселецький / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №16.

21. Ковальський М. Тамара Андріївна Бабич (Жигало) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – 12 трав. – №19.

22. Ковальський М. Павло Петрович Вада / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №21.

23. Ковальський М. Борис Кирилович Жижко (1938-1980) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №27.

24. Ковальський М. Подружжя педагогів – Лідія Павлівна і Василь Петрович Ваврики / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №29.

25. Ковальський М. Лідія Василівна Сотник (Покало) (1923-1998) / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №32.

26. Ковальський М. З когорти незламних освітян [А.М. Павлюк] / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №35.

27. Ковальський М. Пам'ятні уроки Лідії Крижанівської / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №36. – 8 верес.

28. Ковальський М. Справді народна вчителька [Є.М. Павлічук] / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №38.

29. Ковальський М. Багатогранний талант педагога [Є.В. Анисимов] / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – 29 верес. – №39.

30. Ковальський М. Продовжувач освітянських традицій нашого краю [М. Баклановська] / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №41.

31. Ковальський М. Безмірна любов до дітей, до професії / Микола Ковальський // ЗГ. – 2001. – №50.

32. Ковальський М. Глибока шана острожан. В.Я. Щипцов / Микола Ковальський // ЗГ. – 2002. – №4.

33. Ковальський М. Сіяч доброго мудрого і духовного [А. Пав-

люк] / Микола Ковальський // ЗГ. – 2002. – №15.

34. Ковальський М. В ім'я просвітництва та добра [Власенко-Кравченко] / Микола Ковальський // ЖіС. – 2002. 29 черв.

35. Ковальський М. Серце віддане дітям [А.Й. Аршинов] / Микола Ковальський // ЗГ. – 2002. – №27.

36. Ковальський М. Освітнянська місія. М.С. Будаговський (1901-1962) / Микола Ковальський // ЖіС. – 2002. – 20 листоп.

37. Ковальський М. Патріот, воїн, освітянин [О.О. Гарттрамф] / Микола Ковальський // ЗГ. – 2002. – №19.

38. Ковальський М. Освітнянське покликання острожанина. Олексій Іванович Солонар (1902-1965) / Микола Ковальський // ЖіС. – 2002. – 21 груд.

39. Ковальський М. Душевна людина, ерудована освітянка. Штрихи до образу учительки історії Анастасії Йосифівни Іванової-Марусиної-Горлової / Микола Ковальський // ЖіС. – 2002. – 14 верес.

40. Ковальський М. Освітнянське покликання. Абрам Мусійович Бархман / Микола Ковальський // ЖіС. – 2002. – 15 черв.

41. Ковальський М. Новомістечкова освітянка [Г. Лобановська] / Микола Ковальський // ЖіС. – 2003. – 8 берез.

42. Ковальський М. Ще про одну освітянську родину [Бондаревські] / Микола Ковальський // ЖіС. – 2003. – 5 лип.

43. Ковальський М. Учитель Василь Башина / Микола Ковальський // ЖіС. – 2003. – 25 жовт.

44. Ковальський М. Освітянин Олександр Васильович Кікець (1860-1919). З історії освіти в нашому краї / Микола Ковальський // День за днем [Шепетівка]. – 2001. – №28.

45. Ковальський М. Василь Ханенко(1963-1998) / Микола Ковальський, Ігор Пасічник, Леонід Гошовський // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С.420-429.

46. Лідія Кікець-Ковальська (1895-1983) / Микола Ковальський // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С.364-375

Віктор ВОРОНОВ, Євгеній ЧЕРНОВ

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЛЕКТУРИ В.Б. АНТОНОВИЧА ТА В.Й. КЛЮЧЕВСЬКОГО НА ФОНІ СПОМИНІВ ПРО МИКОЛУ ПАВЛОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО

У статті розкрито образи видатних джерелознавців минулого В. Антоновича та В. Ключевського крізь призму історіографії джерелознавства в поданні М. Ковальського як професора Дніпропетровського університету.

Ключові слова: джерелознавство, історіографія, археографія, В. Антонович, В. Ключевський, М. Ковальський університетські курси лекцій, стиль наукового мислення М. П. Ковальського.

В статье раскрыто образы выдающихся источниковедов прошедшего В. Антоновича и В. Ключевского через призму историографии источниковедения в свете идей Н. Ковальского как профессора днепропетровского университета.

Ключевые слова: источниковедение, историография, археография, В. Антонович, В. Ключевский, Н. Ковальский, университетские курсы лекций, стиль научного мышления Н.П. Ковальского.

The article is about personalities of great historians V. Antonovich and V. Kliuchevskiy through the history of historiography provided by M. Kovalskyi, professor of Dnipropetrovsk university.

Key words: history, source study, historiography, archaeography, V. Antonovich, V. Kliuchevskiy, M. Kovalskyi, lecture courses of the university, M.P. Kovalskyi's style of scientific way of thinking.

Автори цієї доповіді-нарису усвідомлюють, що запропонована назва ні стилістично, ні навіть за змістом не може вважатися достатньо влучною, але з контекстуальної точки зору вона здалася нам найбільш відповідною.

По-перше, якщо б не постійне повертання протягом року, що минає зі смерті дорогого та незабутнього Миколи Павловича до споминів про нього і наявність імперативної потреби внести свої “цеглини” до створення Меморіалу його імені, то навряд чи б ми вийшли на обрану тему; по-друге, здається, що в умовному вищезгаданому Меморіалі триптих (або ж тріада) “Антонович – Ключевський – Ковальський”, а за “художнім” задумом навпаки: “Ковальський – Ключевський – Антонович”, – буде, за нашим переконанням, біографічно коректним й історіографічно доречним. До того ж у містичному сенсі впевнені, – він був би до вподоби самому М.П.

Безумовно за життя Він, пишаючись такою іменною тріадою (послідовність тут не мала б значення), вважав би за необхідне вказати нам на недоцільне перебільшення. І все ж, сподіваємося, що в контексті авторського задуму цей ряд не викличе непорозуміння ні у його представників Там, ні у колег-сучасників Тут.

Смерть Миколи Павловича Ковальського, що викликала поруч із почуттям великого горя, жалю, особистих провин по відношенню до небіжчика, також зумовила потрібність (що охопила, як ми бачимо, майже усе “коло Ковальського”) повернення до його різноманітної літературної спадщини, причому як до численних публікацій, так і до особистих архівів його респондентів з листами М.П. у них.

Не знаємо, як для кого, але для нас це повернення було насправді спонтанним поривом. І у цьому “пориві” спостереження М.П. висловлене ним у нарисі “Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) “Источники для истории Юго-Западной России” в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б. Антоновича” про те, що “...знаменними подіями в історіографії східноєвропейських країн другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було створення трьох узагальнюючих джерелознавчих курсів: про джерела історії України і частково сусідніх з нею країн, зокрема Білорусії і Литви – Володимира Антоновича, Росії – Василя Ключевського та Грузії – Івана Джавахішвілі (останній відноситься до Закавказзя). Нами пропонується саме така послідовність подання прізвищ цих визначних істориків, основоположників національного наукового історичного джерелознавства, визнаних авторитетів в європейській історіографії, з урахуванням часу розроблення ними узагальнюючих джерелознавчих курсів” [8, 8-9], – і

сприяла оформленню нашого задуму, тобто спроби порівняння джерелознавчих лектур В.Б. Антоновича і В.Й. Ключевського, але переважно під кутом зору коментарів та приміток професора М.П. Ковальського – публікатора лекційного курсу українського історика другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Перш, ніж перейти до реалізації нашого “проєкту”, відчуваємо необхідність подати ще декілька відповідних до сюжету замальовок мемуарного характеру. Вище вже наголошувалося, що нашому “художньому задуму” відповідає послідовність “Ковальський – Ключевський – Антонович”, яка без пояснень може дійсно викликати певні непорозуміння. Справа в тому, що образи видатних істориків минулого розкривалися перед нами переважно крізь призму історіографії джерелознавства в поданні Ковальського як лектора, доцента, а згодом професора Дніпропетровського університету. Не зважаючи на те, що сам учений, як ми бачимо, підкреслював послідовність “Антонович – Ключевський”, в нашій пам’яті (тих, хто мав можливість тривалого безпосереднього спілкування з ним у різних формах – від академічних лекцій до неформальних бесід) залишається інша трансляційна послідовність: “Ключевський – Антонович”. І в цій же пам’яті, підкріпленій писемними нотатками (конспектами лекцій М.П.), викарбувався той пієтет, який мав наш Професор ще в 1970-х – 1980-х рр. до цих видатних істориків. Саме по собі це б не заслуговувало на особливу увагу, якщо б квінтесенцією цього пієтету не було б визнання Миколою Павловичем саме джерелознавчої їх іпостасі.

Хоча сучасники В.Б. Антонович і В.Й. Ключевський, здається, не дуже помічали один одного і не проявляли (наскільки нам відомо) компліментарного ставлення до колеги по цеху, а подальша історіографічна доля часто-густо розводила їх до “антагоністичних національних наукових таборів”, свідомо, чи ні джерелознавець М.П. Ковальський розглядав їх в одному ряду – творців наукового джерелознавства на вітчизняному підґрунті.

Наші спостереження дозволяють стверджувати, що функціонально джерелознавчі лекційні доробки цих видатних істориків використовувалися М.П. по-різному: праця В.Ключевського – в теоретичних студіях з джерелознавства, а університетський курс В.Антоновича – у конкретиці джерелознавства історії України, і, що характерно, задовго до “новітньої моди” на останнього. А той факт, що Микола Павлович більшу части-

ну свого наукового життя в особистому архіві мав копії студентських конспектів лекційного курсу професора Київського університету В.Б. Антоновича, переконливо й красномовно свідчить про його власне ставлення до доробку попередника. І, можливо, цей факт напівпідпільного зберігання зазначеної копії за радянської доби надавав в усвідомленні М.П. особливого значення цьому лекційному курсу, зумовлював настійливу потребу його негайного введення до обігу у вигляді науково-археографічного видання. Небезпідставність такого припущення підкріплюється спогадами про те, як в останні часи свого дніпропетровського періоду, і навіть вже після повернення до материзни Микола Павлович був фактично одержимий підготовкою до видання лекцій Антоновича, поставленого до плану видавництва в ДНУ, вважав це головною справою свого життя, своєрідним спокутуванням свого морального боргу, при цьому нехтуючи іншою своєю мрією – підготовкою власного авторського підручника з джерелознавства. Саме тоді, ще в Дніпропетровську, ним був підготовлений до друку, за його улюбленими висловами “гросбух”, “гігантус колоссаліс”, левовою частиною якого були саме його власний вступний нарис, археографічні коментарі та примітки. На жаль, тоді це не сталося через відомі причини матеріально-організаційного характеру. Але пам’ятаємо, що як не квапився і не бажав побачити якомога скоріше це видання Микола Павлович, він сам іноді частково гальмував процес видання, бо мораль прискіпливого археографа-джерелознавця постійно вимагала внесення поправок, уточнень, розширення коментарів і приміток.

Саме в цей час, у 1995 р., курс лекцій В.Б.Антоновича з джерелознавства був опублікований з упорядкуванням, передмовою і примітками молодій київській дослідниці О.Василюк та за науковою редакцією І.Бутича [1]. Не вдаючись до тотальної критики і взагалі не ставлячи вади цього видання у провину видавцям, підкреслимо, що воно далеке від ідеалів, на які орієнтувався археограф-джерелознавець М.П. Ковальський. Може саме тому це видання, ставши бібліографічним фактом, навряд чи набуде статусу історіографічного феномену. Текст у цьому виданні було опубліковано сучасною російською мовою, без дотримання окремих базових вимог до наукових археографічних публікацій, без збереження мовних особливостей оригіналу та стилістичної специфіки й структури літографованого видання 1881 р.

Реальне здійснення публікації лекцій з джерелознавства В.Б. Антоновича 2003р. за редакцією Миколи Павловича [2] знаходиться вже поза межами наших мемуарних можливостей, що дозволяє подивитися на нього “незамиленими суб’єктивізмом очима”. До видання увійшли передмова Л. Винара, змістовна вступна стаття М.П. Ковальського, присвячена лекційному університетському курсу (1879 – 1881 рр.), публікація самих лекцій мовою оригіналу, зі збереженням усіх стилістичних та орфографічних особливостей та в перекладі редактора українською мовою, дуже змістовні й розлогі примітки та коментарі, а також лекції В.Антоновича “Джерела західно-руської історії” за 1886 р. (з передмовою одного з учнів Миколи Павловича М. Близняка) (теж у двох варіантах, як і щодо зазначеного вище видання), додатки й іменний покажчик. Особливо хотілося б відзначити редакторські примітки й коментарі, які повною мірою можуть претендувати на статус унікального бібліографічного покажчика й довідника з проблем не лише джерелознавства та історіографії історії України, а й окремих аспектів цих галузей історичної науки щодо вивчення історії Росії, Білорусі, Литви, Польщі тощо. Вони є переконливим свідченням не лише величезної евристичної роботи, проведеної автором і редактором публікації, а й глибокого знання та розуміння проблем вітчизняного джерелознавства, його насправді енциклопедичного рівня в цій галузі та визначного наукового статусу.

У зазначеній частині видання виразно представлено сучасний теоретико-методологічний рівень вітчизняного джерелознавства і його досягнення по вивченню конкретних прикладних проблем, подано інформацію про персоналії, інституційну й загальнонаукову складові та нинішній потенціал історичної науки, вказано основні археографічні публікації джерел і їх комплексів, згаданих і проаналізованих у лекціях В. Антоновича, зроблено належні посилання на архівні зібрання, де зараз містяться їх оригінали, подано інформацію про найважливіші спеціальні наукові праці, присвячені вивченню джерел з історії України, які з’явилися друком протягом ХІХ – початку ХХ ст.

У вступній статті М.П. Ковальський ретельно відстежив історію підготовки і створення лекційного курсу з джерелознавства В. Антоновича і підкреслив, що для нього були характерні “риси системності та класифікаційних підходів, яким не було аналогів в попередній українській історіографії”, а це

дозволило історика “не лише науково організувати за власною схемою джерельні пам’ятки, але й розкрити їх специфіку та підходи до аналізу й критики” [8, 3]. Оскільки науковий апарат із системою посилань у літографованому виданні курсу В. Антоновича були відсутні, редакторів зазначеної вище публікації довелося виконати значну й досить працемістку роботу. В її рамках М.П.Ковальський особливу увагу звернув на рецепцію лекційного курсу учнями В. Антоновича та іншими його сучасниками. У статті він подав досить змістовні та влучні витяги з оцінок, даних науковому доробку вчителя і старшого колеги Д.Багалієм, Л.Добровольським, В.Щербиною, М.Довнар-Запольським, С.Томашівським, В.Ляскоронським, В.Іконниковим, Д.Дорошенком та іншими істориками кінця XIX – першої половини XX ст. [8, 34 – 37]

Важливою особливістю лекційного курсу В.Антоновича з джерелознавства історії України, згідно з переконанням М.П.Ковальського, є те, що в процесі його підготовки автор практично формував і окреслював контури джерельної бази з історії України, виокремлював наявні писемні джерела, враховував існуючі археографічні публікації, спирався на власний евристичний досвід та дослідження й публікації своїх учнів – студентів історико-філологічного факультету Київського університету, таким чином певною мірою популяризуючи у своїх лекціях результати їх досліджень [8, 31].

Хоча археографічний рівень видань лекційних курсів не має безпосереднього відношення до їх авторів, у межах нашої тріади здається коректним порівняти їх і з цієї точки зору. Не без гордості можна підкреслити, що археографічний рівень видання курсу лекцій з джерелознавства під орудою професора М.П.Ковальського, за всіма основними параметрами переважає опубліковані в першому і другому радянських зібраннях творів лекції з джерелознавства В.Й.Ключевського. Пишаємось цією перевагою саме тому, що вже давно визнано достатньо високий рівень видання зібрання творів російського історика, до підготовки якого були залучені дуже кваліфіковані фахівці. Так, вперше курс був опублікований 1959 р. в 6 томі зібрання творів В.Ключевського. Редакторський колектив зазначеного видання очолювався відомим радянським істориком М.М.Тихомировим. Цікаво, що укладачі в археографічній післямові до видання зазначили, що в тій же архівній справі, де містився оригінал ру-

копису, були його власні конспекти курсу з джерелознавства, датовані ще 1888 р. з деякими більш пізніми записами, доведеними до лютого 1891 р. Цей автограф, написаний олівцем, мав назву “Источники русской истории” і був широко використаний у коментарях до видання, при звірянні тексту студентського запису [5, 473]. До другого видання творів В.Ключевського і відповідно до його археографічного супроводу безпосереднє відношення мали такі відомі російські історики як В.Л.Янін, Р.О.Кіреєва, В.Г.Зімін [6].

Певна розбіжність у часі цих радянських видань з публікацією за редакцією М.П.Ковальського змушує при аналітичному зіставленні їх рівня бути обережними, але, незважаючи на це, можна констатувати, що в публікації, підготовленій М.П.Ковальським, зримо видимий археографічно-джерелознавчий, якщо так можна висловитися, “артистизм” видавця.

Для стилю наукового мислення Миколи Павловича Ковальського, навіть коли він зосереджувався на, здається, суто конкретно-джерелознавчих питаннях, характерною була значна увага до історіографічних аспектів. Тому вважаємо за необхідне поставити питання про те, як лекційні курси джерелознавчого характеру В. Антоновича і В. Ключевського розглядалися в історіографії.

Особливістю студій з історіографії джерелознавства (на наш погляд, її можна розцінити як ваду) є відсутність компаративістських досліджень щодо українського та російського джерелознавчих дискурсів, хоча можливість і потреба їх знаходяться на поверхні, що додає актуальності даній спробі. Характерно, що навіть такі дослідники як М.Нечкіна [9] і Е.Чумаченко [11] відносно В.Ключевського, Д. Багалій [3], Д.Дорошенко [4], В.Ульяновський [12] щодо В.Антоновича, а також автори синтетичних праць з історіографії джерелознавства (наприклад, О.Пронштейн [10]), порівняно докладно аналізуючи сам джерелознавчий доробок окремих істориків, не знаходили можливості й необхідності розкрити його в порівняльному вимірі. Задля об’єктивності слід зазначити, що для такого порівняння є значна кількість перешкод, у тому числі й методологічного характеру. Водночас наголосимо, що така спроба була у самого Миколи Павловича, щоправда на рівні зіставлення джерелознавчих і археографічних студій двох українських істориків, одним із яких, до речі, був В.Антонович, а іншим – його більш пізній колега І.Крип’якевич [7].

Саме з певними методологічними перешкодами ми зіштовхнулися при спробі порівняння джерелознавчих лекційних курсів В.Антоновича і В.Ключевського, бо з’ясувалося, що крім майже повної ідентичності назв (“Джерела для...”), їх дидактичного походження і призначення (університетські спецкурси), хронологічної близькості за часом появи (кінець 1870-х – початок 1890-х рр.), у них майже відсутній простір для позитивного порівняльного зіставлення. Але констатація цього факту все ж таки не дає підстав відмовитися взагалі від заявленої спроби, оскільки перед нами мабуть найбільш репрезентативні персонажі “вищих щаблів” української й російської історичної науки кінця XIX ст. і через їх спадщину є підстави сподіватися на відтворення науково-дидактичних образів джерелознавства в українській і російській історіографіях, що саме в той час увійшли у стадію активного дистанціювання одна від одної. І тут не має великого значення, з чиєї ініціативи здійснювалося це дистанціювання, хоча саме В.Антонович і був можливо головним ідеологом українського “наукового сепаратизму”. Важливе те, що дискурс української національної історіографії з ретроспективних позицій може бути оцінений як такий, що склався саме в часи написання і функціонування лекційних курсів джерелознавчого характеру. І “джерелознавче” є однією із складових цього дискурсу. Для В.Антоновича, мабуть як ні для кого іншого з його сучасників, що присвятили себе свідомому вивченню саме історії України, словосполучення на кшталт “Юго-Западная Россия” були переважно евфемізмом. Якщо загалом подивитися на “джерелознавчий” зміст лекцій В.Антоновича і надати їм кваліфікаційну оцінку з позицій рівня історіографії того часу, то, з одного боку, перед нами розкриється досить чітко виражене утилітарно-прагматичне розуміння того, що ми зараз називаємо джерелознавчим, а з іншого – слід підкреслити енциклопедичні знання автором фактично усієї доступної тоді сукупності джерел з історії окресленого ним регіону. І безумовно багалиївська оцінка, розвинута Миколою Павловичем Ковальським, щодо можливого впливу на подальший розвиток джерелознавства історії України лекцій В.Антоновича, якщо б вони увійшли едиційним шляхом до наукового обігу наприкінці XIX – у перших десятиліттях XX ст., констатувала існуючу прогалину в тодішній історичній науці, а відповідна спроба самого Д. Багалія, при всій її значущості, була вже дещо запізнилою

квіткою. Додамо до цього, що курс В.Антоновича на час його створення був фактично “останнім словом” тодішнього наукового вивчення історії України, а вже нариси його учня Д. Багалія на час їх появи в рамках української національної історіографії не могли розглядатися як її вершина.

Але повернемося до “джерелознавчого” змісту курсу лекцій В.Б.Антоновича (причому прикметник “джерелознавче” використовується нами тут у ретроспективному вимірі). З цієї точки зору лектура В. Антоновича не досягає дисциплінарного рівня джерелознавства в сучасному розумінні його структури. Йдеться, перш за все, про теоретично-рефлексійний рівень цих студій. Загалом у своєму лекційному курсі В.Антонович стисло розглянув історію створення найважливіших пам’яток української історії, проаналізував їх зміст, вказав археографічні публікації цих джерел, зробив деякі висновки про їх інформаційні можливості. Ученим були зроблені доволі оригінальні й перспективні для подальшого розвитку вітчизняного джерелознавства спостереження про найважливіші джерела з історії України. Він обов’язково торкався проблем авторства і часу створення джерел, наводив різні гіпотези щодо цього, в окремих випадках висловлював власну точку зору з цього приводу. Спеціальна увага В.Антоновичем приділялася археографічним аспектам, особливостям джерельних видань, їх джерелознавчої вартості і навіть ступеню репрезентативності (хоч, звичайно, сам цей термін автором не використовувався). Значне місце ним відводилося археографічній та едиційній діяльності наукових установ та окремих істориків. Отже в лекційному курсі В.Антоновича з джерелознавства історії України у цілому постає конкретно-проблемний образ даної галузі історичної науки, а натомість майже не приділяється увага (за рідкісними винятками) теоретико-методологічним і методико-дидактичним аспектам вітчизняного джерелознавства. Напевно автор цілком свідомо ставив перед собою саме таку мету, оскільки В.Антонович безсумнівно володів необхідним теоретичним і методичним потенціалом, що переконливо продемонстрував у ряді своїх джерелознавчих студій та археографічних публікацій.

Натомість відповідний курс В.Й.Ключевського, якщо порівнювати, може розглядатися як своєрідний дисонанс до лекцій В.Б.Антоновича, бо в ньому фактично відсутня та складова, що є основним змістом київської лектури і превалює те, що

в останній фактично залишається поза увагою. Лекції Ключевського мають, висловлюючись казенною мовою сучасної історичної науки, теоретико-методологічну спрямованість з наявністю значних елементів методичного характеру. З дидактичної точки зору вони майже не несуть пряму інформацію для засвоєння слухачами, але мають на меті розкрити перед ними проблемність наукового історичного пізнання історії Росії через методологічні особливості джерельної бази (безумовно без використання зазначеної термінології).

Головну увагу у своєму лекційному джерелознавчому курсі В.Ключевський приділяв не стільки аналізу змісту основних джерел з російської історії, скільки методам їх вивчення, з'ясуванню історії їх появи й побутування, встановленню інформативних особливостей різних їх груп та видів. Він також зупинявся на окремих найбільш важливих теоретичних і методологічних аспектах історичної науки й джерелознавства як її складової. В лекціях неодноразово чітко проявляється прагнення автора навчити своїх студентів методиці роботи з найбільш складними у сприйнятті (у розумінні історика) наративними й документальними джерелами, що певною мірою пояснює наявні в курсі хронологічні і сюжетно-тематичні джерельні лакуни. Отже, на відміну від свого сучасника українського історика та джерелознавця В.Антоновича, В.Ключевський орієнтував власний джерелознавчий курс на вирішення переважно методичних і окремих теоретико-методологічних завдань зазначеної галузі історичної науки із залученням найбільш змістовних конкретно-проблемних сюжетів, які поставали з джерел, що стосувалися давньоруської й російської історії.

Якщо наші спостереження адекватні, то перед дослідником, який намагається порівняти між собою джерелознавчі лекційні курси двох визначних істориків ХІХ ст., постає нагальна необхідність інтерпретації, тлумачення й пояснення сутності цієї різниці.

Безумовно і В.Ключевський і В.Антонович були яскравими особистостями і тому існує велика спокуса розкрити відмінності між ними, відштовхуючись від порівняння власних стилів наукового мислення, інтелектуально-естетичних уподобань, загальнонаукового рівня учених тощо. Але лекційні курси московського і київського професорів при їх зіставленні цікаві для нас, як вже зауважувалося вище, головним чином як репрезентативні щодо двох близьких наукових дискурсів, які, тим не менше, неухильно

розходилися. При цьому слід зауважити, що В.Ключевський уособлював у собі, за нашими спостереженнями, тих представників російської історіографії, які, здається, були схильні сприйняти своєрідний “історіографічний сепаратизм” сучасників-колег від української історичної науки (заради справедливості зазначимо, що, можливо, не без певної зверхності).

Тому більш доречним і відповідним завданням історіографічної компаративістики вважаємо тлумачення їх особливостей під кутом зору не рівнів істориків, а історіографій. Інакше кажучи, розвиток російської та української історіографій в якісному сенсі на етапі Антонович – Ключевський десинхронізується, перед кожною з них постають вже дещо відмінні актуальні завдання. Для В.Антоновича головним завданням була наукова легітимація дисциплінарної структури особливої галузі історичного пізнання – в тих чи інших термінах – історії України. Тому головна увага ним приділялася джерелознавчому аспекту при формуванні структури загальної джерельної бази історії України. Для В.Ключевського, який спирався на вже достатньо потужну традицію своїх попередників – це вже методологічні й методичні особливості її використання з наголосом на найбільшу науковокритичну ефективність. При цьому основним своїм дидактичним завданням В.Ключевський вважав формування подібної орієнтації у своїх слухачів, майбутніх професійних істориків. Натомість для В.Антоновича дидактичне завдання в рамках даного курсу полягало в розкритті перед студентами (з максимальною повнотою і загальною характеристикою змісту) самих джерел, що несуть інформацію саме про... історію України.

При всьому нашому скепсисі до умовного способу репрезентації в історії, дозволимо собі таку риторичну фігуру. Якщо б ці персонажі (В.Антонович і В.Ключевський) помінялися місцями, то, можливо (з урахуванням особистісних рис обох учених), ми мали б приблизно ту ж саму різницю.

Джерела та література:

1. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880 – 1881. Історія України в учнівських лекціях / Упоряд. О.Василук; наук. ред. І. Бутич. – К., 1995. – Вип. 1.
2. Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства / Ред. Микола Ковальський. - Острого; Нью-Йорк, 2003.
3. Багалій Д.І. Нарис української історіографії / Дмитро Іванович Багалій. – К., 1923. – Т.1. – Вип.1; – К., 1925. – Т.1. - Вип. 2.

4. Дорошенко Д.І. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність // Дмитро Іванович Дорошенко. – Прага, 1942.

5. Ключевський В.О. Курс лекцій по источниковедению / В.О. Ключевський // [Сочинения: В 8-и тт.] – М., 1959. – Т.6. – С. 5 – 56; Комментарии. – С. 467 – 471.

6. Ключевський В.О. Курс лекцій по источниковедению / В.О. Ключевський // [Сочинения: В 9-и тт.] – М., 1989. – Т.7: Специальные курсы. – С. 5 – 83; Примечания. – С. 401 – 407; Послесловие. – С. 433 – 436; Комментарии. – С. 448 – 453.

7. Ковальський М.П. Володимир Антонович (1834 – 1908) і Іван Крип'якевич (1880 – 1967). Спроба історіографічного порівняння в галузі джерелознавства і археографії / Микола Павлович Ковальський // Наукові записки Острозької Академії. – Острог, 1999. – Т. 1. – Ч. II. – С. 6 – 15.

8. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) “Источники для истории юго-западной России” в контексті археологічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича / Микола Ковальський // Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства / Ред. Микола Ковальський. - Острог; Нью-Йорк, 2003. – С. 8 – 41.

9. Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества / М.В. Нечкина. – М., 1974. – 638 с.

10. Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха капитализма / А.П. Пронштейн. – М., 1991.

11. Чумаченко Э.Г. В.О. Ключевский – источниковед / Э. Г. Чумаченко. – М., 1970. – 223 с.

12. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / Василь Ульяновський // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О.Тодійчук, В.Ульяновський. – К., 1995. – С. 5 – 76.

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ

ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПІВ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ МЕТРИКИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано формування принципів видання документів Литовської та Руської метрик в українській археографії на протязі XIX – XX століть. Визначається роль відомих вітчизняних дослідників в цьому процесі і особистий внесок професора Миколи Павловича Ковальського. Розглядаються перспективи видання документів метрики в Україні.

Ключові слова: Литовська Метрика, Руська метрика, археографія, публікація, документи.

В статье анализируется формирование принципов издания документов Литовской и Руськой метрик в украинской археографии на протяжении XIX–XX столетий. Определяется роль известных отечественных исследователей в этом процессе и личный вклад профессора Николая Павловича Ковальского. Рассматриваются перспективы издания документов метрики в Украине.

Ключевые слова: Литовская метрика, Руська метрика, археография, публикация, документы.

Forming the principles of publishing the documents of Lithuanian and Ruthenian Metrica in the Ukrainian archaeography in the 19th and 20th centuries is analyzed in the article. Moreover, the role of noted national scientists and Dr Mykola P. Kovalsky's personal contribution to this process is defined. Finally, the author considers the prospects of publishing the documents of Metrika in Ukraine.

Key words: Lithuanian Metrica, Ruthenian Metrica, archaeography, publishing, documents.

Одним з найважливіших напрямків досліджень Професора Миколи Павловича Ковальського з середини 70-х і до середини

90-х рр. ХХ ст. було вивчення і підготовка до видання документів і книг Литовської та Руської (Волинської) метрик. У зв'язку з цим Професора цікавила й історія едиційної роботи, присвяченої цим джерельним комплексам. У своїх численних працях Микола Павлович аналізував рівень та підходи до публікацій документів метрик, пропонував найбільш раціональні підходи щодо уведення їх джерельної інформації до наукового обігу. Професор як непересічний і послідовний організатор науки докладав титанічних зусиль для створення едиційного центру в Дніпропетровську, до роботи в якому залучав своїх докторантів і аспірантів. Використовуючи весь свій величезний потенціал переконання і професіоналізм, Микола Павлович фактично створив першу в Україні після 1920-х рр. “документальну” школу. Попри те, що умови для цього були не надто сприятливими (на хвилі псевдо-патріотизму і кон'юктурщини вкрай працевзатратний й тривалий з огляду на складність процесу підготовки до видання джерел ранньомодерної доби поступово втрачав пріоритетність в очах функціонерів від науки), Професору вдалося багато: підготувати фахівців з цієї ділянки історичної науки, мати безпосередню причетність до ідеї видання регестів документів Руської метрики, редагувати книгу автора цих рядків, присвячену канцелярії цієї метрики [34], консультувати своїх учнів у процесі підготовки книг метрик до друку, відігравати ключову роль в створенні бази копій книг Литовської і Руської метрики. Микола Павлович завжди відчував пульс цієї роботи, а особливу увагу звертав на принципи й підходи до видання документів метрик, неодноразово наголошуючи, що слід віддати перевагу такому едиційному інструментарієві, який би дозволив, з одного боку, зберегти максимальну точність в передачі структури, форми й змісту документів, з іншого ж, не затягував оприлюднення вкрай необхідної науковій громадськості їх інформації. Зважаючи на цей інтерес свого Учителя, у даній статті робиться спроба простежити основні підходи до едиційного інструментарію документів метрик, що мали місце в Україні.

Історія видання документів Литовської метрики в Україні почалася в середині ХІХ століття і зв'язана з діяльністю Київської археографічної комісії. Створена в 1843 р. Комісія протягом другої половини ХІХ і початку ХХ ст. відігравала роль основної установи в українських губерніях Російської імперії, що плано-мірно видавала історичні джерела. Незважаючи на те, що осно-

вну увагу співробітники Комісії приділяли актовим, у першу чергу гродським, книгам Правобережної України, згодом важливе місце в її виданнях посіла і Литовська метрика [29]. У Комісії працювали видатні дослідники документів метрики – В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, М. Ясинський. Саме завдяки її виданням у науковий обіг була введена значна кількість документів Литовської і Руської метрик.

Першим багатотомним виданням Комісії були “Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов”. Саме в цьому виданні завдяки старанням відомого археографа, у майбутньому першого головного редактора Комісії М.Д. Іванишева з’явилися перші публікації документів метрики – “Статут про волоки” Сигізмунда Августа 1557 р., наступні доповнення до нього, а також поштовий статут від 20 квітня 1558 р. [18, 1–233]. Варто сказати, що в розпорядження Комісії спочатку потрапив список “Статуту...”, що належав С.І. де Шодуару, але з ініціативи М. Іванишева Комісія звернулася до Урядового Сенату в Петербург із проханням надіслати копію цього документа з Литовської метрики, яка і була покладена в основу публікації. Крім “Статуту...”, за клопотанням Комісії були виготовлено копії ще 16 документів метрики [29, 48; 28, 35]. Більшість з них, імовірно, так і не опублікували. Микола Іванишев був представником історико-юридичного напрямку в історіографії, що знайшло своє відображення як у характері документів, поміщених у “Памятниках...”, так і в методиці передачі їхнього тексту. Документи публікувалися з максимальним дотриманням особливостей письма оригіналу. На четвертому засіданні Комісії, що відбулося 15 лютого 1844 р., стверджувалося: “Комісія візьме за неодмінне правило, щоб друкований текст пам’ятників якомога вірніше передавав оригінал у всіх аспектах: у правописі, у скороченні слів, формі літер і кольорі чорнила”. Пропонувалося придбати церковно-слов’янські, польські, латинські і російські шрифти, а для літер, що вийшли з уживання, вилити відповідні знаки. Передбачалося також поміщати у виданні літографовані факсиміле оригіналів [29, 146].

Реалізація запропонованих правил видання представила б науковим колам практично ідеальне видання джерел, але навіть видані Комісією не зовсім відповідно задумові в “Памятниках...” документи, у т.ч. і з Литовської метрики, характеризуються високою точністю передачі тексту. Одночасно такий

підхід, а також поміщення в томах “Памятников...” російських перекладів документів сприяли збільшенню обсягу томів і подовженню часу їхньої підготовки до друку. У зв’язку з цим Київська археографічна комісія від подібних принципів видання відмовилася і навіть у другому виданні “Памятников...”, здійсненому наприкінці XIX століття, кириличні тексти передавалися в російському написанні, польські і латинські тексти поміщувалися без перекладу на російську мову [16; 17; 31, 50–51]. Ця зміна, крім позитивних наслідків – здешевлення видання і можливості поміщення в ньому більшої кількості документів, мала й один негативний наслідок – звуження кола читачів і зменшення в зв’язку з цим тиражу видань. Принагідно слід зазначити, що Микола Павлович Ковальський як справжній шанувальник тексту історичного документа, дуже високо оцінював науковий рівень публікації текстів Литовської метрики у першому виданні “Памятников...”, вважаючи їх поряд з публікаціями в “Архиві Сангушків” вершиною української археографії.

У наступному серійному виданні Комісії (усього вдалося опублікувати 35 томів) – “Архиве Юго-Западной России” – документи Литовської метрики публікувалися за спрощеною методикою, хоча якість передачі тексту могла бути різною. Вона залежала від старанності копіїстів і професіоналізму редакторів, що часто з натхненням виправляли помилки копіїстів і в такий спосіб сприяли більш якісному виданню документів. Якихось загальних правил публікації документів у “Архиве...” вироблено не було. Однак план видання “Архива...”, розроблений М.Д. Іванишевим, передбачав відмову від відтворення титлів, заміну слов’янських літер, що вийшли з ужитку, сучасними російськими і відхід від принципу поміщення російських перекладів. Автор плану обґрунтовував ці нововведення призначенням нового видання Комісії не для всієї читаючої публіки, а для учених істориків [29, 78], що здається досить спірним аргументом.

Особливо широко використовувалися документи метрики при підготовці до видання першого і другого томів VII-ої частини “Архива...”, яка здійснювалася В. Антоновичем і М. Владимирським-Будановим [2; 3; 4]. Саме тут були поміщені описи українських замків і люстрації староств. Джерелом останніх була Коронна метрика, але значна кількість її книг зберігалися разом з Литовською метрикою і видавці класифікували її як книги останньої. У випадку з текстами люстрацій маємо рідкіс-

ний випадок, коли їх копії в архіві виготовляв видатний у майбутньому історик – С.А. Бершадський. Це позитивно позначилося на якості публікацій люстрацій. Вона в цілому досить висока.

Також широко представлені документи метрики в томі, присвяченому землеволодінню на Україні в XV–XVIII століттях [7; 36, 84]. Це було далеко не випадковим явищем, тому що такого роду матеріал концентрувався саме в книгах метрики; до того ж редактором тому був М.Ф. Владимирський-Буданов – історик, що надавав велике значення і тонко розбиралося в матеріалах Литовської метрики. Утім він сам із книгами Литовської метрики не працював, а при публікації використовував копії, надіслані з Московського архіву Міністерства юстиції (далі – МАМЮ). Як наслідок, опубліковані ним тексти містять значну кількість помилок, а також сліди не дуже вдалих інтервенцій редактора. Нерідко зустрічаються в публікованих М.Ф. Владимирським-Будановим документах пропуски окремих слів і невірне їхнє прочитання. Цей видавець намагався максимально наблизити тексти документів метрики до сучасної йому російської мови, у зв'язку з чим іноді модернізував окремі слова, спотворюючи їхнє оригінальне звучання.

На окрему увагу заслуговує 5-й том VII-ої частини “Архива...”, що містить, якщо орієнтуватися на його назву (у дійсності тематика тому цим не вичерпується), матеріали з історії української адміністрації XVI–XVII століть [8]. Цей том складається винятково з документів Литовської і Руської (Волинської) метрик. Майже 200 документів з фонду Литовської метрики в МАМЮ стосуються різних соціальних аспектів історії України зазначеного періоду: протистояння бояр і старост, розвитку міст, торгівлі, призначень на адміністративні посади. Опубліковані в цьому томі документи передані з великою точністю, хоча літери, що вийшли з уживання видавець замінив сучасними. Крім того, у деяких документах є пропуски, що привело до перекручування текстів [36, 85–86]. Якість видання визначалася фактом його підготовки М.В. Довнар-Запольським – істориком, який довгий час працював у МАМЮ помічником архіваріуса фонду Литовської метрики. Незважаючи на те, що дана публікація готувалася ним до друку вже в післяархівний період його діяльності, коли, як уже відзначалося в літературі, рівень його публікацій документів метрики знизився [43, 83], усе-таки публікації М.В. Довнар-Запольського були для

свого часу одними з найбільш досконалих. М.П. Ковальсько-му особливо імпонувала ця публікація у зв'язку з поміщенням у ній комплексів документів, що висвітлювали протистояння між королівськими старостами і замковими боярами Овруча і Остра. Спеціальний інтерес великого вченого до цієї тематики проявився у тому, що він разом зі своїм учнем – В.А. Брехуненком опублікував окреме дослідження, де більш повно, ніж у публікації М.В. Довнар-Запольського, представлена боротьба остерських бояр за свої права і привілеї на початку XVII століття. Для досягнення цієї мети з ініціативи й за участі Професора була здійснена масштабна кверенда у книгах Руської метрики.

В інших томах “Архива...” представництво документів Литовської метрики носить фрагментарний характер [1, 1–4, 382–384]. Частково це пояснюється тим, що в період до 1887 р., коли побачили світ перші томи “Архива...”, доступ до книг метрики мав обмежений характер – був потрібно спеціальний дозвіл уряду, одержання якого було досить заморочливою справою. Після 1887 р. ефективність роботи з книгами метрики знижувалася унаслідок відсутності докладного її опису. Крім того, київські археографи, виходячи з тематики публікованих томів, продовжували віддавати перевагу актовим книгам, що зберігалися “під рукою” – у Київському центральному архіві – і в якому цей тематичний матеріал був представлений більш повно [6, 4–13].

У цілому, підводячи підсумок характеристиці виданих документів Литовської метрики в томах “Архива...”, слід зазначити наступне. Співробітники Київської археографічної комісії воліли видавати статистичні матеріали, а також документи нормативного характеру: земельні дарування, призначення на посади і т.п. На цьому етапі діяльності Комісії довелося відмовитися від точної, але довготривалої і затратної методики передачі текстів метрики, характерної для “Памятников...”. Це істотно збільшило продуктивність її працівників, але знизило, іноді значно, науковий рівень публікацій. До загальних недоліків опублікованих у “Архиве...” документів Литовської метрики варто віднести відсутність оригінальних заголовків, не зазначення попередніх публікацій того або іншого документа. Видавці матеріалів метрики часто не відрізняли книг, що продукувалися у великокнязівській канцелярії, від книг королівської канцелярії, хоча цьому є просте пояснення – досліджений фонд Литовської метрики був погано, не говорячи вже про названі канцелярії. Як наслідок, діяльність Комісії на

цьому етапі була достатньо продуктивною щодо впровадження в науковий обіг інформації, що містилася в Литовській метриці, але мало ефективною для процесу становлення й удосконалювання принципів і методики видання її документів. Однак М.П. Ковальський неодноразово звертав увагу на надто критичний підхід сучасних йому джерелознавців і археографів до методики видання цієї серії. На його думку, вона цілком відповідала вимогам часу і тодішньому рівневі розвитку вітчизняної археографії.

Окремі документи з фонду Литовської метрики публікувалися на сторінках “Чтений Исторического общества Нестора-Летописца”. Найбільш значною публікацією з метрик в цьому виданні стали матеріали, що стосувалися становлення землеродіння князів Вишневецьких на Лівобережній Україні наприкінці XVI – першій половині XVII ст., підготовлені до видання Ф.Д. Николайчиком [14]. Усі документи були витягнуті з Руської (Волинської) метрики, що створювалася в королівській канцелярії, але видавець не надав цьому значення, указуючи джерелом публікації Литовську метрику. Позитивним явищем цієї публікації стала поява оригінальних заголовків документів. У цілому ж, слід зазначити, що Ф. Николайчик довільно підходив до деяких, на його думку несуттєвих, особливостей кириличного письма документів, нерідко допускаючи неадекватне прочитання текстів [36, 83–84]. Це дозволяє зробити висновок про трохи більш низький рівень даної публікації в порівнянні з виданнями документів метрики в “Архиве...”. Показово і те, що звернення Ф. Николайчика до матеріалів метрики мало епізодичний характер.

Варто також згадати публікації добірок або окремих документів Литовської метрики в додатках до монографій М.В. Довнар-Запольского, М.Н. Ясинського, М.О. Максимейка й О.С. Грушевського [26; 27; 44; 38; 25]. Усі ці публікації мали тематичний характер, а деякі, як, наприклад, М.О. Максимейка, наводили документи уривчасто. Є можливим стверджувати, що ініціатори цих публікацій не ставили перед собою ціль удосконалити методику видання документів Литовської метрики. Як наслідок, видані ними документи в основному відображували існуючі археографічні принципи і правила. Цей же висновок стосується і ряду публікацій документів метрики, що побачили світ в Києві й інших містах України в другій половині XIX – на початку XX століття [10; 12].

Трохи по іншому розвивалася ситуація з виданням докумен-

тів фонду Литовської метрики в центрі Західній Україні – Львові. Тут виданням матеріалів метрики займалися як українські, так польські археографи. Перші були представлені одним ученим – Михайлом Грушевським. Незважаючи на те, що М. Грушевський був вихованцем В. Антоновича, засвоїв вироблену в Київській археографічній комісії методику видання документів Литовської метрики і навіть встиг в одному з томів “Архива...” опублікувати окремі акти з його фонду [5, 262–266], він зумів трохи удосконалити принципи видання її документів. Докладно не зупиняючи на характеристиці усіх виданих М. Грушевським добірок і окремих документів метрики, що містилися в періодичному виданні Наукового товариства ім. Шевченка – “Записках...” [35], відзначимо підходи історика до їхньої публікації.

Незважаючи на те, що копії для М. Грушевського виготовляли переважно переписувачі, що працювали в МАМЮ, істориком вдалося досягти досить точної відповідності публікованих документів їх оригіналам у книгах метрики. Крім того, знаючи методику роботи М. Грушевського з текстами люстрацій Руського воєводства [37], слід гадати, що історик уточнював за допомогою листів до переписувачів сумнівні варіанти прочитання фрагментів тексту документів. Нововведенням у порівнянні з виданнями Київської археографічної комісії стала реконструкція пропущених частин слів з використанням дужок. Також вперше у виданнях документів метрики в Україні М. Грушевський застосував поділ текстів документів по основних частинах їхніх формулярів. По можливості, остільки історик не міг самостійно робити звірку документів, він намагався навести особливості паперу, на якому містився той або інший текст. М. Грушевський, як правило, вказував оригінальні заголовки документів, хоча є одиничні приклади і протилежного. Усе-таки, залежність історика від старанності копіїстів знайшла своє відображення в публікованих документах. Зокрема, зустрічаються неточності в передачі текстів, в окремих випадках опускалися засвідчені підписи керівників канцелярії і писарів. Публікації метрики М. Грушевського, як і попередні видання документів метрики, за винятком “Памятников...”, поміщали виносні літери в рядок без якої-небудь указівки, модернізували кириличні літери, що на кінець XIX ст. вийшли з обігу. У цілому, слід зазначити, що підходи історика до методики публікації документів метрики відповідали вимогам і уявленням сучасної йому археографії.

Між іншим, варто згадати, що М. Грушевський планував видати том під назвою “Акти Литовської і Руської метрик по історії Київщини, Брацлавщини, Волині і Лівобережної України XV–XVI ст.”, але даний видавничий проект історикові реалізувати не удалося.

Найбільшим виданням, що побачило світ у Львові й містило значну кількість документів Литовської метрики, стала багатотомна публікація архіву князів Сангушків [45]. Із семи томів видання чотири (1, 3, 4, 7) містять документи Литовської метрики. Особливо широко вони представлені в 3 і 4-му томах [33, 149–150]. Видавці томів С. Радзимінський і Б. Горчак дуже ретельно підійшли до видання документів, у т.ч. і з метрики. Щодо кириличних документів, які у виданні склали переважну більшість, вони взяли за основу принципи передачі тексту, подібні прийнятим видавцями “Памятников...”... Особливості правопису документів метрики видавцями зберігалися, титли розкривалися, публікації кириличних тестів забезпечувалися регестами польською мовою, подавалися археографічні легенди. Останні стали більш докладними після виходу друкованого каталогу Славутського архіву [32, 41]. З кожним томом археографічний рівень видання підвищувався, що відзначали сучасні видні археографи [46, 172]. Слід зазначити, що переважна більшість документів Литовської метрики видавалася вперше; укладачі томів проводили кропітку роботу по виявленню записів одного і того ж документа в різних книгах метрики. Видані документи метрики забезпечені коментарями, які в основному стосувалися зазначених у текстах географічних назв. Підвищували науковий рівень видання предметний покажчик і покажчик посад. Недоліком цієї публікації варто вважати те, що С. Радзимінський і Б. Горчак опускали “ъ” у середині слів.

У цілому, дане видання, що включило у свій склад 222 документи Литовської метрики, стало найвищим досягненням археографічних центрів України другої половини XIX – початку XX століття. Свого наукового значення воно не втратило дотепер.

Окремий документ із Руської (Волинської) метрики був виданий відомим польським істориком Олександром Чоловським у львівському виданні Польського геральдичного товариства [47]. Цей документ – привілей 1659 р. запорізькому гетьманові Івану Виговському на містечко Любомль і нові герби – мав польський текст, тому видавався відповідно до вимог польської

археографії з деякою модернізацією написання окремих слів.

Окремо варто зупинитися на питанні, чому в період активної археографічної діяльності на Україні не було почато спроб цілісного видання томів Литовської метрики, що після оголошення І. Лаппом в 1906 р. на засіданні Петербурзької археографічної комісії нового плану її публікацій стало найбільш ефективним способом уведення метрики до наукового обігу. Як здається, головна причина полягала в незначній кількості томів метрики, які б концентрували в собі винятково українські матеріали, а книги Руської (Волинської) метрики, що відповідали цій вимозі, були на початок ХХ в. ще досить слабо вивчені. Додатковою причиною був тематичний характер найбільш солідних видань Київської археографічної комісії, що практично виключало можливість публікації в них цілісних книг Литовської метрики.

Поступове скорочення видання документів XVI–XVII ст., що спостерігалось після бурхливих подій 1917 р., негативно позначилося і на публікаціях документів Литовської метрики. Наприкінці 20 – початку 30-х років ХХ ст., коли археографічна діяльність у радянській Україні була ще досить інтенсивною, з’явилося лише одне видання, що містило документи метрики [19]. Дане видання було фактично перевиданням добірки документів того ж укладача – В. Розова, що побачила світ в 1917 р. у Києві [26]. Всі опубліковані В. Розовим документи метрики були археографічними повторами.

Далі довгі роки історики до публікації документів метрики не зверталися. Обумовлювалося це як падінням дослідницького інтересу до історії українських земель у складі Велико-го князівства Литовського, так і загальним ідейним стержнем нечисленних публікацій джерел, орієнтованих на висвітлення класової боротьби, зв’язків українського і російського народів. Документи метрики, у яких дані аспекти були відбиті незначно, погано вписувалися в структуру таких публікацій. Тому не випадково, що в радянський період до Литовської метрики зверталися не скільки історики, стільки мовознавці, яким при простежуванні джерел і еволюції української мови обійтися без її документів не видавалося можливим.

У 1960-х рр. Інститут мовознавства АН УРСР почав видання серії “Пам’ятки української мови”. Одним з перших був виданий том українських грамот XV століття [11]. Видавець тому – В. Русанівський – помістив у ньому 8 актів з Литовської метрики.

Хоча усі вони є археографічними повторами, їхня публікація в цьому виданні має певне значення, оскільки видавець уточнив їхні тексти з оригіналами, а написання передав з максимальною точністю, зберігаючи і позначаючи всі особливості оригінальних текстів. Видання забезпечені обширними археографічними легендами; зазначені також різночитання списків документів.

Менше представлені документи Литовської метрики в іншому томі цієї ж серії, що містить грамоти XIV століття [24]. Тут знаходимо всього два документи, опубліковані по копіях з Литовської метрики. На відміну, від попереднього видання, укладач цього тому збірки з текстами книг Литовської метрики не зробив, що негативно позначилося на якості публікованих документів. Так само, як і в томі українських грамот XV в., публікації документів метрики забезпечені археографічними легендами.

Окремо слід зазначити, що згадані видання готувалися з врахуванням нових видавничих правил, розроблених укладачами цих томів [41]. Ці правила рекомендували максимально точну передачу тексту, що не викликало і не викликає якихось заперечень. Важко погодитися з нормою цих правил, яка передбачає широке використання різних дужок для заповнення відсутніх у словах літер, а також для позначення розділових знаків. Це сильно обтяжує текст, що особливо примітно стало після видання томів серії, що включили документи XVI–XVII ст. [13; 9]. Проте, ці правила враховують вимоги мовознавців і для їхніх видань цілком прийнятні.

Інтерес істориків до Литовської метрики в Україні відновився наприкінці 70 – 90-х рр. XX століття. Пріоритет в цьому якраз належить М.П. Ковальському. В умовах, коли між Академіями Наук Польської народної республіки та СРСР у 1980 р. був розроблений робочий план, що передбачав відродження видання цілісних книг Литовської метрики, Професор виявився одним з не багатьох вчених на теренах колишнього Радянського Союзу, який реально брав участь в реалізації проекту. Саме завдяки його зусиллям з'явилися в Україні після довгої перерви публікації документів Литовської і Руської (Волинської) метрики [33, 153–154]. Навчально-методичний характер посібників, в яких вони поміщувалися, визначав спрощений підхід щодо публікації документів. Крім цього, регламентований цензурою обсяг посібників не давав можливості Миколі Павловичу подавати у них обширні підбірки документів з метрик. Він, втім, не

втрачав оптимізму – описував перед учнями широкі перспективи едиційної роботи з книгами метрик, вважав, що злам у цьому процесі не за горами. Саме Професорові належала ідея видання цілісних книг метрики, підтримана учасниками республіканської археографічної наради, що відбулася у 1989 році.

Початок масштабної едиційної програми вимагав розробки загальноприйнятних правил видання історичних документів ранньомодерного часу. Такі правила запропонували історики У. Єдлінська і В. Страшко [40]. Вони виявилися в цілому вдалим і прийнятним для видань історичних джерел, у т.ч. і для документів Литовської та Руської метрики. Пізніше побачили світ ще два проекти видання джерел, створених до кінця XVIII ст., авторства В. Страшка і В. Німчука [42; 39]. Критико-дипломатичний метод, розроблений В. Німчуком, був прийнятий як найбільш відповідний для публікації регестів Руської (Волинської) метрики. Їм варто керуватися і при підготовці цілісних книг метрики.

У цілому слід зазначити, що очікування того часу не виправдалися. Створений для видання джерел Інститут археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії Наук України разом з Центральним державним історичним архівом реалізували тільки один проект, що стосувався метрики, – публікацію регестів книг Руської (Волинської) метрики [22]. Не применшуючи заслуг українських дослідників, що працювали над укладенням цього монументального видання, із трудом віриться про можливість його завершення, якби не ентузіазм і зусилля американської дослідниці Патриції Кеннеді-Грімстед. Ряд підготовлених до видання томів Литовської метрики лежать без руху вже багато років. Фактично видання книг метрики стало особистою справою їхніх укладачів. Одиночні приклади вдалого завершення цієї справи стали можливими завдяки щасливому збігові обставин і одержанню фінансових дотацій із закордону, зокрема, том Руської метрики за 1652–1673 рр. та том Литовської метрики з описами українських замків 1545 р. [15]. Правда, продовжують час від часу з'являтися публікації окремих документів метрики [21; 23], що на загальну ситуацію впливає незначним образом.

Ситуація ускладнюється тим, що частина вітчизняних дослідників цього періоду, захопившись постмодерністськими підходами до вивчення історії, стали помилково вважати видану джерельну базу цілком достатньою, щоб розуміти й інтер-

претувати історичні події.

В основних едиційних центрах країни, у першу чергу в Києві, немає ні установ, ні навіть груп дослідників, що працюють над підготовкою книг метрики до друку.

Не можна сказати, що це визначається неактуальністю книг метрики. Окремі книги Литовської, весь комплекс книг Руської (Волинської) метрик містять практично винятково “український” матеріал. Але подібна неуважність до книг метрики в цілому в сучасній Україні закономірна. Обмежені фінансові засоби направляються на видання матеріалів, що демонструють або повинні це робити, за задумом їхніх ініціаторів, еволюцію української державності чи боротьбу за її становлення. Виходячи з цієї тези більш актуальною є публікація документів з історії козацтва чи Гетьманщини. Історія українського права, об’єктом зацікавленості дослідників якого саме і повинні були стати документи метрики, як напрямок історико-юридичної науки в Україні практично відсутній. Це звучить парадоксально з урахуванням найбагатшої традиції історико-юридичних досліджень другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а потім 20–30-х рр. ХХ століття.

У світлі вищесказаного перспективи видання книг метрики в Україні представляються досить сумнівними. Правда, у зазначеному томі регестів Руської метрики, над підготовкою якого трудилися найбільш авторитетні українські археографи, проголошена необхідність повного видання книг цієї метрики, але в дійсності над підготовкою її окремих томів до видання трудяться вкрай незначні археографічні сили – автор цих рядків і Ю.А. Святець із Дніпропетровська. Значних перспектив одержати підтримку для реалізації даної програми не передбачається. Здається, якщо протягом наступних десяти років побачать світло три – чотири вже готових до видання томи, це буде великим успіхом української археографії в цьому напрямку.

В такій ситуації є актуальною відповідь на питання: “Хто підійме знамено після того, як ми втратили прапороносця в особі Професора?”. Багато хто з учнів “стояв на його плечах”, але чи бачив далі? Він був істориком-дослідником всім своїм еством, “від п’ят до маківки”, замінити його неможливо, але докласти максимум зусиль для реалізації Його проектів можна й треба. І це буде найкращим “дякую” за Його щирі поради, настанови, все, що формувало в соратниках (“діадохах”) і послідовниках (“епігонах”) Ремесло Історика.

Джерела і література:

1. Архив Юго-Западной России. – К.: Университетская типография, 1863. – Ч. III. – Т. 1: Акты о казаках (1500–1648) / [предисл., сост. В. Б. Антонович]. – 553 с.
2. Архив Юго-Западной России. – К.: Университетская типография, 1886. – Ч. VII. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700) / [предисл. М. Владимирский-Буданов, сост. В. Б. Антонович]. – 744 с.
3. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1890. – Ч. VII. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1668 гг.) / [предисл., сост. М. Владимирский-Буданов]. – 859 с.
4. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1905. – Ч. VII. – Т. 3: Акты о заселении Южной России XVI–XVIII вв. / [сост. М. Владимирский-Буданов, В. Щербина]. – 1208 с.
5. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1893. – Ч. VIII. – Т. 1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. / [предисл., сост. М. Грушевский]. – 502 с.
6. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1909. – Ч. VIII. – Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / [предисл., сост. О. Левицкий]. – 858 с.
7. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1907. – Ч. VIII. – Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. / [предисл., сост. М. Владимирский-Буданов]. – 772 с.
8. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1907. – Ч. VIII. – Т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. / [предисл., сост. М.В. Довнар-Запольский]. – 717 с.
9. Волинські грамоти XVI ст. / [упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко]. – К.: Наукова думка, 1995. – 248 с.
10. Грамоты Великих князей литовских с 1390 по 1569 год / [сост. В. Антонович, К. Козловський]. – К.: Университетская типография, 1868. – 163 с.
11. Грамоты XIV ст. / [упор. М.М.Пещак]. – К.: Наукова думка, 1974. – 256 с.
12. Довнар-Запольский М.В. Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга метрики Литовской 1502–1509 гг. / М.В. Довнар-Запольский. – Симферополь: Типография Спиро, 1898. – 93 с.

13. Книга київського підкоморського суду (1584–1644) / [упор. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко]. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.

14. Николайчик Ф.Д. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Ф.Д. Николайчик // Чтения Исторического общества Нестора-Летописца. – К., 1900. – Кн. XIV. – С. 84–192.

15. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Острого; Варшава; Москва: Print House, 1999. – Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / [передмова, уклад. П. Кулаковський]. – 608 с.

16. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1898. – Кн. I. – Т. 1, 2. – 622 с.

17. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1898. – Кн. II. – Т. 3. – 618 с.

18. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: Университетская типография, 1846. – Т. 2. – 776 с.

19. Розов В. Українські грамоти. / В. Розов. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1928. – Т. 1: XIV і перша половина XV в. – 264 с.

20. Розов В. Южнорусские грамоты / В. Розов. – К., 1917: Типография Российской Академии наук. – Т. 1: XIV і перша половина XV в. – 176 с.

21. Русіна О.В. До питання про земельні володіння Києво-Печерського монастиря на Лівобережжі (за актами XVI–XVII ст.) / О.В. Русіна. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 300–306.

22. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / [передмова П. Кеннеді Грімстед; упоряд.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. Кеннеді Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко]. – К.: Державний комітет архівів України, 2002. – 984 с.

23. Святець Ю. Перша книга записів Руської (Волинської) метрики у складі фонду Литовської метрики / Ю. Святець // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999: Вид-во Острозької академії. – С. 468–471.

24. Українські грамоти XV ст. / [упор. В. Русанівський]. – К.: Наукова думка, 1965. – 163 с.

25. Грушевський А. С. Пинское Полесье. Исторические очерки XIV–XVI вв. / А.С. Грушевський. – К.: Типография Императорского

университета Св. Владимира, 1903. – Ч. 2. – 385 с.

26. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Велико-го княжества Литовского при Ягеллонах / М.В. Довнар-Запольский. – К.: Типография Университета Св. Владимира, 1901. – Т. 1. – 1207 с.

27. Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке / М.В. Довнар-Запольский. – К.: [б. и.], 1905. – 381 с.

28. Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань / [упор. О. Журба, М. Капраль, С. Кіржаєв, Г. Папакін, С. Рильков]. – К.: Археографічна комісія, 1993. – Вип. 1. – 232 с.

29. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності / О.І. Журба. – К.: Наукова думка, 1993. – 187 с.

30. Ковальський М.П., Брехуненко В.А. Соціальна боротьба в місті Остер наприкінці XVI – початку XVII ст. / М.П. Ковальський, В.А. Брехуненко // Питання історії Придніпров’я. Масові та суспільно-політичні рухи: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 13–23.

31. Ковальський Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. / Н.П. Ковальський. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – 115 с.

32. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века / Ковальський Н.П. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – Ч. 3: Характеристика публикаций источников на иностранных языках. – 96 с.

33. Ковальський Н.П., Кулаковский П.М. Издание и изучение документов Литовской метрики на Украине в XIX–XX вв. / Н.П. Ковальський, П.М. Кулаковский // Литовская метрика. Исследования 1988 г. – Vilnius, 1992. – С. 149–150.

34. Кулаковский П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій / П. Кулаковский. – Острог; Львів: Національний університет “Острозька академія”, 2002. – 304 с.

35. Кулаковский П. Михайло Грушевський як дослідник Руської (Волинської) метрики / П. Кулаковский // Український історик. – 1998. – Т. XXXV. – С. 166–171

36. Кулаковский П. Публікації документів Руської або Волинської метрики в середині XIX – на початку XX ст. / П. Кулаковский // Пам’ять століть. – 2001. – № 2. – С. 75–89.

37. Майборода Р.В. Михайло Грушевський і українська “програма” видання люстрацій королівщин XVI–XVIII ст. / Р.В. Майборода // Вісник Київського інституту “Слов’янський університет”. – К., 2000. – Вип. 7: Історія. – С. 100–113.

38. Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Н.А. Максименко. – Харьков: Типография Адольфа Дорре, 1902. – 381 с.

39. Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Частина I (проект) / В.В. Німчук. – К.: Інститут української археографії АН України, 1995. – 56 с.

40. Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (квітень 1990 р.) / Археографічна комісія АН УРСР. – К.: Інститут історії АН України, 1990. – 108 с.

41. Пешак М.М., Русанівський В.М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. / М.М. Пешак, В.М. Русанівський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 84 с.

42. Страшко В.В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового, науково-популярного типів (проект) / В.В. Страшко. – К.: Інститут української археографії АН України, 1992. – 24 с.

43. Хорошкевич А.Л. К истории издания и изучения Литовской метрики // Acta Baltico-Slavica / А.Л. Хорошкевич. – Warszawa, 1973. – Т. VIII. – С. 69 – 94.

44. Ясинский М.Н. Уставные грамоты Литовско-Русского государства / М.Н. Ясинский. – К.: Типография Университета Св. Владимира, 1889. – 291 с.

45. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie [przez Z.L. Radziwińskiego i B. Gorczaka]. – Lwów, 1887–1910. – Т. I–VII.

46. Atheneum. – 1891. – Т. III. – S. 172.

47. Miesięcznik Heraldyczny. – Lwów, 1909. – Rocznik II. – N 12. – S. 166–168.

ОСОБЛИВОСТІ МЕМУАРІВ XVII СТ. ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Стаття є спробою проаналізувати особливості річ-посполитської мемуаристики XVII ст. як історико-культурного явища та охарактеризувати причини її появи. В публікації подано різні погляди на проблему класифікації мемуарних джерел цього періоду взагалі та визначення різниці між термінами “спогади” та “мемуари” зокрема, де позиція Ю. Мицика вважається найбільш прийнятною.

Ключові слова: мемуари, спогади, щоденник, нарративні джерела, Річ Посполита.

Статья есть попыткой проанализировать особенност-ти речьпосполитской мемуаристики XVII в. как историко-культурного явления и охарактеризовать прочины ее появления. В публикации подано разные взгляды на проблему классификации мемуарных источников этого периода вообще и установления разницы между терминами “воспоминания” и “мемуары”, где позиция Ю. Мицика считается наиболее подходящей.

Ключевые слова: мемуары, воспоминания, дневник, нарративные источникик, Речь Посполитая.

This article is the attempt to analyse the peculiarities of memories of XVIIth century at Polish-Lithuanian Commonwealth as culture-historical phenomenon and to characterize the causes of their origin. The different views at the problem of classification of memoirs in general and the determination of difference between “memoirs” and “memories” specifically are presented at this publication. J. Mytsyk’s position at this problem considers as most accepted one.

Key words: memories, memoirs, the diary, narrative sources, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Мемуаристика відкривається нашій увазі не тільки тому, що завжди присутня в комплексі аргументів історика. За своєю природою мемуари є записом особистого досвіду автора, який має віддзеркалювати власний погляд на дійсність; зважаючи на це, в мемуарній реляції передусім необхідно шукати певну людину як творця і відображувача цієї дійсності. Згідно із загальним переконанням, цінністю даного роду наративних джерел є те, що в “одній стрічці мемуарів роз’яснюється іноді те, що лишається темним в цілих фоліантах дипломатичних нот і урядових паперів” [12, 4]. Ця риса і зумовлює величезний потенціал мемуарів для вивчення будь-якої епохи. В цьому контексті проблема класифікації мемуарів взагалі та XVII ст. зокрема дотепер продовжує цікавити науковців.

Теорія та методика джерелознавства історії України залишаються найбільш дискусійним розділом історичного джерелознавства. Серед праць цього напрямку заслуговують уваги дослідження як радянських, так і сучасних російських науковців М. Тихомирова, В. Стрельського, В. Фарсобіна, О. Медушевської та деякі інших [5; 16; 25-27]. Однією з перших спроб вирішити це питання, тільки вже на “українському ґрунті” були науково-публіцистичні статті І. Кревецького [12]. Через кілька десятиліть це завдання було виведене, так би мовити, на інший рівень, коли завдяки дослідженням М. Ковальського у 70-80-х рр. минулого століття в Дніпропетровську постала одна з найкращих в Союзі джерелознавча школа, яка і зараз не втратила свого визначального статусу [8-10]. Згодом подати власний погляд на проблему класифікації джерел з історії України спробували дослідження С. Макарчука, В. Воронова, окремі колективні посібники [2; 7; 15]. Не так давно в Харкові з’явився на світ навчально-методичний посібник О. Богданиної “Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія”, який, за характеристикою Я. Калакури, є “значним кроком в розробці проблем теорії та історії українського джерелознавства” [6].

Незважаючи на наявність низки публікацій, присвяченій питанню класифікації історичних джерел, в цій царині залишається чимало “білих плям”, заповнити одну з яких або принаймні розтлумачити окремі деталі і зробити спробу автор. Дана стаття покликана вирішити два завдання – визначити різницю між мемуарами та спогадами та вказати особливості класифікації мемуарів XVII ст., оскільки без чіткої відповіді на перше запи-

тання неможливо розв’язати друге завдання.

У повсякденному мовленні поняття “мемуари” та “спогади” ототожнюються та використовуються як синоніми, що часто переноситься на рівень джерелознавства та зумовлює плутанину. Зрештою, такий стан речей обумовлюється нечіткою диференціацією даних термінів у тлумачних словниках української мови. Їх характеристика виглядає наступним чином: “мемуари – літературний твір у формі записок про події минулого, учасником або свідком яких був автор; те ж, що і спогади”, “спогади – записки або перекази про минуле; те ж, що і мемуари”. [1, 518; 11, 286, 510; 22, 168; 23, 385]. Словник іншомовних термінів подає мемуари як “твір у формі записок-спогадів про минулі події, в яких автор брав участь, був їхнім свідком або учасником” [24, 349].

Подібна проблема існує у визначенні даного терміну польською мовою. Польсько-українські словники термін “*ramiętnik*” перекладають наступним чином: мемуари, спогади, журнал, записка, меморіал, нотатка, часопис, щоденник, пам’ятник, притому найчастіше зустрічається наступне тлумачення: “*ramiętnik*” – це щоденник, а “*ramiętniki*” – мемуари, спогади, вказуючи тим самим на нерозділеність даних понять [35, 858; 40, 54, 222; 23, 132]. До слова, англomовні енциклопедії теж характеризують спогади і мемуари як тотожні поняття [32, 854; 33, 223].

Ситуація змінюється, якщо перейти на рівень джерелознавства. Тут дослідники поділились на два табори: ті, які вважають “мемуари” та “спогади” синонімічними поняттями, і вчені, для яких “спогади” є однією із складових цілого під назвою “мемуари”. Історик міжвоєнного періоду І. Кревецький запропонував серед мемуарів (“записки або оповідання автора про те, що він сам чув або бачив або чув від очевидців”) виділити записки та спогади, взявши за критерій час створення джерела – події описуються “по гарячих слідах” чи з пам’яті [28, 2].

В радянській історичній науці це питання в більшості випадків вирішувалось вказівкою на тотожність обох понять [25, 19; 26, 168]. Дещо відособлено виглядає позиція москвички С. Житомирської, яку підтримує і учень М. Ковальського Ю. Мицик [17, 111]. На думку дослідниці, мемуарні джерела є збірним поняттям, яке охоплює собою “всі види розповідей окремих осіб про минуле, які спираються на пам’ять оповідача і створені з метою фіксації та осмислення цього минулого” [3, 42]. Даний

різновид джерел поділяється на дві групи: щоденники та спогади, які відрізняються за прийомами створення, внутрішньою структурою і функціями твору. Критерієм, як і у випадку І. Кревецького, був час створення джерела.

Сучасна російська історіографія не розділяє мемуари на види, вважаючи за більш доцільне визначити етапи становлення і розвитку мемуаристики, в рамках кожного з яких вона як явище набувала особливих рис [16, 472]. Такої ж думки дотримується польський дослідник З. Войтковяк, який вказує на умовність поділу, запровадженого в мемуаристиці, зважаючи на нечіткість дефініцій. Далеко не завжди конкретним мемуарам, щоденникам, реляціям, спогадам, автобіографіям, притаманні ті риси, які є характерними ознаками творів певного виду, зважаючи на існуючу термінологію. Наприклад, твір є щоденником, зважаючи на характеристику щоденників як виду, але його назва звучить як “Спогади ...” [43, 54].

Щодо модерних досліджень в українській історичній науці, то єдності поглядів тут немає. Львівський науковець С. Макарчук, узагальнивши попередні напрацювання в галузі мемуаристики, виокремлює спогади як один із жанрових підвидів мемуарів поряд із щоденниками, автобіографіями, некрологами, листами та літературними записами [15, 296]. В останнє поняття автор вкладає записування іншою людиною спогадів очевидця. Принагідно варто зауважити, що С. Макарчук вважає можливим класифікацію мемуарів за соціальним становищем авторів та за тематико-хронологічним принципом [15, 304, 311].

Дещо по-іншому дивляться на цю проблему автори посібника “Історичне джерелознавство”, з руки яких активно фігурує термін “джерела особового походження”. Тут основними видами виокремлені спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки тощо [7, 413]. Тим самим автори ототожнюють поняття “мемуари” і “спогади”. Ситуація не змінилась і після появи рецензії С. Макарчука на вищезгаданий посібник, оскільки останній не розставив акценти в проблемі різного тлумачення терміну “мемуари”, притаманного йому і авторам книжки, що зумовлює подальшу нерозв’язаність даної проблеми [14, 151].

Той зміст, який С. Макарчук вкладав у поняття “мемуари”, Я. Калакура – в “джерела особового походження”, З. Войтковяк називав “*memuarystyka*” або “*pamiętnictwo*”, а “*pamiętnik*” – “ме-

муари, які пишуться у формі спогадів (sic!) зазвичай під кінець життя або після епохи великих перемін; є літературним твором, який охоплює описи подій, що ґрунтуються на безпосередньому досвіді автора, його спогадах і переживаннях; розповідають про факти з певної часової перспективи, чим і відрізняються від щоденника” [43, 49]. Він не запропонував конкретну класифікацію творів даного роду, аби це не видалось за прагнення до академічного перфекціонізму, вказавши тільки, що такі поняття як “мемуари”, “спогади”, “щоденник”, “автобіографія”, “життєпис”, “реляція свідка”, “родинна хроніка” неодноразово застосовуються і не тільки в щоденній мові, хоча несуть часом різне смислове навантаження. Наприклад, терміном “dziennik”, який в словниках є відповідником до українського слова “щоденник”, у повсякденному спілкуванні часто називають журнал [43, 56]. Поряд з тим, окремі його висловлювання, наведені вище, дають змогу стверджувати, що мемуари і щоденники для дослідника є окремими видами нарративних джерел, а спогади тут слугують тільки формою вираження.

Чому для автора статті настільки важливим було розставити акценти при визначенні понять “мемуари” і “спогади”? Справа в тому, що без чіткої диференціації цих термінів проблема класифікації джерел з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. виглядає ще більш заплутаною і неможливо розв’язати цей клубок, якщо не розплутаємо черговий вузлик. Найвідоміший джерелознавець періоду Хмельниччини в Україні Ю. Мицик запропонував власну класифікацію джерел цього періоду. Виходячи з особливостей досліджуваного корпусу джерел, він вважав найефективнішою класифікацію джерел за родами, видами та різновидами [18, 8]. Початковий поділ всієї сукупності писемних джерел не викликав особливих ускладнень, хоч деякі категорії документальних джерел (сеймові діаріуші, посольські звіти, донесення і особливо епістолярні пам’ятки) мають чимало спільного з нарративними джерелами. Подальший поділ вказаних родів за видами та різновидами проводився насамперед з урахуванням формальних ознак, а також змісту, тематики та призначення пам’яток.

Весь комплекс документальних джерел ним було розділено на чотири групи, а саме: розпорядча документація вищих державних та церковних влад з питань внутрішньополітичного характеру, дипломатичні джерела (міждержавні договори та

угоди, міждержавна кореспонденція тощо), матеріали станово-представницьких органів, матеріали поточного діловодства, нарративні джерела [18, 262]. В останній групі Ю. Мицик виокремив літературно-публіцистичні твори, мемуарні джерела, літописи і хроніки [18, 8].

Активний розвиток мемуаристики хронологічно пов'язується з добою літератури бароко, яка охопила Річ Посполиту в останні десятиліття XVI ст. і тривала до XVIII ст., однак саме XVII ст. стало епохою її розквіту [34, 46]. Можна виокремити кілька причин цього явища. По-перше, польсько-литовська держава тоді була другою за розмірами державою Європи, а шляхта виграла кілька військових кампаній [4, 144, 146]. Даний період мешканцями Речі Посполитої трактувався як “золоті часи” і в суспільному розумінні ці події варто було занотувати на папері, аби нащадки шанували традиції своїх славних предків. З іншого боку, коли вибухнула Хмельниччина, це не тільки не скувало творчу ініціативу шляхтичів, а й розвинуло її, оскільки в твори такого роду, окрім нагадування про славетних предків автора, залучались певні моральні настанови, уроки для наступних поколінь [42, 78]. В нелегкі часи для польсько-литовської держави, якою була середина XVII ст., потреба в цих повчаннях була як ніколи необхідною. Натомість буденні події приватного життя рідко знаходили там своє вираження як факти, не гідні бути зафіксованими для історії. Вони згадуються тільки побіжно, в контексті.

По-друге, основи красного письменства були достатньо популярною наукою серед шляхтичів, які прагнули практично використати здобуті знання. По-третє, сильні позиції церкви не дозволяли презентувати свої погляди на широкий огляд, оскільки це робило предметом суспільного обговорення земне життя, а таке возвеличення людського духу вважалось гріховним. Натомість вираження своїх думок у формі щоденника, який потрапляв до шухляди автора або в кращому випадку переглядався колом найближчих людей, не було кривою [42, 79].

Середовище, де в абсолютній більшості створювались мемуари XVII ст., є визначальним чинником їх змістової наповненості. Подібно до поезії даної епохи, їх авторами були шляхтичі. Тільки згодом до них долучилися представники магнатерії, міщанства і духовенства. Зрозуміло, що вони реконструювали історію, зважаючи на позиції свого суспільного стану, “вийти за межі” якого мемуаристи не могли навіть при максимальному

прагненні до об’єктивності [30, 83].

Нотатки шляхтичів, як правило, носили вигляд спогадів та щоденників. В одних випадках автори щодня (чи через невеликі проміжки часу) вели свої записи, які потім редагувались, в інших – на схилі літ з пам’яті намагались воскресити буремне минуле на папері. В XVI ст., коли подібні твори тільки почали виходити з-під пера шляхтичів, вони мали вигляд коротких нотаток про подію, але з часом увійшло в норму “розбавляти” їх цікавими сюжетами, розповідями пригод тощо. Такі записки носили назву “ітінераріїв” (пол. “itinerariusz”) [30, 85]. У шляхетському середовищі досить популярною була також традиція написання раптуляріїв – нотаток, які включали відомості про родові коріння (загальна інформація про сімейні зв’язки, уряди, які займали члени родини в різний час) [30, 85]. Іноді цю справу, почату дідом, продовжували його син і внук. В таких випадках раптулярій ставав родовою книгою, яка розповідала про сімейні традиції.

З огляду на низку обставин, викладених вище, зрозуміло, що мемуари XVII ст. і нашого часу між собою дуже різняться. Чотириста років тому це були ледве не історичні твори, де приватне життя автора майже висвітлювалось. Та й зразком для створення мемуарів все-таки була історіографічна традиція доби на відміну, наприклад, від мемуарів XX ст. [29, 18]. Зважаючи на це, зараз кожен дослідник пам’яток XVII ст. стоїть перед проблемою приналежності конкретного твору відповідно до існуючої класифікації наративних джерел. Справа тут є тяжчою, ніж у випадку творів XIX чи XX ст. Труднощі починаються вже на рівні поняття “pamiętnik”, якого раніше не функціонувало як окреслення текстового твору, де б основу становила біографія, подана ретроспективно [44, 164]. Поряд з тим в творах XVII ст. під такою ж назвою домінує опис політичних подій, що наближує дані джерела до історіографії. Життєпис автора присутній, але він ніби на другому плані і подається в контексті розповіді. Такий виклад, очевидно, підпорядковується меті, яку ставив перед собою мемуарист – подати опис історії буремного часу, в який йому довелось жити, а не створити власне біографію.

Літописці епохи далеко не завжди дбали про заголовки в своїх роботах, серед них переважали терміни “реляція”, “діаріуш”, “коннотата”, “трансація”, “літописець”, “хронічка”, “історія” [31; 36; 38; 39; 41]. Незважаючи на різні назви, ці твори мають багато спільних рис. Тут особливо відчутним є момент плину часу,

відчуття змін. Автори мемуарів даного періоду (в польській історіографії часто фігурує їх окреслення “*pamiętniki staropolskie*”), незважаючи на їх різну структурну будову, в заголовках підкреслювали хронологічний і подієвий аспект твору, хоча сам характер мемуарів, без сумніву, є неоднорідним [37, 318].

Зважаючи на особливості мемуарів даної доби, про що вже велась мова, Ю. Мицик (який теж вважає доцільним поділ мемуарів за жанровими підвидами подібно до С. Макарчука [17, 111]), пропонує специфічну класифікацію мемуарів, пов'язаних з історією України XVII ст. Варто зауважити, що з часу появи дослідження (1996 р.) до наших днів не було висловлено жодних заперечень чи взагалі будь-яких думок з цього приводу.

Ю. Мицик розділяє щоденники на дві підгрупи: табірні та автобіографічні, зважаючи на те, що в польсько-литовській державі здавна була поширена практика ведення не тільки приватних, але й офіційних щоденників, тобто щоденників-журналів: сеймових і табірних [19, 247]. Останні велися під час походу військ їхніми командувачами або, як правило, канцеляристами останніх. Пам'ятки даної категорії – табірні щоденники – різняться за своїм обсягом, манерою подачі матеріалу, але їх об'єднує мета створення і тематика. Табірні щоденники служили для кращого аналізу військових дій, битви, кампанії, були своєрідним звітом. Тут описувалось пересування своїх та чужих військ, хід боїв, розвідувальні дані тощо. Авторами першої підгрупи джерел виступали довірені особи короля Речі Посполитої, яким доручалося вести журнали каральних військ і регулярно надсилати копії з них. Сюди також відносяться щоденники, які містять опис військових дій і писались з ініціативи польських шляхтичів та посилалися для інформування родичів, знайомих, покровителів. До даної категорії дослідник відносить 23 щоденники [18, 197]).

До другої підгрупи джерел дослідник відносить приватні або біографічні щоденники, тобто нотатники, які протягом років вели шляхтичі, підсумувавши і доповнивши ці записи в певний період свого життя. Однією з причин, яка стимулювала їхню творчість, було бажання показати себе нащадкам у більш вигідному світлі або “очистити” свою совість. Сюди Ю. Мицик включає твори А.С. Радзивіла, Ф. К. Обуховича та С. Освенцима [17, 133].

Окремою категорією серед мемуарів виокремлено спогади, зокрема шляхтичів Й. Єрлича, Б. Маскевича, Б. Радзивіла та С.

Вежбовського, та твори А. Віміни, П. Шевальє, Ф.П. Далерака і деякі інші історико-географічні роботи [20, 36]. Дослідник лише поза увагою спогади шляхтича-католика з Київщини Я.Ф. Дробиша-Тишинського [31], як і записи щоденникового характеру М. Голінського [13], розкидані по збірці документів, впорядкованих ним [28, 213], однак це не применшує його визначальної ролі у справі вирішення цілого комплексу питань джерелознавства. Без напрацювань дослідника дана царина української історичної науки була б майже суцільною “чистою дошкою”.

Старопольська мемуаристика XVI-XVII ст. як історичне явище з’явилась на ґрунті загальноєвропейської традиції захоплення історіописанням. Виходячи з його етапів становлення і розвитку та узагальнивши надбання історіографії з даного питання російська дослідниця О. Медушевська виділяє наступні типи мемуарів цього періоду: “сучасні історії” (Contemporary History), автобіографії, есе та сповіді [16, 472, 475].

Зрозуміло, що мемуари шляхтичів Речі Посполитої не могли пройти повз увагу і польських джерелознавців як пам’ятки вітчизняної історичної та літературної думки, однак їхнє ставлення до питання класифікації мемуарів даного періоду не є чіткою. П. Борек пропонує виділити серед мемуарів XVII ст. наступні категорії: щоденник, діарій, спогади, автобіографія, лист, хроніка, рапулярій [30, 86]. Притому він відзначає, що часто трапляються випадки, коли якийсь твір тяжко віднести до певного письменництва і наголошує на умовності вищезазначеного поділу, про теоретичні засади якого не мали уявлення автори XVII ст. Як приклад, автор наводить давнє розуміння слова “*ramiętnik*”, яке означало насамперед твір пізнавального характеру, що ґрунтувався на життєвому досвіді автора. З. Войтковяк натомість вказує, що в культурі польсько-литовської держави XVII ст. “*ramiętnik*” означав людину, яка багато пам’ятала і, виходячи з життєвого досвіду, могла дати настанову нащадкам [43, 49].

Таким чином, зрозуміло, що система поділу мемуаристики, яка існує в українському джерелознавстві, далеко не завжди є відповідною, якщо йдеться про твори 400-давності. Єдину комплексну класифікацію мемуарів XVII ст. запропонував Ю. Мицик, позиція якого до цього часу не викликала заперечень. Основними критеріями дослідник визначив інформаційну наповненість та час створення джерел. Суперечність у цю систему додає різне тлумачення термінів “мемуари” та “спогади”, присутнє в укра-

їнському джерелознавстві. Польські науковці пропонують різні погляди на дану проблему, наголошуючи передусім на відмінностях мемуарних джерел XVII ст. та нашого часу.

Джерела та література:

1. Великий тлумачний словник української мови: більше 170 тисяч слів / [уклад. і гол. ред. В. Бусел] – К. - Ірпінь: Перун, 2004. – 1440 с.

2. Воронов В. Джерелознавство історії України: курс лекцій [для студ. вищих навч. закладів] / В. Воронов – Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. університет., 2003. – 315 с.

3. Житомирская С. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников / С. В. Житомирская // Археологический ежегодник за 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 42-44.

4. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / М. Крикун, Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.

5. Источниковедение: теория, история, метод: источники российской истории: [учебное пособие для студ. гуманитар. спец.] / [И. Данилевский, В. Кабанов, О. Медушевская, М. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998. – 702 с.

6. Источниковедение истории СССР: учебник // Под ред. И. Ковальченко. – [2-е изд., перераб. и дополн.]. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.

7. Історичне джерелознавство: підручник [для студентів іст. спеціальностей вищих навч. закладів] / [Калакура Я., Войцехівська І., Корольов Б. та ін.]. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

8. Калакура Я. Рецензія на навч.-метод. посібник О. Богданиної “Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія”, Харків, 2004 [Електронний ресурс] / Я. Калакура // УІЖ. – 2004. – № 3. – С. 78-80. – Режим доступу до журн.: <http://www.history.org.ua/Zbirnyk/13/22.pdf>

9. Ковальський Н. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века) / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 94 с.

10. Ковальський Н. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века) / Н. П. Ковальський. – 4 частини (89, 113, 107, 96 с.). – Днепропетровск: ДГУ, 1978-1979.

11. Ковальський Н. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения / Н. П. Ковальський. – Запорожье: ЗГУ, 1999. – 131 с.

12. Короткий тлумачний словник української мови: [авт.-уклад. Панчишина О. М.]. – К. -Ірпінь: Перун, 2004. – 401 с.

13. Кревецький І. Мемуаристика. – Львів, 1930. – 1 зшиток врізок з “Нової Зорі”, 1930, № 1, 2, 4, 6, 8, 10, 56, 58, 62, 66). – 72 с.

14. Львівська Національна Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Од. зб. 189 / П (щоденникова книга Марціна Голінського). – 1619 арк.

15. Макарчук С. [Рецензія на: Калакура Я., Войцехівська І., Корольов Б. та ін. Історичне джерелознавство, К., 2002, 486 с.] / С. А. Макарчук // Укр. іст. журнал. – 2004. – № 2. – С. 149-152.

16. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. – Львів:, 1999. – 352 с.

17. Мицик Ю. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. У світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури / Ю. А. Мицик // На чолі козацької держави (до 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького) – Рівне: Український інститут інженерів водного господарства, 1994. – С. 110-170.

18. Мицик Ю. А. Джерела до історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 262 с.

19. Мицик Ю. Щоденник князя Януша Радзивила як джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Ю. А. Мицик // Історія: Матеріали V конгр. Міжнар. асоц. українців: збірник. наук. ст. Ч. 1. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 246-250.

20. Мыцкы Ю. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Ю. А. Мыцкы. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – 112 с.

21. Новий словник української мови / [авт.-уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. Т. 2 (К-П). – К.: Аконт, 2003. – 368, [2] с.

22. Новий словник української мови / [авт.-уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. Т. 3 (П-Я). – К.: Аконт, 2003. – 394, [2] с.

23. Польсько-український словник: понад 16 тисяч слів / [упоряд. С. Левінська, Т. Старак]. – Львів: Світ, 1998. – 304 с.

24. Словник іншомовних слів / голов. ред. член-кореспондент АН УРСР О. Мельничук. – К.: Радянська школа, 1977. – 775 с.

25. Стрельський В. Теория и методика источниковедения истории СССР: учеб. пособие [для студ. ист. ф-тов университетов СССР] / В. Стрельский. – К.: Высшая школа, 1968. –

26. Тихомиров М. Источниковедение истории СРСР: учебное пособие / М.: Высшая школа – М., 1962. -

27. Фарсобин В. Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии / В. Фарсобин. – М.:, 1981. – 294 с.

28. Федорук Я. Мартин Голінський – райця казимирський та упорядник “*silva regum*” (1648-1665) / Я. Федорук // Тематика доповідей, виголошених на V Міжнародному конгресі українців. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 211-220.

29. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie / P. Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2002. – 299, [16] s. – (Biblioteka Tradycji Literackich: seria 2, 1428-6998, numer 15).

30. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja / P. Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2001. – 418 [8] s. – (Biblioteka Tradycji Literackich: seria 2, numer 7).

31. Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego / wyd. A. Przyboś. – Wrocław-Kraków, 1954. – 145 s.

32. Encyclopedia Britannica: Antarctica to Balfe. Volume 2 / [P. B. Norton, J. J. Esposito]. – 15th edition. – Chicago-London-Toronto-Geneva-Sydney, 1963. – 982, [2] p.

33. Encyclopedia Britannica: Maryborough to Mushet Steel. Volume 15 / [P. B. Norton, J. J. Esposito]. – Chicago-London-Toronto-Geneva-Sydney, 1963. – 1081 p.

34. Hernas C. Barok / C. Hernas. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – 401 s.

35. Ilustrowany słownik rosyjsko-polski, polsko-rosyjski [ulożył A. Bogusławski] T.II. – Warszawa: Więda Powszechna, 1993. – 570, [3] s.

36. Jemiolowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679) / M. Jemiolowski / opracował J. Dziegielewski. – Warszawa: DiG, 2000. – 620 s.

37. Kersten K. Relacja jako typ źródła historycznego / K. Kersten // Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. – Warszawa, 1988. – T. II. – S. 316-329.

38. Latopisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza / z rękopisu wydał K. Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – T. 1-2.

39. Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651 / S. Oświęcim / wyd. W. Czermak. – Kraków, 1907. – 198, [3] s. – (Scriptores rerum polonicarum, tom 19).

40. Praktyczny słownik polsko-ukraiński / [ułożył O. Aleksejczuk. – Kraków, 2004. – 344 s.

41. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632-1656) / A. S. Radziwiłł ; [przeł. z łac. i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski]. – Warszawa, 1980. – T. 3. – 583 s.

42. Sajkowski A. Nad staropolskimi pamiętnikami / A. Sajkowski. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe, 1964. – 320 s. – (Biblioteka Polonistyki).

43. Wojtkowiak W. Źródła narracyjne. Pamiętnik, tekst literacki / W. Wojtkowiak. – Poznań: Wydział Filologiczny Uniwersytetu A. Mickiewicza, 2001. – 191 s.

44. Wojtkowiak Z. O klasyfikacji i interpretacji pamiętników (Uwagi i propozycje) / Z. Wojtkowiak // Studia Źródłoznawcze. – 1980. – T. 25. – S. 163-177.

Геннадій ВІНОГРАДОВ

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ЯК СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО РАНЬОМОДЕРНОГО НАРАТИВНОГО ТА ПОВЕДІНКОВОГО ДИСКУРСУ

У статті розглянено приховані мотиви, якими керувалися українські ранньомодерні інтелектуали та політики в прагненні активно та творчо залучати до конструювання наративних текстів та вчинків в переважно екстремальних умовах окремі елементи середньовічного богословського досвіду.

Ключові слова: *теологія, Середньовіччя, українська інтелектуальна еліта, Slavia Orthodoxa.*

В статье рассмотрено скрытые мотивы, которыми руководствовались украинские раннемодерные интеллектуалы и политики в стремлении активно и творчески привлечь к конструированию нарративных текстов и поступков в экстремальных условиях отдельные элементы средневекового богословского опыта.

Ключевые слова: *теология, Средневековье, украинская интеллектуальная элита, Slavia Orthodoxa.*

The article observes concealed motives, which directed Ukrainian early-modern intellectuals and politicians in aspiration for active and creative attraction of separate elements of medieval theological expensive to the construction of the narrative texts and deeds in the mainly extreme circumstances.

Key words: *theology, the Middle Ages, Ukrainians intellectual elite, Slavia Orthodoxia.*

Роль та місце середньовічної культурної спадщини в системі українського соціокультурного континууму XVI – XVII ст. традиційно знаходиться у центрі уваги сучасної історичної та

лінгвістичної славістики. Зусиллями А. Робинсона, А. Мильнікова, Б. Успенського, В. Колосова, М. Крома, Дж. Броджі Беркоф, П. Борека, В. Німчука, Н. Яковенко, С. Плохія, О. Толочка, Ю. Ісіченка, Д. Вирського, В. Земи, А. Момрика та інших науковців виявлені та ретельно проаналізовані компоненти середньовічного богословського та світського досвіду в українському культурному та політичному житті періоду, в культурологічному вимірі – національно-культурного відродження другої половини XVI – першої половини XVII ст., ренесансної та барокової доби, а в політологічному – національної революції середини XVII ст. та Руїни. Постійно знаходиться в полі зору дослідників українська історіографія ранньомодерної доби [1; 6; 21; 22]. Втім залишаються недостатньо детально простежені механізми адаптування середньовічних сегментів, практичні способи їх застосування в текстуально-нарративних та поведінкових стратегіях представників української інтелектуальної та політичної еліти, декларовані та латентні мотивації останньої стосовно використання біблійної, патристичної та власне середньовічної теологічної спадщини. З огляду на ці обставини метою нашої наукової розвідки є розгляд переважно прихованих, не декларованих з різних причин мотивів, якими керувалися українські інтелектуали та політики в прагненні активно та творчо залучати до конструювання нарративних текстів та вчинків в переважно екстремальних умовах окремі елементи середньовічного богословського досвіду, орієнтуючись як на теоретичну складову останнього, так і на історичні прецеденти з життя святих та інших духовних та світських осіб як взірцевих постатей.

Постійний перманентний інтерес до середньовічної теології як безсумнівного культурно-історичного фундаменту та абсолютного авторитету був властивим католицькій, православній та протестантській складовим європейського (і не тільки) поступу протягом ранньомодерної та наступних епох. Проте якщо інтелектуальні та політичні еліти народів з розвинутою державною традицією, закріпленою на легітимному рівні та підтвердженою тривалою історичною тяглістю, могли “дозволити собі” апелювати до Середньовіччя здебільше декларативно, формально, у вигляді своєрідного реверансу, адже середньовічні витoki власної державності, своєчасне богословське та правове обґрунтування останньої гарантували відносно надійні позиції та міжнародній арені, українські землі в силу тривалого періоду бездержавності

та добре відомих історичних реалій досліджуваного доби опинилися в дуже скрутному положенні. Українська політична та інтелектуальна еліта цілком усвідомлювала той факт, що з позицій правових норм того часу на українські землі могли висунути цілком обґрунтовані територіальні та владні претензії кілька держав: в першу чергу Річ Посполита, Російське царство, Кримське ханство та Османська імперія. Оскільки кожен з претендентів в правовому полі визначився стосовно руських земель ще за Середньовіччя, коли біблійні та патристичні аргументи (розподіл територій між синами Ноя, місії апостолів, етногенетичні легенди тощо) поряд з династичними та шлюбними зв'язками та іншими авторитетними правовими домінантами створювали легітимну базу існування християнської державності, українським інтелектуалам необхідно було продемонструвати неабияку ерудицію в першу чергу в царині теології, щоб переконати конкурентів в принциповій можливості державотворчих зусиль України в широкому концептуальному діапазоні від автономії до утворення цілком незалежної держави як правонаступниці та спадкоємиці Давньої Русі [9; 11; 17; 25]. Богослов'я мало відіграти у цьому процесі зрозумілу провідну роль, проте зі своєрідним "ефектом запізнення", що проявилось в штучному моделюванні низки ситуацій за середньовічними зразками та спроб реалізації невирішених у зазначену добу актуальних проблем життя християнської цивілізації. В останньому випадку йдеться про спробу практичної реалізації ідеї об'єднання католицької та православної церков, богословсько-правову складову якої було вирішено на відомому Ферраро-Флорентійському Соборі 1437-1439 рр., рішення якого реалізувати в силу відомих об'єктивних та суб'єктивних обставин не вдалося протягом більш ніж півтора століття.

Специфічною рисою Середньовіччя було постійне існування історичних ситуацій, коли на одну територію чи владне місце могли претендувати кілька цілком законних претендентів. Оскільки безпідставне зазіхання на певну територію чи посаду вважалося не просто злочином, а гріхом, претендент мав бути озброєним переконливими аргументами, щоб його права були визнані законними. Так зване "право меча" не означало правового свавілля, а реалізувалося за умов, коли через чесну дуель (не індивідуальну, а у вигляді масового збройного зіткнення, коли треба було продемонструвати шляхетні чесноти, христи-

янську милість до переможених тощо) два чи більше конкурента, в надії та Милість Божу, у благородному протистоянні вирішували спірні питання. Проте війна завжди була крайнім методом, перевага віддавалася спробам дипломатичного вирішення дискусійних проблем, адже конфліктували здебільше родичі, а у таких випадках актуальними ставали послуги інтелектуалів як носіїв історичного досвіду та богословської традиції. А оскільки нерідко конфліктуючі сторони апелювали до однакових історичних аргументів, саме майстерне та переконливе богословське обґрунтування претензій ставало вирішальним. З огляду на ці обставини українська інтелектуальна еліта ранньомодерної доби свідомо прагнула перевести полеміку з польською та іншими сторонами в теологічну площину, в досить оригінальний спосіб моделюючи атмосферу Середньовіччя, адже тільки так можна було вийти на рівень не тільки рівних можливостей з опонентами, але і опинитися у вигазі, оскільки державність середньовічної Русі мала бездоганне богословське обґрунтування, з яким мали свого часу рахуватися не тільки найближчі сусіди, в першу чергу Польське та Угорське королівства, але і Візантія та Священна Римська імперія.

В загальній атмосфері зорієнтованості на авторитет старовини (характеристику феномена останньої в ранньомодерній історії Східної Європи див.: [4; 7; 12]) в рамках нарративного дискурсу середньовічна традиція чи не найсуттєвіше вплинула на еволюційні зміни в інтерпретації біблійних етногенетичних легенд. Останні неодноразово ставали предметом наукового аналізу [див., наприклад: 13; 14; 15; 27], що звільняє нас від необхідності викладення змісту легенд та особливостей їх еволюції. Зазначимо лише, що сумлінні автори залишили поза увагою питання про глибокі причини новацій, на які наважувалися хроністи ранньомодерної доби, зосереджуючись на характеристиці факторів підпорядкування нових етногенетичних моделей національним інтересам, зокрема оформлення “сарматської” версії походження слов’ян замість “дунайської” як більш престижної. Проте відкритим залишилося питання, в силу яких мотивацій польські та, за їх прикладом та згідно власних міркувань, українські інтелектуали взагалі наважилися вносити корективи в сакраментальні середньовічні моделі, що з середньовічної культурної спадщини виступало в якості взірця та, відповідно, необхідного виправдання запропонованих змін?

Польська пізньосередньовічна та ранньомодерна історіографія, на яку протягом тривалого періоду орієнтувалося українська (причини цього явища детально проаналізовані в працях Н.Яковенко, О.Толочка та інших [23; 21; 26; 27; 28]), починаючи від авторитетних Яна Длугоша та Мачея Меховіти, суттєво скорегувала середньовічні етногенетичні схеми в напрямку потреб обґрунтування польської геополітики в нових історичних реаліях [13; 32]. Крім розроблених поляками алгоритмів адаптування патристичної та середньовічної спадщини до нових умов, зацікавленість української сторони викликав також польський досвід обґрунтування претензій на давньоруську державну спадщину, що стало особливо актуальним в період зазначених національно-культурного відродження, революції середини XVII ст. та подальших драматичних подій, серед яких, як відомо, чільне місце посіли пошуки власної державної моделі. І хоча польська сторона не афішувала, які саме прецеденти минулого стали взірцями для запропонованих новацій, зокрема включення до класичних середньовічних схем германських та алано-сарматських елементів, що виступило підґрунтям концепції виведення слов'ян з Азії та формування сарматського міфу, українські інтелектуали не потребували деталей, оскільки прикладом виступив досвід Отців Церкви переважно II – IV ст., які на підставі вкрай компактних старозавітних вказівок розробили грандіозну модель закріплення за нащадками Яфета конкретних територій Європи та походження від них германських, слов'янських та інших європейських народів. Саме приклад Орігена, Євсевія Кесарійського та інших авторитетів в справі розвитку в необхідному напрямку біблійних положень про походження народів світу, а саме вони поряд з розробленою Отцями Церкви схемою місій апостолів у різні землі християнської ойкумени, ставали теологічним, а отже юридичним фундаментом для обґрунтування державності та володарських прав, став підставою для інтелектуальних експериментів у нових історичних умовах, а символічна феноменальність останніх цілком усвідомлювалась сучасниками та не вимагала додаткових пояснень.

Зазначена феноменальність полягала у тому, що згідно середньовічних уявлень тисячоліття від 492 по 1492 рік вважалось символічним аналогом Сьомого Дня Творіння (якщо за константинопольською календарною версією рахувати від Створення

Світу, тобто за 5508 років до Різдва Христового); відповідно наведених міркувань у 1492 р. закінчувалася ціла епоха, яка тривала під уважним наглядом Творця і коли категорично заборонялися будь-які відступи від норм та канонів, встановлених у період Патристики та добу Вселенських Соборів. Після згаданої дати частина обмежень знімалася, церква припиняла ретельний контроль за вчинками та думками пастви, починалася доба цікавих державотворчих, політичних та інших експериментів, які, проте, мали бути ретельно теологічно обґрунтованими, адже вважалося, що в епоху, що розпочалася, особливо підступним став сатана, за яким було послаблено контроль з боку Творця, який передав його у значній мірі у руки Апостольських католицької та православної церков (останні створення протестантських структур вважали справою лукавого).

Коронація Івана IV Грозного у 1547 р. як царя (тобто імператора: слово “цар” – церковнослов’янська калька з імені Цезар – синонім слова “імператор”) та відкрите декларування російських претензій, до речі, бездоганно обґрунтованих з богословсько-династичних позицій, не тільки на давньоруську, але в на ординську та римську (а отже практично на вселенську, адже включалися не тільки християнські, але і значною мірою ісламські території) державну спадщину стимулювали пошуки польською елітою державної моделі для ефективного протистояння Росії. І оскільки остання як і решта європейських християнських країн (Туреччина також вважалася спадкоємицею Візантії та, відповідно, Риму, навіть офіційні назви першої – “Румелія”, а другої – “Басилея Ромейон”) прагнула обґрунтувати походження від Римської імперії, королівство Польське та Велике князівство Литовське у 1569 р. утворили Річ Посполиту, тобто “республіку”, виводячи витоки нового державного утворення від Римської республіки, яка була раніше імперії, тому, відповідно, її авторитет має бути навіть вищим. Для обґрунтування нової польсько-литовської державної моделі було майстерно використано легенди щодо походження польських та литовських династій від римських діячів, які захищали республіканські традиції та переслідувалися першими імператорами. Крім того, вже в працях Мартіна та Йоахіма Бельських в характеристиці міфологічного походження слов’янських народів та держав основний акцент зроблено на шостому синові Яфета Мешеху (в грецькій вимові – Мосху), від імені якого польські

хроністи виводили назву Москва як столиці країни та народу [13]. Слід мати на увазі, що, безсумнівно, у даному випадку, як і взагалі в подібних в середньовічну добу, враховувалася давньоєврейська етимологія імені Мешех, що означало “зібрання”, “збирання”, “об’єднання” тощо. В такий спосіб, як не дивно, не Росії, а саме Речі Посполитій давалися в розпорядження аргументи щодо територіальних претензій; остання, між іншим, кілька разів, як відомо, пропонувала польсько-литовський престол російським царям, здійснювала походи на Росію та робила спроби почадити на російський престол своїх ставлеників, вважаючи свої дії абсолютно законними [13; 14; 15].

Чи не найбільш оригінальну етногенетичну версію з боку України було запропоновано у 1620-х рр. автором Густинського літопису (про безпрецедентний інтелектуальний вибух 20–40-х рр. XVII ст. писала Н.Яковенко [30; 31]; загальну характеристику українського літописання XVII ст. див. [16]), який вважав основним міфологічним предком слов’ян сина Гомера (від якого ще в Середньовіччі традиційно виводили кіммерійців, аланів, сарматів, а також германців та слов’ян) Рифата, на якому спеціальна увага до цього не зосереджувалася. На нашу думку причину підкресленої уваги саме до Рифата слід шукати у лінгвістичній сфері, а якщо ширше – у кардинальних змінах, які відбулися на українсько-білоруських землях стосовно церковнослов’янської та “простої руської” мови (так званого канцеляриту). Рифат давньоєврейською означало “(Бог) сказав” чи “(Бог) говорить”, а вже це одне добре освіченим в царині богослов’я та, відповідно, трьох Святих Мов (давньоєврейської, давньогрецької та латини) та, зрозуміло, церковнослов’янської православним інтелектуалам Речі Посполитої більш ніж прозоро натякало на революційну зміну в розвитку церковнослов’янської мови, а саме узаконення Лаврентієм Зизанієм у 1596 р. орудного відмінка на граматичному рівні. До цього протягом кількох століть (від середини IX ст.) орудний відмінок вживався вкрай рідко, тільки в особливих випадках, коли мова йшла про Творіння Господні (адже оригінальна назва відмінка “творительный падеж”, яка збереглася в російській мові) чи діяльність святих. Зняття згаданих середньовічних обмежень та формування по аналогії з штучною церковнослов’янською мовою канцеляриту, який планувався як ідеальна мовна модель для максимально адекватного передавання необхідної інформації і базувався, крім

церковнослов'янської, на елементах польської, німецької, живих української, білоруської, російської та інших мов, уможливило лінгвістичний, а по суті – богословський експеримент Зизанія, який відверто стилізувався під взірць Кирила, Мефодія та інших творців церковнослов'янської мови як моделі Божого Творіння. Крім того, значення ім'я Рифат натякало на необхідність обережності у користування мовою, адже дієслово, тобто слово в дії, що, власне, й означала етимологія імені Гомерового сина, в якості не стільки граматичної, як богословської категорії протягом Середньовіччя вважалося найбільш небезпечним, яке найчастіше попадає під вплив лукавого (пор.: іменник вважався Божественною категорією, дієприкметник (“причастіє” – в першу чергу не граматична категорія, а важлива частина літургії) – ангельською).

Прикладом свідомого консервування середньовічної лінгвістичної традиції, властивої регіону *Rex Slavia Orthodoxa*, в якому інформація кодувалася та транслювалася переважно засобами церковнослов'янської мови, стали наполегливі спроби представників української православної інтелектуальної еліти протидіяти поширенню канцеляриту, елементів латинської та польської мов в сфері богословської та, до певної міри, світської літератури. Достатньо згадати палкі заклики до непорушення та вшановування старовини І.Вишенського, досвід православних письменників-полемістів [8]. В такий спосіб церковнослов'янська мова як ідеальна символічна модель Божого Творіння мала виступати своєрідним містком з середньовічною епохою, в якій, як ми бачили, бралися аргументи стосовно захисту власних культурних та державних здобутків [див. також: 5; 10; 18; 19; 20].

Крім свідомого імітування ситуацій в межах нарративного дискурсу (текстуального та лінгвістичного) на кшталт авторитетних патристичних та середньовічних зразків, а також за прикладом польських колег, деякі представники української політичної еліти в окремих випадках схилилися до імітування окремих специфічних рис монаршої поведінки, стилізуючи поведінковий дискурс знову ж під середньовічні еталони. Мова йде про ті випадки, коли в кризових ситуаціях для встановлення державного порядку деякі християнські монархи розпочинали криваві репресії проти представників найменшої опозиції володарю, мотивуючі свої жорстокі вчинки тим, що монарх як по-

мазаник Божий, який несе усю повноту відповідальності перед Творцем за порядок в власній країні, суспільна структура якої має бути ідеальною проекцією небесної ієрархії, де все підпорядковане Царю Небесному. З огляду на цю відому богословську концепцію будь-який спротив волі монарха розглядався не більше, не менше як сатанинський гріх, який має бути покараний з максимальною жорстокістю законним монархом подібно до архангела Михаїла, що несе грішникам кару Господню. Масові вбивства та катування тлумачилися виключно як знищення сатанинського зла та не мали, відповідно, моральних проблем для ініціаторів та виконавців. Завдяки зусиллям представників Московсько-Тартуської семіологічної школи (Б.Успенському, В.Живову та іншим) під таким кутом зору проаналізовано відому опричнину Івана Грозного та репресивну політику Петра Першого, які, безсумнівно, орієнтувалися саме на охарактеризовані теологічні постулати, розроблені за середньовічної доби.

В українській історії ранньомодерного періоду під аналогічну мотивацію можна віднести репресивну політику стосовно повсталого козацтва та селянства з боку Яреми Вишневецького, який прагнув навести в країні законний порядок, відчуваючи власний священний обов’язок покарати грішників. З іншого боку, аналогічне пояснення гіпотетично можна висловити стосовно проявів патологічної жорстокості Юрія Хмельницького, який цілком ймовірно як “князь сарматський та руський” міг уподібнюватися архангелу Михаїлу в справі покарання незгодних з його політикою. Але особливе місце серед прикладів, що можуть скласти зміст українського ранньомодерного поведінкового дискурсу, посідають “дивні” вчинки Богдана Хмельницького наприкінці 1648 – на початку 1649 р., які неодноразово ставали предметом прискіпливого наукового аналізу, проте тільки останнім часом було зроблено спробу запропонувати семіологічну інтерпретацію поведінкової стратегії гетьмана як своєрідної імітації монаршої поведінки [2]. Суть висунутої гіпотези полягала у тому, що під впливом православного духовництва Хмельницький, за прикладом деяких володарів, імітував вчинки в душі ранньохристиянської доби, коли ще не склалися канони, стереотипи, обмеження тощо. Благословення гетьман отримав від Єрусалимського патріарха Паїсія, який в ієрархії посідав і не перше місце, проте представляв Святу Землю, що символізувало початок християнської віри в її своєрідній пер-

вісній чистоті. Крім того, вибір саме Переяслава, а не, наприклад, більш престижного Києва, для переговорів з польською делегацією на початку 1649 р. та численними російськими делегаціями можна знову ж пояснити стилізацією під давньоруський досвід: назва Переяслав є дещо зміненою назвою першої столиці Болгарського царства після християнізації країни у 864 р. Преслава, що підкреслювало спадковість давньоруської державності від давньоболгарської; до того, перший єпископський центр Русі тривалий період знаходився саме у Переяславі та підпорядковувався болгарському Охридському архієпископству (до речі, на Русі було кілька Переяславів, що зайвий раз підкреслює символічність цієї назви, як і, зокрема, назви Новгород у різних варіантах) [3].

Охарактеризовані вище приклади з наративних дискурсивних практик стилізації під патристичні та середньовічні взірці свідчать про складання в київських інтелектуальних колах відповідної атмосфери, в якій цілком могли сформуватися теоретична модель поведінки, яка й була запропонована для практичної реалізації Б.Хмельницькому. проте, як добре відомо, гетьман невдовзі мусив відмовитися від експериментування з орієнтацією на середньовічні зразки, обравши традиційні моделі поведінки, які відповідали реаліям середини XVII ст.

Таким чином, середньовічна богословська спадщина в силу специфічних історичних обставин посіла важливе місце в структурі наративного та поведінкового дискурсу ранньомодерної України. На наш погляд, зазначена тенденція проявлялася в першу чергу в активному творчому використуванні етногенетичних легенд, прагненні відродити традиції застосування церковнослов'янської мови, орієнтування на авторитетні прецеденти з діяльності святих та світських осіб, спробах імітування окремих рис поведінки монархів як Помазаників Божих, що мають право нести на грішників Гнів Господній. Безсумнівний авторитет Святого Письма, патристичної та середньовічної культур дозволяв у ряді випадків користуватися їх здобутками та прикладами для вирішення складних теоретичних та практичних проблем національного державотворення.

Джерела та література:

1. Броджі Беркоф Дж. Ренесансні історіографічні міфи в Україні / Беркоф Дж. Броджі // Україна століття: суспільство, філософія: зб.

наук. праць на пошану пам’яті В. М. Нічик. – К.: Критика, 2005. – С. 421–435.

2. Виноградов Г. М. Імітація монаршої поведінки в “дивних” вчинках Богдана Хмельницького на початку 1649 р. / Г. М. Виноградов // Січславський альманах: зб. наук. праць Дніпропетровського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Ніч. гірн. ун-т, 2005. – Вип. 1. – С. 119–124.

3. Він же. Топонімічна символіка (Київ, Переяслав, Чигирин) державної моделі Богдана Хмельницького // Чигиринщина: Історія і сьогодення: матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 р. – Черкаси: Вертикаль, 2006. – С. 76–81.

4. Він же. Хозарська теорія походження козацтва в українському літописанні другої половини XVII – середини XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. – Вип. 3. – С. 80–89.

5. Він же. Эволюция средневековых социально-политических постулатов в процессе исторических трансформаций в Великом княжестве Литовском первой половины XVI в. (по текстам Литовских статутот) // Литовская метрика и Литовский статут как иточниковедческая база для славистики и балканистики: междунар. науч. конф. памяти А. П. Непокупного, Москва, 23–25 ноября 2006 г.: тезисы докладов. – М.: [Б.и., б.д.]. – С. 10–11.

6. Вирський Д. Ранньомодерна історіографія України: проблеми репрезентації / Д. Вирський // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 225 – 234.

7. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.

8. Зема В. Середньовічна традиція слова, мови та книги в творах Іоана Вишенського / В. Зема // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – 1998. – Т. 5. – С. 82 – 92.

9. Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні / Ю. А. Ісіченко. – К.: Наукова думка, 1990. – 180 с.

10. Колосов В. В. Древнерусский литературный язык / В. В. Колосов. – Л.: ЛГУ, 1989.–296 с.

11. Колосова В. П. Традиції літератури Київської Русі і українська поезія XVI – XVIII ст. / В. П. Колосова // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 83–100.

12. Кром М. “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) / М. Кром // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – 1994. – Т. 3. – С. 68–85.

13. Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів (до постановки проблеми) / А. Момрик // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – 1998. – Т. 5. – С. 111–118.

14. Мьльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века / А. С. Мьльников. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 1999. – 400 с.

15. Мьльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века / А. С. Мьльников. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. – 320 с.

16. Мыщк Ю. А. Украинские летописи XVII века / Ю. А. Мыщк. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1978. – 87 с.

17. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексикографії української мови / В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 414 с.

18. Він же. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. – К.: Наукова думка, 1985. – 223 с.

19. Він же. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською – К.: Наукова думка, 1980. – 304 с.

20. Пещак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту / М. М. Пещак. – К.: Українознавство, 1994. – 270 с.

21. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

22. Робинсон А. Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский / А. Н. Робинсон. – М.: АН СССР, 1963. – 143 с.

23. Толочко О. “Русь” очима “України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету / О. Толочко // *Сучасність*. – 1994. – № 1. – С. 111 – 117.

24. Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI – XIX вв.) / Б. А. Успенский. – М.: Гнозис, 1994. – 240 с.

25. Успенский Б. А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка / Б. А. Успенский. – М.: МГУ, 1983. – 144 с. / Доклад на IX Международном съезде славистов (Киев, 1983 г.).

26. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 414 с.

27. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко– К.: Критика, 2002. – 415 с.

28. Вона ж. Про два ментальні стереотипи української шляхти: “чоловік добрий” і “чоловік злий” // Там само. – С. 106 – 147 (попередню версію статті див.: *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та*

історія ідей. – 1992. – Т. 1. – С. 47 – 92).

29. Вона ж. Латина на службі киево-руської історії (“Самоепане Богysthenides”, 1620 рік) // Там само. – С. 270 – 295.

30. Вона ж. Символ “Богохранимого града” у пам’ятках київського кола (1620 – 1640-ві роки) // Там само. – С. 296 – 330 (початковий варіант статті під назвою “Символ “Богохранимого града” у київській пропаганді 1620 – 1640-х років” див.: *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – 1995. – Т. 4. – С. 52 – 75).

31. Вона ж. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам’ятках XVII – початку XVIII ст.) // *Генеза.* – 1997. – № 1 (5). – С. 18 – 26.

32. Borek P. Ruś w Kronice Macieja Strykowskiego / P. Borek // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – 1998. – Т. 5. – С. 57 – 67.

Олег ЖУРБА

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано основні етапи становлення української археології на основі джерел та літератури. Висвітлено внесок у цей процес відомих вітчизняних і російських вчених, простежено процес становлення археології як наукової дисципліни.

Ключові слова: джерела, археологія, історико-археологічні дослідження, археологічні установи, Київська археологічна комісія, історико-археологічна продукція.

В статье проанализировано основные этапы становления украинской археологии на основании источников и литературы. Освещено вклад в этот процесс известных отечественных и российских ученых, прослежено процесс становления археологии как научной дисциплины.

Ключевые слова: источники, археология, историко-археологические исследования, археологические организации, киевская археологическая комиссия, историко-археологическая продукция.

The article is devoted to the current issue of the formation process of Ukrainian archaeology in the second part of XVIII and in the first part of XIX century. The article analyses the stages of the Ukrainian archaeology formation and fundamental sources of literature. The article ascertains the contribution of Ukrainian and Russian scholars into this process. Moreover, it studies the formation process of archaeology as a science.

Key words: sources, archaeology, historical and archaeological studies, archaeological institutions, Kyiv archaeological commission, historical and archaeological output.

У творчій спадщині М.П. Ковальського проблеми археографії займають поважне і почесне місце. Причому, окрім цілком зрозумілих для джерелознавчих досліджень археографічних блоків, присвячених здебільшого огляду інформаційного потенціалу джерел, Микола Павлович залишив вагомий слід у розробці проблем теорії та методики цієї галузі знань, зробив, без сумніву, вагомий внесок у конституювання історії археографії як її невід’ємної дисциплінарної складової. Визнанням взаємної приязні між археографією та Миколою Павловичем було і його членство в Археографічній комісії АН СРСР⁵, і та помітна роль, яку він та його учні відіграли й відіграють нині як в археографічній діяльності останніх десятиліть, так і в осмисленні археографічних процесів на різноманітних просторово-часових теренах вітчизняної історичної науки.

Як і багато хто ще в роковини смерті Учителя я із смутком і вдячністю схиляю голову перед світлою пам’яттю Людини, яка своєю професійною майстерністю, самовідданим служінням Історії, унікальними особистими чеснотами залишила по собі слід такого масштабу і значення. Його осягнення вимагатиме певного часу, дослідницьких зусиль, хронологічної відстані, яка, загоївши рани, дозволила б взятися за перо задля академічного розгляду археографічної спадщини Миколи Павловича Ковальського. А поки такої відстані ще немає, гадаю, що есе в жанрі історіографії археографії було б йому до вподоби.

* * *

Елементи історико-археографічного дослідження як органічна частина вивчення історії української історичної науки другої половини XVIII – першої половини XIX ст. стали виникати на межі XIX – XX ст., коли вітчизняна історіографія починала оформлюватися як наукова дисципліна, визначаючи своє предметне поле, своїх “героїв”, усвідомлюючи і утверджуючи коло власної проблематики. Пріоритет в цьому належав “батькам” української історіографії О.М. Лазаревському, М.П. Васи-

⁵ Загальновідомо, як Микола Павлович пишався членством в цій установі, чим серед українських істориків на кінець 80-х рр. міг похвалитися лише академік Я.Д. Ісаєвич. Ми, його учні, бачили, що в його робочому кабінеті завідувача кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ, а потім і в острозькому будинку на почесному місці знаходився портрет професора С.О. Шмідта, який довгі роки очолював цю поважну інституцію.

ленку, М.С. і О.С. Грушевським, Д.І. Дорошенку, їх колегам і послідовникам меншого масштабу, які почали звертати увагу на форми і методи евристичної діяльності, колекціонування історичних джерел, розпочали виявляти репертуар нерідко давно забутих і рідкісних археографічних публікацій тієї доби. Але в їх роботах історико-археографічні сюжети відігравали цілком допоміжну, бібліографічну, другорядну роль. Обмежуючись здебільшого фіксацією основних публікацій, в них практично не піднімалися питання історії археографічної думки, теорії та методики археографії. Значною мірою це було пов'язано як з властивостями самого історіописання другої половини XVIII – першої половини XIX ст., яке лише розпочинало виділятися з широкого синкретичного простору гуманітаристики та літератури в окрему галузь пізнання, а відповідна дисциплінарна диференціація науки історії знаходилася у зародковому стані, так власне і з нерозробленістю теорії археографії, яка лише на початку XX ст. стала усвідомлюватися не лише як прикладна галузь праці історика, а як окрема наукова історична дисципліна.

Власне історико-археографічні дослідження також почали з'являтися на рубежі XIX – XX ст. Але їх метою було не вивчення цієї галузі історичного пізнання, а відзначення ювілеїв історичних та археографічних установ, інформування про їх діяльність. Особливий внесок належав тут членові Київської археографічної комісії О.І. Левицькому, який майже п'ятдесят років був її діловодом і справжнім літописцем [49; 50; 51].

Починаючи з 20-х рр. XX ст., які, за спостереженнями Г.В. Боряка, “знаменують собою відокремлення археографії від археології, бібліографії та архівної справи” [4, 70], теоретичні розробки радянських дослідників С.Н. Валка, А.А. Сергеева, М.Ф. Бельчикова, С.В. Рождественського, В.В. Романовського призвели до утвердження уявлення про археографію як наукову дисципліну [1; 8; 68; 69]. Її предмет і завдання з того часу неодноразово викликали гострі теоретичні дискусії, які стимулювали інтерес до історико-археографічної проблематики. Проте, дослідники концентрували свої зусилля здебільшого на зрілих формах публікаторської діяльності, що ставали притаманні українській археографії насамперед з середини XIX ст., внеску видатних науковців та спеціалізованих товариств [15; 47; 60; 70; 77;].

З відомих причин в 30-50-х рр. XX ст. твори з історико-

археографічної проблематики з’являлися рідко і не відрізнялися дослідницькою глибиною. Найвагомішою стала дисертація Б.С. Ватулі, на основі якої пізніше були надруковані статті [9; 10; 11]. Виконана з традиційних для свого часу методологічних позицій, ця праця була досить повним покажчиком видань історичних джерел. Етапи розвитку археографії розглядалися у повній залежності від марксистського поділу історії на соціально-економічні формації, що відбилося на структурі дослідження. Зміст роботи значною мірою визначався авторським відчуттям її гострої ідеологічної значимості. Такі підходи значно знижували наукову цінність дисертації. Окрім того, предметом її розгляду стала діяльність і видання лише спеціалізованих археографічних та історичних установ, причому період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. майже не розглядався.

З кінця 50-х років XX ст. намітилася тенденція відчутного збільшення інтересу до історичних джерел, обумовлена суспільними і науковими потребами. Така ситуація викликала як зростання кількості історико-археографічної продукції, так і суттєве підвищення її рівня. Це виявилось у проведенні низки наукових конференцій з джерелознавства, археографії та архівознавства, виникненні серіалу “Історичні джерела та їх використання”, появі нового покоління істориків, які були небайдужими до історико-археографічної проблематики, закріпленні в традиції дисертаційних досліджень, як необхідного елемента, аналізу опублікованих джерел. Накопичення достатньої історико-археографічної продукції надало підстави І.Л. Бутичу започаткувати її розгляд, що стало першою спробою у дослідженні історії вивчення минулого археографії (історії археографії другого рівня), що знаменувало зародження історіографії історії цієї галузі [7]. Причому, не можна не погодитись з думкою дослідника, що серед актуальних проблем історії археографії “на порядок дня стає завдання поглибленого вивчення початкового етапу розвитку археографії на Україні” [7, 176].

Певне місце історико-археографічні сюжети зайняли у дослідженні історії української історичної науки М.І. Марченка [53]. Але, зосередившись на традиційній історіографічній проблематиці, автор залишив їм маргінальне місце у своїй капітальній праці. Водночас треба відзначити, що на відміну від інших авторів, що наважувалися братися за дослідження історії історичної науки в монографічному жанрі, лише в книзі М.І. Марченка

огляду розвитку археографії виділений, хай і в невеликий, але окремий розділ під назвою “Археографічні видання. Зв’язки з російською історичною наукою. Діяльність Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів” [53, 168-175]. В ньому утворення Київської археографічної комісії представлено як результат активної праці в галузі збирання, колекціонування, вивчення історичних джерел, що ще з кінця XVIII ст. почала усвідомлюватися необхідною умовою розвитку історичних знань. Було простежено кадрові і наукові передумови утворення першої в українських землях спеціалізованої археографічної установи, наголошувалося на тісній співпраці в цій галузі київських дослідників з науковими осередками російських столиць. Щодо аналізу початкового етапу праці самої Комісії, то автор обмежився лише її коротким представленням.

Аналізу методів пошуку джерел в середині 60-х рр. XVIII ст. присвятив свою ґрунтовну статтю Ф.П. Шевченко [82]. Тут введено до наукового обігу цінні архівні документи 1765 – 1768 рр., пов’язані із збиранням єпископом Г. Кониським документальних підтверджень прав православної церкви в Речі Посполитій. Водночас, автор підводив до усвідомлення важливих теоретичних проблем дослідження ранніх етапів археографії. Головні з них пов’язані із виявленням специфіки становлення діяльності археографічного типу. Тому, зовсім не випадково в назві праці автор взяв у лапки словосполучення “археографическая экспедиция”, додаючи, що вона не звичайна, а “свообразная”. Збирання джерел, навіть не з метою їх публікації, якщо вона здійснювалася, як писав Г. Кониський, задля того, щоб, окрім іншого, “исторические знания получить”, визначалося і визнавалося Ф.П. Шевченком справою археографічною.

На встановленні меж “археографічного” зосередився у своєму дослідженні Я. Ісаєвич [22], який підкреслював складність, особливо для раннього періоду археографічної діяльності, розподілу публікацій на такі, що здійснені з науковою метою (а значить залучаються до власне “археографічних”), і такі, які з’явилися з політичних, соціальних, правових, або інших мотивів, не спрямованих на пізнання минулого. Автор запропонував занадто широкі підходи, вважаючи археографічним будь-яке друкарське відтворення писемної пам’ятки, яка може розглядатися нащадками як історичне джерело. Він підкреслював, що перші археографічні публікації “були викликані виключно

актуальними у свій час практичними потребами різних соціальних прошарків і політичних угруповань, але мають наукову цінність” [22, 175]. Його стаття стала першою спробою в українській історичній літературі дати огляд основних напрямків розвитку археографії в українських землях у XVII – XVIII ст. Але значне хронологічне охоплення виявилось занадто широким, а рамки жанру досить вузькими, щоб дати змогу автору глибоко і детально проаналізувати розвиток археографічної справи цього періоду. Причому основну увагу приділено виданням річпосполитого культурного простору. Стосовно ж української археографії підросійських земель, то згадані були лише праці В. Рубана й Ф. Туманського, що ставало додатковим аргументом одного з висновків, з яким можна цілком погодитися й сьогодні: “...назріла потреба поглибленого вивчення початкового періоду розвитку української археографії, на який до цього часу зовсім не звертали уваги” [22, 175].

З 1960-х рр. виникла дискусія про початки української археографії, що мляво точиться вже не одне десятиліття. Її учасники, залежно від обраних ними критеріїв “визрілості” “археографічної справи”, пропонували розпочинати історію дисципліни із надзвичайно віддалених один від одного хронологічних рубежів. Так, Я. Ісаєвич, виходячи насамперед з технологічних зрушень, що дозволили застосовувати друкарське множення джерел, та їх широке використання в ідейно-релігійній боротьбі, коли при підготовці текстів нерідко застосовувалися елементи їх археографічної обробки і оформлення, стверджував, що “історію розвитку української археографії на Україні слід розпочинати не з початку XIX, а з першої половини XVII ст.” [22, 187].

Натомість в огляді джерел з історії Галичини І. Крип’якевич, погоджуючись з очевидним фактом початку публікації історичних джерел на межі XVI – XVII ст., не пов’язував це із зародженням української археографії, а відмічав, що публікації вищого критичного рівня розпочалися лише у XIX ст. [48, 5].

Оригінальну точку зору висловив Я. Дашкевич, закликавши не фетишизувати власне спосіб відтворення джерел і спрямувати дослідницькі зусилля на виявлення елементів археографічних студій в рукописній традиції, включаючи давньоруські літописи (по суті йдеться про так звану “рукописну археографію”, яка в українських історіографічних реаліях займала провідне, іноді

виключне, місце майже до середини XIX ст.), – тобто йшлося про значне розширення предметного поля дисципліни, його лібералізацію. Постановка питання про можливість і доцільність такого підходу залишається новаторською й досі. Вона фокусує увагу на спадкоємності двох форм писемної культури та етапах введення історичних джерел до науково-культурного та суспільного обігу, але, на жаль, цій проблемі досі не приділено належної уваги. З іншого боку, полемізуючи з Я. Ісаєвичем, автор (всупереч своїй попередній тезі) запропонував занадто жорсткі, насамперед, якщо мова йде про ранні етапи розвитку дисципліни, підходи до визначення “археографічності” друкованих історичних джерел в залежності від науковості методів, що застосовувалися до їх підготовки. Його ж твердження, що не можна редакторську підготовку рукопису до видання вважати археографічним опрацюванням, цілком справедливе для періоду поглибленої диференціації історичної науки, для етапу її синкретичного розвитку штучно звужує можливості виокремлення елементів такого опрацювання в тих творах і публікаціях, автори яких зовсім не вважали власну діяльність археографічною, тобто не орієнтує дослідника до пізнання витоків як археографічної практики, так і археографічної думки, до певної міри обмежує те дисциплінарне поле, про розширення якого автор так піклувався [Цит. за: 7, 163].

Цілісна історія української археографії, вперше репрезентована у ґрунтовному енциклопедичному нарисі І. Борщака, розпочинається, на думку автора, від “перших спроб видання українських історичних документів, очевидно ще далеких від науки і належать до XVIII ст.” [3], точніше, як зрозуміло із наведених прикладів, до його останніх десятиліть, тобто до часу, коли ретроспективне видання джерел починає ставати окремою ділянкою праці історика.

В статті І. Борщака, що мала здебільшого бібліографічний характер, побіжно поставлені деякі проблеми, не властиві тоді науковому дискурсу української радянської історіографії. Визнаючи, що публікації українських історичних пам’яток “протягом майже всього XIX ст. були пов’язані з діяльністю російських архівів, комісій та інш.”, та віддаючи належне їх результативності, він намагався з’ясувати співвідношення російського та українського варіанту цієї дисципліни, тобто поставити питання про сутність і зміст терміну “українська археографія”. Причому

опозиція “російська” та “українська” набувала не конфронтаційного, полярного характеру, а будувалася за типом “опозиції всередині”, “опозиції визрівання” української археографії в лоні російської, представники якої не давали їй, на думку І. Борщака, можливості самореалізуватися [3].

Спеціально не торкаючись проблем періодизації української археографії, І. Борщак початком наукового етапу її розвитку вважав середину 40-х років XIX ст. і, на диво, пов’язував його лише з діяльністю О. Бодянського. Характерно, що в огляді діяльності Київської археографічної комісії різко протиставлялося її офіційне русифікаторське завдання та величезне наукове значення її доробку, яке, на думку автора, забезпечувалося лише тим, що вона “відразу опинилася фактично в руках людей відданих науці”, немовби задана ідейна спрямованість установи сама по собі або виключала, або гарантувала можливість наукової розробки джерел української історії. Таке протиставлення культивувало в історіографічній традиції усталену ілюзію про майже свідомий опір українських дослідників тискові адміністрації: “Політичні наміри засновників Комісії – це одне, а справжня її діяльність, її археографічна спадщина, що служить протягом десятиріч Україні – щось цілком інше” [16, 422].

Досить своєрідним і, важко припустити, що випадковим, стало майже абсолютне ігнорування І. Борщакіом розвитку археографічних студій XIX ст. в Південній та Слобідській Україні. Чи то він не наважився вважати одеські та харківські видання достатньо “українськими” (хоча в огляд включений перелік головних публікацій з української історії Петербурзької археографічної комісії), чи то не знаходив їх у повній мірі археографічними, якщо вони не уклалися у багатотомні серіали, або хоча б у окремі археографічні видання.

Наприкінці 50-х – у 80-х рр. у дослідників історико-археографічної проблематики продовжував користуватися традиційною увагою біографічний підхід. Як правило, він полягав не стільки у вивченні внеску певних науковців в археографію, скільки у дослідженні місця публікаторської діяльності у їх творчості. В жанровому розумінні переважали статті [61; 63; 64; 76], але такого роду сюжети могли з’являтися і у монографічних студіях, присвячених відомим історикам [43; 44; 52; 67]. Вони суттєво розширювали уявлення про характер і мотиви археографічної діяльності науковців XIX ст., про розуміння ними її завдань.

Але необхідно зазначити, що монографічна розробка проблем історії української історичної науки, зокрема з використанням біографістичних підходів тільки розпочиналася.

Важливим напрямком історико-археографічних досліджень з кінця 50-х рр. став проблемний підхід, пов'язаний з аналізом насамперед інформаційних можливостей археографічних комплексів для вирішення конкретно історичних питань. В такому вигляді він міцно закріпився як необхідний елемент дисертаційних творів. Водночас такі студії становили самодостатній дослідницький інтерес, як у джерелознавчих працях М.П. Ковальського та його учнів [55]. Причому в текстах М.П. Ковальського яскраво виявився смак і відчуття необхідності теоретизування в сфері джерелознавства та археографії, заявлено про актуальність історіографічного засвоєння цих галузей [24; 27; 28; 29; 30; 31; 32].

Нова епоха в становленні історико-археографічної проблематики розпочалася наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Внаслідок руйнування цілісності радянського простору з єдиного історіографічного моноліту, на ґрунті його територіальних філій, спираючись здебільшого на кадровий потенціал, вихований саме радянською епохою, наукою і життям інтенсивно розгорнувся процес народження нових національних історичних наук [46]. Тому однією із ключових проблем історіографії на колишніх радянських просторах стала усвідомлюватися потреба її власної, в тому числі національно-культурної самоідентифікації. Першою, природною до рефлексорності, реакцією самоствердження в новій якості нерідко ставало дистанціювання, відторгнення чужого і намагання чіткого і недвозначного окреслення власного історіографічного поля, доступ на яке стороннім суворо заборонявся і недвозначно розцінювався як посягання ледве не на сфери сакрального [59].

Необхідне організаційне, ідеологічне, мовне, предметно-територіальне розмежування з радянською (а нині російською) історіографією, принесло не лише психологічне задоволення та інтелектуальні здобутки, але й суттєві проблеми. Набуте у такий спосіб відчуття самодостатності забезпечило вироблення і засвоєння нових штампів і кліше, що не в останнє визначають стиль теперішнього історіографічного мислення.

Такий механізм самоствердження призвів до того, що дослідження шляхів розвитку національної історичної науки нерідко

ведеться без урахування і уявлення складного процесу її ідейного оформлення та самоосмислення себе як власне *української* в контексті насамперед російської регіональної історіографії, співвідношення з якою змальовуються здебільшого вкрай спрощено, якщо не примітивно. Тому зараз нерідко можна зустріти безапеляційні твердження, що створюють цілком неадекватний образ українського історика кінця XVIII – початку XX ст., який ледве не у підпіллі, долаючи численні офіційні перепони, у нелюдських умовах самовіддано бився за національну історичну науку.

Страждальний образ української історичної науки підсилюється, як вважають деякі дослідники, шляхом не лише словесної експресії, але й протиставлення її “мізерних” організаційних можливостей інституціональній потузі імперських наукових осередків, на що звернено увагу в курсі лекцій В.В. Ващенко: “... протягом усього XIX ст. нелегкий вантаж української історичної науки несли поодинокі дослідники, у той час як на російську історичну науку працювала ціла купа наукових інституцій і установ, авторитет держави. Притому добуток обох національних напрямків історичної науки в цілому зіставимий” [12, 73]. Залишимо авторському сумлінню пасаж про співставимість доробку російської та української історіографій XIX ст., але звернемо увагу хоча б на те, що основні археографічні та дослідницькі здобутки головних персонажів його праці були реалізовані в інституціональних межах російського історіографічного поля. І тут знову не залишається нічого іншого як щиро поділити наївну авторську розгубленість і здивування з приводу поставленого ним “оригінального” запитання: “...в силу яких причин було можливе не лише існування української історичної науки в інституційних межах російської історичної науки наприкінці XIX ст., але й підтримка на індивідуальному рівні високої творчої продуктивності українських істориків, що знайшло вираження у досить швидких темпах розвитку української історіографії у зазначений період” [12, 8].

Причини подібних історіографічних казусів слід шукати в некритичному сприйнятті і сліпому перенесенні на історико-наукову проблематику концепції українського історичного процесу М.С. Грушевського, яка ще на початку 1970-х рр. була піддана ґрунтовній критиці О. Оглоблиним [62], але й досі не сприйнята і достатньо не осмислена сучасною українською іс-

торіографією. Намагання уявити собі і представити читачам історію української історичної науки як безперервний процес її наукового зростання від століття до століття (єдиний предмет дослідження, цілісний етногеографічний простір, споконвічне усвідомлення своєї самодостатності та невпинна боротьба проти посягань на неї чужинців), з необхідністю і нездоланністю призводить до ігнорування історичного духовно-культурного контексту, в якому вона формувалася.

Проблеми визначення змісту і завдань вітчизняної історіографії, в тому числі й історико-археографічних сюжетів, притаманні не лише українській науці, а властиві в цілому науковому соціуму пострадянських країн.

Якщо з “українського” боку пошуки самоідентифікації власної історичної науки типологічно репрезентовані телеологічними уявленнями про всевічність українського історіографічного процесу, то з російського – відсутністю розуміння необхідності і доцільності вивчення формування передумов виокремлення в загальноімперському духовно-культурному просторі тих елементів, в тому числі історичних знань й археографічної практики, які формували ґрунт для українського передвідродження. Так, у відомому циклі праць С.Л. Пештича, у окремому розділі, спеціально присвяченому дослідженням історії російської провінції у другій половині XVIII ст., українознавчі студії того часу розглядалися виключно у контексті російської регіональної історіографії [66, 141-172]. Підводячи підсумки вивчення стану розробки регіональних історій в другій половині XVIII ст., він підкреслював: “... разработка местной истории в России, осуществляемая в самых различных аспектах... содействовала изучению истории страны в целом и распространению исторических знаний” [66, 172]. Така незацікавленість природна для будь-яких столичних осередків у дослідженні наукових явищ провінційного походження. Вона властива не лише Москві та Санкт-Петербургу і пояснюється, насамперед, маргінальністю в їх очах історії самої провінції та вторинністю її інтелектуального життя, яке, при всій самобутності, в своїх елітних формах зорієнтовано на столичні зразки.

До останнього часу, навіть з урахуванням того, що провінціологія як напрямок історичних досліджень набуває все більшої популярності і усвідомлюється як один з перспективних шляхів розвитку сучасної історичної науки, в російській історіографії

проблема механізмів становлення на ґрунті певних регіональних історико-наукових ареалів, – включених до загальноімперської історіографічної традиції як частина до цілого, – національних історіографій, залишається зігнорованою. Праці провідних дослідників історії провінційної російської історіографії XVIII – XIX ст. А.О. Севастьянної та В.А. Бердинских [2; 73; 74; 75], засвідчуючи перспективність такого роду наукових підходів, повністю оминають увагою розвиток тих регіональних історіографічних варіантів, які мали потенціал формування самодостатніх національних історичних наук. Тому актуальними залишаються питання, чому на ґрунті певних, досить розвинутих провінційних історіографічних ареалів у їхніх суб’єктів не виникало прагнення утвердити їх як сепаратне ідейно-культурне, наукове, історіографічне явище, а якщо і з’являлося, то які обставини не дозволяли розгорнутися цьому процесу.

З іншого боку, постає проблема механізмів і шляхів консолідації специфічних провінційних історіографій в свідомості і творах провідних її фахівців в національній історіографії. Причому принципово важливо зауважити, що така консолідація ні в якому разі не була не лише наперед визначеною, але й механічною і зовсім не мала глобального характеру, а тому, відповідно, не означала “смерті” регіональних українських варіантів загальноросійської історичної науки. Таким чином, мова могла б іти про процес формування протягом другої половини XVIII – середини XIX ст. складної історіографічної ієрархії, коли на ґрунті тотожних регіональних історіографічних ареалів, залучаючи їх до власних структур, розпочинали співіснувати у єдиному культурно-географічному та науково-проблемному просторі українська та російська історичні науки. Так, якщо творчість В.Б. Антоновича та створеної ним “київської документальної школи”, усвідомлювана українськими дослідниками в категоріях української національної історіографії як магістральний шлях її розвитку [42; 80], то російськими вона сприймається як регіональний варіант російської історіографії [57; 58].

Водночас і російські науковці нерідко схильні проблеми національної самоідентифікації вирішувати в найпростіший спосіб, відсікаючи від російського все сумнівно неросійське. Так, у вітальному слові до учасників Всеросійської наукової конференції “Российская провинция XVIII – XX веков: реалии культурной жизни” С.О. Шмідт цілком серйозно обґрунтовував доціль-

ність обмежити простір наукових зусиль учасників сучасними кордонами Російської Федерації [83], виключаючи таким чином з російського провінційного буття колосальний пласт регіональної російської культури в іноетнічному середовищі [71].

В радянській історіографії традиційно археографічні процеси в українських регіонах цілком вписувалися у загально-російський контекст, тому узагальнюючих праць з історії формування і розвитку національної української археографії дорадянського періоду не було створено.

Особливе місце тут займають два учбові посібники, розроблені науковцями Московського історико-архівного інституту. В першому з них [41] матеріал організований за принципом діяльності археографічних установ і, звичайно, відрізнявся оглядом доробку насамперед столичних археографів, інституцій, їх проєктів. “Українські сюжети” другої половини XVIII – першої половини XIX ст. займали тут мінімальне місце. Так, розглядаючи видання літописів до 1840-х рр. автори, справедливо зосередившись на комплексі ключових для російського джерелознавства та археографії того часу проблем публікації давньоруських нарративів, повністю проігнорували перші публікації малоросійського літописання, не враховуючи навіть ті, що побачили світ у Петербурзі (Ф. Туманський, В. Рубан), не говорячи й про провінцію (публікація Г. Успенським літопису Г. Граб’янки у Харкові 1818 р.). Серед петербурзьких малоросів другої половини XVIII ст. названий тільки Ф. Туманський і то лише в ряду публікаторів джерел з історії Петра Великого [41, 39].

Характеризуючи діяльність археографічних центрів першої половини XIX ст., автори побіжно перелічили деякі публікації з історії України, здійснені О.М. Бодянським. Поза увагою залишилася проблема власної самоідентифікації ученого. Захоплення московського археографа українськими сюжетами ніяким чином не пов’язувалося не лише з особистими мотивами дослідника, але також і з духовно-культурною ситуацією в українських землях, із початком формування в свідомості інтелектуалів проєкту самодостатньої української нації.

Побудований за інституціональним принципом московський посібник не міг оминати єдиної у XIX – на початку XX ст. спеціалізованої установи в цій галузі на українських землях – Київської археографічної комісії. Мотиви і причини її створення, а значить і наукові завдання, що ставилися перед нею, на думку І. Корне-

вої, визначалися і формувалися в російських столицях, далеко за межами Києва та українських земель в цілому [40]. Захоплена власне оглядом археографічних публікацій, автор залишила поза увагою ситуацію того суспільно-політичного, інтелектуального, загальнокультурного середовища, в якому наукова установа виникла і працювала протягом 78 років [18; 19].

Фактично ті ж бібліоархеографічні підходи були реалізовані у наступному навчальному посібнику з історії археографії, що 1977 р. випустила Д.М. Епштейн [84]. Хоча автор відмовилася, відносно першої половини ХІХ ст., від інституціонального підходу у викладенні матеріалу, а застосувала проблемно-видовий принцип, питання національно-культурної самоідентифікації істориків і археографів того часу, механізмів взаємодії археографічних підходів з колом історіографічних ідей, тодішньою суспільною думкою, культурними процесами взагалі, не були навіть поставлені в цій, без сумніву цінній, книзі. Зрозуміло, погляд на історію дисципліни як на явище, розвиток якого триває в соціокультурному вакуумі, детермінований, насамперед, суспільно-політичною ситуацією, потрактованою в традиціях радянської історіографії, не міг призвести автора до розгляду, не усвідомлюваних навіть добросовісними радянськими дослідниками історії археографії, питань, серед яких чуже, – не лише тому історіографічному часові, але й духовно-культурному столичному середовищу взагалі, – питання генези явищ культурно-наукового порядку, в даному випадку української археографії, від регіонального різновиду до відносно самодостатнього, самоусвідомлюваного феномену.

Такі “технографічні” підходи до вивчення історії археографії як процесу лише вдосконалення видавничих технік і методик та розширення бази друкованих джерел з конкретно-історичних проблем були, а іноді й залишаються, властивими не тільки російським дослідникам. До рубежу 80-х – 90-х рр. ХХ ст. вони були типовими й для українських, які зачіпали історико-археографічні питання, розглядаючи генезу української археографії не як становлення сегменту національної історичної науки і науково-культурного простору, а, насамперед, як розвиток справи публікації історичних джерел в Україні й про Україну [7; 9; 22; 23; 25; 26]. В цьому розумінні, виходячи із наявності суттєвих спільних родових рис, вважаю, що навряд чи, відносно радянського історіографічного часу, доцільно роз-

різняти у відносно монолітному науковому просторі російську та українську історіографію археографії.

Геополітичні реалії початку 1990-х рр. стимулювали глобальний, багаторівневий пошук мешканцями колишнього СРСР нових ідентичностей. Затребуваність історичної науки в цілому та її археографічної галузі виявилась тут цілком очевидною і зрозумілою. На цій хвилі питання історії археографії (як і історії української історичної науки в цілому) переставали укладатися в традиційне, а тому зручне і звичне “прокрустове ложе” проблемних джерелознавчих оглядів. Питання національної ідентифікації вітчизняного історичного та історіографічного процесу стало на увесь зріст і породило значну літературу. Хто ми такі, чийх батьків діти? Чи належать українській історії і культурі певні постаті, території, історичні сюжети? Де ті межі і чи існують вони як непорушні державні кордони в контактних зонах, зокрема культурно-наукової взаємодії? Які механізми цих процесів? Ось невеличкий перелік проблем, які почали розгортатися і визначати дискусійне поле для історіографа.

У найбільш сконцентрованому вигляді складність і суперечливість пошуків українських відповідей на поставленні новою історіографічною добою запитання виявилися під час наукової конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії [54]. При домінуванні серед матеріалів досліджень цілком традиційного типу, зусиллями Я. Дашкевича та Н. Яковенко, вона була спрямована у річище серйозної дискусії, яка зачіпала не лише відносно вузьку проблематику конференції, але й принципові питання самоідентифікації сучасниками і нащадками окремих осіб, груп та інституцій, усього того широкого духовно-культурного простору, який сьогодні і зараз хтось вважає виключно СВОЇМ.

Відповіді на поставлені питання, не зважаючи на цінні спостереження і думки, висловлені в дискусії, зависали в повітрі і зводилися до пошуків рецептів ділення наукової спадщини поважної інституції та її окремих діячів між “російським”, “українським” та “польським” секторами єдиного проблемно-територіального простору історії українського етнічного масиву. Квінтесенцією цих розмислів стали “рецепти”, з одного боку Н. Яковенко: “Я закликаю до роздумів, а не до привласнення чужих істориків і літераторів” [14, 413], а з іншого І. Гирича: “Не треба боятися привласнювати чужих істориків” [13,

418]. Майже гамлетівське питання: "Привласнювати чи не привласнювати?", а також механізми можливого "розподілу" так і залишилися не зрозумілими.

Але, з'ясувалося, що незадовільним є стан розуміння "українського", що для вітчизняних істориків має не лише теоретичне, а й цілком практичне значення. Виявилось, що цей термін, особливо використовуваний як опозиція "російському", не задовольняє вимоги тонкого історіографічного інструментарію, необхідного для студій над історією історичної науки, насамперед другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Спроби жорстко пов'язати вартість, об'єктивність наукової продукції археографів та істориків з їх особистими ідеологічними симпатіями, відмовити у науковій значимості "антиукраїнським" напрямкам дослідження української історії не здобули цілковитої підтримки, показали власну непродуктивність і некоректність.

В другій половині 90-х рр. наступні важливі кроки в напрямку дослідження історіографічного процесу в цілому, в тому числі її археографічної складової, були здійснені у монографії В.В. Кравченка. Тут зроблена важлива для українського фахівця констатація: "Саме по собі звернення до українського минулого на той час не ототожнювалося з загрозою політичного сепаратизму. Українська історіографія займала місце серед багатьох інших краєзнавчих дисциплін і розглядалася як місцеве відгалуження загальноросійського історичного процесу. При цьому найчастіше історія України обмежувалася територіальними межами Гетьманщини" [45, 287]. Автор відмовився від конфронтаційного протиставлення "українського" і "неукраїнського" історіописання, включав вітчизняні історичні студії та їх творців у контекст як загальноросійського духовного життя, так і в науково-культурні дискурси, притаманні європейському інтелектуальному простору того часу. Водночас він продовжував розглядати "український" історіографічний процес як певну незмінну цілість, заперечуючи, таким чином, регіоналістичний характер українського історіописання другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Але, як можна припустити, що за інерцією, нав'язаною ідейними та історіографічними настроями першої половини 1990-х рр., дослідник зупинився перед визнанням відсутності "української" історіографії у досліджуваній ним період.

На мою думку, яку доводилося висловлювати і раніше [20; 21],

перед нами сукупність регіональних українських історіографій, які, як форми інтелектуального життя, культури цих історико-географічних зон, до початку ХХ ст. існували в межах загальноноросійського історіографічного процесу як його регіональні варіанти, природно розглядаючи історію власних територій як частину минулого великого цілого, а себе як регіональних представників загальноноросійського “цеху Несторів-літописців”. Сегменти кожної з цих місцевих історіографічних традицій, насамперед спираючись на засвоєння романтичного світосприйняття, порушували межі своїх регіональних зон, утворювали нову історіографічну ієрархію, яка, не відмінюючи загальноімперської, але конкуруючи з нею, причому залишаючись в ній і використовуючи її можливості, включала звичні регіональні варіанти вітчизняного історіописання до нової, інституційно ніяким чином не оформленої, справді національної української історіографії. Механізми цього процесу лише тільки починають вивчатися. Такі підходи надають можливість припинити безплідні спроби “ділення” історіографічного надбання, а розпочинати копіткі регіональні історіографічні дослідження, розглядаючи предмет своєї уваги, насамперед, в контексті історико-культурної та наукової ситуації того часу, який вивчається.

На відміну від української, сучасна російська історико-археографічна література не створювала і, зрозуміло, не могла створювати предметного поля навіть для постановки проблеми формування української національної археографії. Концептуально провінційні археографічні наукові осередки добре вписувалися нею у модель регіональної загальноноросійської історіографії [5; 72].

Так, проблеми визрівання елементів національної самоідентифікації істориків і археографів Російської імперії другої половини XVIII – XIX ст., їх включенності у системи різних історіографічних ієрархій, навіть не позначені у працях провідного дослідника історії археографії Росії другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. В.П. Козлова [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39]. Найбільш повно і глибоко проблеми виділення, визрівання української національної самосвідомості та її утвердження у суспільному русі і громадському житті розглянуті у монографії А. Міллера [56]. І хоча вона не присвячена спеціальним історіографічним проблемам, але запропоновані підходи можуть виявитися затребуваними українськими та російськими історіографами для відтворення

спільного дискусійного поля, яке за останнє десятиліття суттєво звужилося, а почасти й зовсім зникло.

Зроблений огляд літератури з історії раннього етапу української археографії засвідчує численні розбіжності і суперечності у її вивченні, пов’язані з невирішеністю багатьох питань теоретичного, історіографічного і конкретно-історичного характеру.

Особливо плідний для історико-археографічних досліджень період кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. приніс суттєве пожвавлення інтересу до проблем введення історичних джерел до наукового та суспільного обігу [79], що позначилося на організаційній трансформації археографічної діяльності, на розширенні репертуару цієї галузі. Ці процеси були характерні на всьому пізнорадянському й пострадянському просторі. Так, у дуже стислому проміжку часу незалежно одна від одної було захищено п’ять дисертацій, присвячених діяльності спеціалізованих археографічних установ Російської імперії [5; 17; 65; 78; 81].

За останній час з того що зроблено в історичній галузі археографії майже все створено за типом: “Археографія у творчості NN”, або “Археографія у доробку певної інституції”. Водночас досі бракує досліджень дисциплінарного характеру, не написані спеціальні курси історії української археографії, явно не вистачає теоретичних розробок і дискусій з приводу її термінологічної, а значить теоретичної озброєності, місця в системі історичної науки в цілому.

Причому спостерігається виразна хронологічна нерівномірність у розподіленні дослідницької уваги в історико-археографічних студіях. Будучи спрямованими переважно на другу половину ХІХ – ХХ ст., коли археографічні практики оформилися остаточно, вони майже уникають історії археографії ранніх часів, залишаючи осторонь проблему становлення цієї галузі історичної науки.

Незважаючи на накопичення помітного історико-археографічного доробку, актуальним залишається діагноз, поставлений ще 1963 р. Ф.П. Шевченком: “История археографии на Украине изучена очень слабо. Чтобы подытожить все, что было сделано в этой области, особенно до ХІХ ст., предстоит провести еще большую работу и по сбору материалов, и по освещению многих вопросов” [82].

Джерела та література:

1. Бельчиков Н. Теория археографии / Н. Бельчиков. – М., Л. – 1929.
2. Бердинских В. А. Уездные историки: Русская провинциальная историография / В. А. Бердинских. – М., 2003. – 528 с.
3. Борщак І. Археографія / І. Борщак // Енциклопедія українознавства. - Львів, 1993.- Т.1. - С.622.
4. Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Г. В. Боряк. – К., 1995.
5. Брачев В.С. Киевская археографическая комиссия (1843 – 1917) / В.С. Брачев // Вестник Ленинградского университета. – 1987. – № 9.
6. Брачев В.С. Петербургская археографическая комиссия (1861 – 1917): автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук / В.С. Брачев. – Л., 1985. – 21 с.
7. Бутич І.Л. Література до історії української археографії / І. Л. Бутич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С.161 – 176.
8. Валк С.Н. Советская археография / С. Н. Валк. – М. ; Л., 1948.
9. Ватуля Б.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX – XX вв. / Б.С. Ватуля // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С.192 – 195.
10. Ватуля Б.С. Публікації джерел з історії Визвольної війни 1648 – 1654 рр. та возз’єднання України з Росією / Б.С. Ватуля // УІЖ. – 1979. – № 5. – С. 134 – 139.
11. Ватуля Б.С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Б.С. Ватуля. – К., 1952. – 379 с.
12. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський) / В.В. Ващенко. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998.
13. [Виступ І.Б. Гирича] // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997.
14. [Виступ Н.М. Яковенко] // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997.
15. Горбань М. Археографічні праці акад. Д.І. Багалія / М.А. Горбань // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія з нагоди 70-річчя життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 165 – 178.
16. Дашкевич Я. Заключне слово / Я. Дашкевич // Матеріали юві-

лейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993р.). – К., 1997.

17. Журба О.И. Деятельность Киевской археографической комиссии по изданию и изучению источников по истории Украины периода феодализма: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06. “Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины”. – Днепропетровск, 1989. – 16 с.

18. Журба О.І. Проблеми та перспективи дослідження діяльності Київської археографічної комісії / О.І. Журба // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18 – 21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 34 – 50.

19. Журба О.І. Київська археографічна комісія: 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності / О.І. Журба. – К., 1993. – 186 с.

20. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї інституції / О.І. Журба. – Дніпропетровськ, 2003. – 316 с.

21. Журба О.І. Теоретичні проблеми української археографії / О.І. Журба // Україна Модерна. – 2005. – № 9. – С. 152 – 172.

22. Ісаєвич Я.Д. Українська археографія в XVII – XVIII ст. / Я.Д. Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1. – С. 174 – 187.

23. Ковальский Н.П. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов / Николай Павлович Ковальский, Юрий Андреевич Мыцк. – Днепропетровск, 1986.

24. Ковальский Н.П. Вопросы теории и методики источниковедения отечественной истории и украинской советской историографии / Николай Павлович Ковальский // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки. – Днепропетровськ, 1987. – С. 27 – 42.

25. Ковальский Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первая половина XVII века. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников / Николай Павлович Ковальский. – Днепропетровск, 1978. – Ч.2.

26. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). Анализ советских археографических публикаций документальных источников / Николай Павлович Ковальский. – Днепропетровск, 1977. – Ч.1.

27. Ковальский Н.П. Методические и методологические проблемы историографии источниковедения / Николай Павлович Ковальский // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Материалы Всесоюзной конференции. – Днепропетровск, 1985. – С. 52 – 53.

28. Ковальский Н.П. Археографическая деятельность академика Д.И. Яворницкого / Николай Павлович Ковальский, Светлана Викто-

ровна Абросимова // Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов. – М., 1991. – С.73 – 84.

29. Ковальський Н.П. Некоторые теоретико-методологические вопросы современного источниковедения / Николай Павлович Ковальский, Петр Михайлович Кулаковский // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 5 – 17.

30. Ковальський М.П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи / Микола Павлович Ковальський // Історична наука на порозі XXI століття: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 131 – 137.

31. Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. / Микола Павлович Ковальський // УАЩ. – К., 1992. – Вип.1. – С. 261 – 273.

32. Ковальський М.П. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII – XX ст. / Микола Павлович Ковальський // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 147 – 155.

33. Козлов В.П. “Примечания” Н.М.Карамзина к “Истории государства Российского” / В.П. Козлов // Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. – М., 1989. – Т.1. – С. 551 – 574.

34. Козлов В.П. Российское архивное дело. Архиво-источниковедческие исследования / В.П. Козлов. – М., 1999. – 355 с. и др.

35. Козлов В.П. Русская археография конца XVIII – первой четверти XIX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук / В.П. Козлов. – М., 1989. – 51 с.

36. Козлов В.П. Колумбы российских древностей / В.П. Козлов. – М.: Наука, 1981. – 168 с.

37. Козлов В.П. Кружок А.И.Мусина-Пушкина и “Слово о полку Игореве” / В.П. Козлов. – М.: Наука, 1988. – 272 с.

38. Козлов В.П. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века / В.П. Козлов. – М., 1999. – 416 с.

39. Козлов В.П. Тайны фальсификации: анализ подделок исторических источников XVIII – XIX вв. / В.П. Козлов. – М., 1996.

40. Корнева И.И. Киевская комиссия для разбора древних актов // Корнева И.И. История археографии в дореволюционной России / И.И. Корнева, Тальман Е.М., Эпштейн Д. М. – М., 1969. – С. 88 – 93.

41. Корнева И.И. История археографии в дореволюционной России. Учебное пособие / И.И. Корнева, Е.М. Тальман, Д.М. Эпштейн. – М., 1969. – 119 с.

42. Короткий В. Повернення образу: Володимир Антонович в сучасній Україні / Короткий В., Ульяновський В. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – К., 1997. – Т.1. – С.

5 – 11.

43. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич. 1804 – 1860 / Е. М. Косачевская. – Л., 1987. – 286 с.

44. Кравченко В.В. Багалей Д.И.: научная и общественная деятельность / В. В. Кравченко. – Харків, 1990. – 176 с.

45. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Харків, 1996. – С.287.

46. Кравченко В.В. У пошуках квадратури кола [Рец. на кн.: Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. – М., АИРО-XX, 1999] / В. В. Кравченко // Український гуманітарний огляд. – 2001. – Вип.6. – С. 125 – 138.

47. Крип’якевич І. П. Археографічні праці Миколи Костомарова / І. П. Крип’якевич // ЗНТШ. – 1918. – Т. 126 – 127. – С. 105 – 140.

48. Крип’якевич І.П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772р.): Огляд публікацій / І. П. Крип’якевич. – К., 1962.

49. Левицкий О.И. Летопись занятой Комиссии (1911 – 1914) / О.И. Левицкий // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 1 – 9.

50. Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов, 1843 – 1893: Историческая записка о её деятельности / О.И. Левицкий. – К., 1893.

51. Левицкий О. И. Сведения о деятельности Киевской комиссии для разбора древних актов / О. И. Левицкий // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Вып. 1. – С. 1 – 37.

52. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича / П.Г. Марков. – К., 1986. – 246 с.

53. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / Михайло Іванович марчекно. – К., 1959. – 260 с.

54. Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – 425 с.

55. Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – 390 с. Цей збірник наукових праць і матеріалів учнів професора, присвячений його пам’яті, побачив світ на початку 2008 р.

56. Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алетей, 2000. – 268 с.

57. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии / С. И. Михальченко. – М., 1997. – 228 с.

58. Михальченко С.И. Школа профессора университета Св.

Владимира В.Б.Антоновича / С. И. Михальченко // Российские университеты в XVIII – XX веках. – Воронеж, 1998. – Вып. 3. – С. 149 – 161.

59. Мицик Ю.А. Шлягер “жовтої” історіографії в Росії / Юрій Андрійович Мицик // УАЩ. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 436 – 454.

60. Міяковський В. Кирило-мефодіївці в археографічній комісії / В. Міяковський // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – С. 191 – 201.

61. Москвич Л.Г. Видатний історик, археограф-архівіст (до 120-річчя від дня народження О.І. Левицького) / Л. Г. Москвич // УІЖ. – 1968. – № 2. – С. 125 – 129.

62. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19 – 20 століття (до 1917 року) / О. Оглоблин // Український історик. – 1971. – № 1-2. – С.5 –16.

63. Павелко В.У. М.О.Максимович – археограф / В. У. Павелко // УІЖ. – 1962. – № 1. – С. 97 – 102.

64. Панащенко В.В. Український історик-архівіст І.М. Каманін / В. В. Панащенко // УІЖ. – 1971. – № 5. – С. 100 – 102.

65. Парова Л.М. Деятельность правительственных учреждений Кавказского края во второй половине XIX – начале XX вв. по публикации источников истории Кавказа (принципы и методы издания): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук. / Л. М. Парова. – М., 1985. – 23 с.

66. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века / С. Л. Пештич. – Л., 1971. – Т.3.

67. Пинчук Н.И. Исторические взгляды Н.И. Костомарова (Критический очерк) / Н. И. Пинчук. – К., 1984. – 190 с.

68. Рождественский С.В. Историк – археограф – архивист / С. В. Рождественский // Архивное дело. – 1923. – Вып. 30 / 31. – С. 38 – 52.

69. Романовський В. Нариси з архівознавства / В. Романовський. – К., 1929.

70. Романовський В.О. Колекція, що належала “Комісії для розбору древніх актів” / В. О. Романовський // Центральний архів стародавніх архів у Києві. – К, 1929. – С.147 – 150.

71. Российская провинция XVIII – XX веков: реалии культурной жизни: Материалы III Всероссийской научной конференции (Пенза, 25 – 29 июня 1995 г.). – Пенза, 1996. – Кн.1. – 451 с.; Кн.2. – 472 с.

72. Румянцева С.М. Публикационная деятельность на Украине в XIX – начале XX вв. / С. М. Румянцева. – М., 1987. – Деп. в ОЦНТИ по документоведению и архивному делу 04.06.1987. – № 40. – 37 с.

73. Севастьянова А.А. Историография русской провинции второй половины XVIII века (К постановке проблемы) / А. А. Севастьянова // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 134 – 142.

74. Севастьянова А.А. Рождение региональной истории и традиции в отечественной историографии / А. А. Севастьянова // Ярославская старина. – 1995. – Вып. 2. – С. 3 – 8.
75. Севастьянова А.А. Русская провинциальная историография второй половины XVIII века: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук / А. А. Севастьянова. – СПб. – 1993.
76. Скакун О.Ф. М.Д. Іванишев як історик і археограф / О.Ф. Скакун // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 118 – 122.
77. Ткаченко М.М. Археографічні студії Володимира Антоновича / М. М. Ткаченко // Український археографічний збірник. – К. 1930. – Т.3. – С. 325 – 346.
78. Тодийчук О.В. Вклад Московского Общества истории и древностей российских в изучение истории Украины: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / О.В. Тодийчук. – К., 1986. – 21 с.
79. Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.) – К., 1988. – 252 с.
80. Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В.І. Ульяновський // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні і публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 5 – 76.
81. Хартанович М.Ф. Петербургская археографическая комиссия как научное учреждение. 30 – 90-е годы XIX века: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / М. Ф. Хартанович. – Л., 1984. – 17 с.
82. Шевченко Ф.П. Своеобразная "археографическая экспедиция" на Украине в XVIII столетии / Ф. П. Шевченко // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М., 1963. – С. 330 – 335.
83. Шмидт С.О. Вступительное слово / Сигурд Оттовиич Шмидт // Российская провинция XVIII – XX веков: реалии культурной жизни: Материалы III Всероссийской научной конференции (Пенза, 25 – 29 июня 1995 г.). – Пенза, 1996. – Кн.1. – С. 10-24.
84. Эпштейн Д.М. История археографии в дореволюционной России. Период феодализма. Учебное пособие / Д. М. Эпштейн. – М., 1977. – 84 с.

Алла АТАМАНЕНКО

ДМИТРО БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК УКРАЇНИ

Стаття присвячена висвітленню поглядів та концепції історії України в першій узагальнюючій праці з історії України, яка належить Д.М. Бантишу-Каменському. Розглянуто вузлові проблеми української минувшини у висвітленні історика та методологічні основи його головної праці.

Ключові слова: Д.М. Бантиш-Каменський, історіографія, “История Малой России”, “История Русів”, козацтво.

Статья посвящена освещению взглядов и концепции истории Украины в первом обобщающем труде по истории Украины, которая принадлежит Д.Н. Бантишу-Каменскому. Рассмотрены узловые проблемы украинского прошлого в освещении историка и методологические основы его труда.

Ключевые слова: Д.Н. Бантиш-Каменский, историография, “История Малой России”, “История Руссов”, казачество.

The article deals with the problems concerning the points and concept of Ukrainian history enlightenment in the first general work of Ukrainian history which belongs to D. M. Bantysh-Kamenskiy.

The central problems of Ukrainian past times highlighted by the historian as well as methodological basis of this main work have been revealed.

Key words: D. M. Bantysh-Kamenskiy, “Istoriia Maloi Rosii” (“A History of Little Russia”), “Istoriia Rusow” (“History of the Rus’ People”), historiography, cossacks.

Сучасна розбудова української незалежної держави була б неможливою без творів багатьох поколінь літераторів та істориків, що виховували національну свідомість. Іноді це від-

бувалося незалежно від бажання самого автора, книга якого ставала популярною лише через свій зміст. Серед таких праць – відома сьогодні “История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства” Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського (1788 – 1850), що тричі (1822, 1830, 1842 р.) перевидавалась за життя автора та у 1903 році, за понад 50 років по його смерті. Перші чотири видання вже давно стали малодоступними для широких кіл читачів, особливо в місцях, віддалених від крупних бібліотечних центрів. Тому перевидання книги у 1993 році з передмовою О.І.Гуржія дало їй друге життя. В ці ж роки з’явилося кілька статей та праць, в яких висвітлювався життєвий та творчий шлях автора першої синтетичної праці з історії України [13, 76-83; 14, 23; 9, 5-16; 12, 30-34; 29, 168-175; 1, 90-92; 15, 131-137; 20, 219-224; 30, 160-182; 26, 54-64].

Серед досліджень творчості Д.М. Бантиша-Каменського значне місце посідають твори відомого харківського вченого В.В.Кравченка [18, 88-94; 19, 72-80; 22, 65-67; 21], якому вдалося створити першу найповнішу наукову біографію історика, проаналізувати його історичні та суспільно-політичні погляди з урахуванням більшої частини творчого доробку та нових архівних матеріалів. В.В. Кравченко, оцінюючи творчість Д.М.Бантиша-Каменського за сучасними науковими критеріями, підійшов до багатьох дуже важливих висновків, що суттєво доповнили, а де в чому і заперечили висновки видатного українського історика М.І.Марченка та істориків ХІХ – початку ХХ ст. [25, 141; 31, 269; 5, 5-6; 8, 20; 7, 67].

Отже, сьогодні склалася ситуація розбіжності в оцінці істориками суспільно-політичних поглядів автора “Історії Малої Росії”. Частина дослідників вважає його виразником інтересів української шляхти, що мала автономістичні прагнення та сподівання в другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ століття. Інші вважають його представником вірнопідданого російського дворянства, який, потрапивши на Україну, зацікавився її історією та написав твір у душі лояльності до російського уряду. На нашу думку, дискусійність цього питання свідчить про його складність. В цій статті буде зроблена спроба на ґрунті аналізу фактичного матеріалу твору та історичних поглядів його автора, визначення впливу на зміст книги інших праць, в першу чергу, “Історії Русів” – за влучним висловом С. Єфремова,

“талановитого політичного памфлету” [11, 214] – висловити ще одну думку про суспільно-політичні погляди Д.М. Бантиша-Каменського. Автор цієї статті не претендує на остаточність зроблених в ній висновків. Крім того, розв’язання проблеми визначення суспільно-політичних поглядів Д.М. Бантиша-Каменського неможливе без урахування особливостей суспільного життя України та Росії другої половини XVIII – першої половини XIX століття, впливу московського, петербурзького та полтавського оточення історика, детальнішого аналізу точки зору дослідника на конкретно-історичні проблеми, характеристик політичних діячів, наведених в “Історії Малої Росії” і багатьох інших факторів, що могли мати вплив на політичну орієнтацію історика. Крім того, не варто забувати, що тогочасна методика використання джерел давала основу для “переходу” поглядів на ті чи інші історичні події з твору в твір.

Суспільно-політичне життя українців колишньої Гетьманщини на зламі XVIII – XIX століть досліджене сьогодні в працях багатьох відомих українських істориків – М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, М. Драгоманова, І. Лисяка-Рудницького та інших. Період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. не випадково названий ними національним Відродженням, із яким пов’язані злет українського патріотизму, зростання інтересу до вітчизняної історії, культури, етнографії і, що в даному випадку не є протиріччям, вірнопідданство частини українського дворянства російському престолу при прагненні автономного устрою для України. Монархізм цей, на думку М. Драгоманова, ні в якому разі не можна пов’язувати з нестачею національної української свідомості [10, 151].

При цьому більша частина українського шляхетства мала високий рівень освіти, їй були знайомі і властиві європейські ідеї демократизму та лібералізму. Нащадки колишньої козацької старшини, вони намагались легітимним шляхом відродити Козацьку Державу, одним із кроків до чого були ті історичні праці, що оспівували козацьке минуле краю, при чому автори другої половини XVIII – першої половини XIX ст., на думку І. Лисяка-Рудницького, відзначались куди сильнішою українською державницькою свідомістю, ніж їхні народницькі “наслідники” другої половини століття [24, 174].

Поява спроб створення історичних праць у другій половині XVIII ст. була пов’язана також із суспільною, національною

потребою українців, яка з'являється у багатьох народів на певних етапах їх розвитку, усвідомити самих себе, своє місце в рідній та світовій історії, своє майбутнє. Саме тому такі знавці української історії та збирачі приватних історичних збірок, як А. Чепа, В. Чарниш, В. Полетика та інші – здебільшого безперечні дворяни й великі дідичі [28, 34], яким не було потреби доводити свої права на дворянство – в своїй діяльності керувались патріотизмом, який вимагав від них і захиста цих прав, і розуміння необхідності створення "...полных бытописаний отечества нашего..." [6, 52].

В оточення цих патріотів і потрапив Д.М. Бантиш-Каменський у Полтаві 1816 року. Дружба з І.П. Котляревським, В.В. Капністом, М.Г. Репніним (Волконським), спілкування з іншими прихильниками автономізму не могли не залишити сліду в свідомості історика, яка була готовою до такого сприйняття. Такий ґрунт підготувала повага історика до свого батька – Миколи Миколайовича Бантиша-Каменського, що мав молдавсько-українське коріння, але народився і виховувався в Україні, навчався в Київській Академії і пізніше підтримував з нею стосунки. Його наукові зацікавлення теж були певною мірою пов'язані з Україною. Вірогідно, що він ніколи не приховував свого походження, тому що в спогадах іноді його називають "малоросом" [27, 289]. Тобто, він належав до тих українців, які вірною службою на користь російської держави заробляли на життя, але ніколи при цьому не забували про батьківщину.

Серед друзів М.М. Бантиша-Каменського теж було багато подібних йому вихідців з українських земель, або людей, чия доля певним чином була пов'язана з Україною. Враховуючи те, що, за слушною думкою І.І. Колесник, розумові зусилля інтелектуалів бездержавних народів були пов'язані зі специфічними формами існування культурної і наукової діяльності у вигляді "неформальних об'єднань" – спочатку своєрідних земляцтв у столичних центрах Російської імперії, потім таємних масонських лож, революційних товариств, літературних салонів у панських резиденціях, маєтках дідичів – меценатів колишньої Гетьманщини [16, 46], можна припустити, що в тогочасній Москві вихідці з України ніколи не забували про неї.

Автор "Історії Малої Росії" ставився до України як до землі батька, але з величезною пошаною. Як відомо, монархізм Д.М. Бантиша-Каменського поєднувався з поширеними тоді

ліберальними поглядами, що сприяли розвитку інтересу до української історії у багатьох “справжніх” росіян, серед яких найвідоміші – К. Рилєєв, О. Пушкін, частина творів яких була присвячена темам, пов’язаним з Україною. Ще М. Драгоманов підкреслював вплив цих творів на процес формування української національної свідомості [10, 160-161].

Для твору Д.М. Бантиша-Каменського в цілому характерне прагнення подати події об’єктивно, на ґрунті широкого використання різноманітних джерел. Трактування ж подій, на нашу думку, у той час, навіть за ліберального Олександра І, не могло бути “занадто патріотичним”: книга готувалась до друку, а не для поширення в анонімному рукописному варіанті. Серед джерел при роботі над другим виданням досить часто використовувалась “Історія Русів”, вплив якої на “Історію Малої Росії” Д. Бантиша-Каменського визнавала більшість дослідників, які зазначали й некритичний підхід історика до цього твору, хоча В.В. Кравченко внаслідок проведеного аналізу прийшов до висновку про перебільшену оцінку цього впливу [21, 227; 17, 284-285].

На нашу думку, ставлення Д. Бантиша-Каменського до “Історії Русів” не було однозначним. Ми згодні з В.В. Кравченком у тому, що архівіст і знавець документальних джерел Д. Бантиш-Каменський не міг не помітити недоліків “Історії Русів”, на що вказав сам, називаючи її як і інші літописи “мутним джерелом”. Але, як зазначав І. Крип’якевич, Бантиш вважав автором твору “преосвященного Кониського”, авторитет якого став одним із чинників широкого використання рукопису в книзі [23, 1-2].

Що ж змінилось у творі внаслідок використання “Історії Русів”? У загальній концепції української історії – власне нічого. Але, на нашу думку, включення великих цитат: промови І. Мазепи при переправі через Десну, промови Полуботка та його розмови з Петром І (яка була вміщена і у першому виданні завдяки використанню праці Шерера) та інших фрагментів, на наш погляд, підсилило національне звучання твору, хоч і зашкодило певною мірою його науковому рівню.

Звичайно, всі видання “Історії Малої Росії” мали присвяту монарху: перше – Олександр І, друге та третє – Миколі І. Значною мірою це було пов’язане не лише з монархізмом Д.М. Бантиша-Каменського, а й певною мірою дозволяло зменшити тиск цензури. Переважна більшість дослідників згадує лише присвяту до другого видання, наголошуючи на вірнопідданнос-

ті історика. В той же час зменшення цензурного тиску давало можливість лояльно, але все ж згадувати негативи у ставленні російської монархії до населення України. Можливо, саме тому в другому виданні книги містилась “укоризна” історика за “... жестокое обхождение его (Петра. – А.А.) с представителями малороссиян и с казаками, коих он изнурял тяжкими работами...” [2, 434].

В цілому опис подій свідчить не на користь російської державної влади, бо історик не приховує ніяких фактів стосовно утисків з боку царату. Виходячи з необхідності створити історичний твір, що має бути надрукований, а тому події в ньому мають бути відповідним чином висвітлені, Д.М. Бантиш-Каменський намагається пояснити дії російського уряду, називаючи причини впровадження останнім антиавтономних заходів: “...беспрестанная измена гетманов, оказываемья полковыми и даже сотенными военачальниками, злоупотребления, беспорядки в судебных местах, бунты запорожцев...” [2, 434]. Одночасно в тексті твору він наводить дані, що можуть виправдати подібні дії українців.

Цікаво, що Д.М. Бантиш-Каменський “соотечественниками” називає українців, вірніше, вихідців з “Південної Русі”, що, між тим, не протирічить його ставленню до українців, як “південних росіян”. Подібне співвідношення українців з росіянами, так званий (за визначенням Ю. Венеліна) “россизм”, було, як довів В.В.Кравченко, характерним для багатьох тогочасних представників обох народів, що не заперечувало прихильності частини українського шляхетства до автономії України [21, 35].

Д.М. Бантиш-Каменський високо цінував козацтво як силу, що здатна боротись за визволення своєї землі. Лідери козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII століття – К. Косинський, С. Наливайко, П. Бут та інші – оцінюються в творі, як герої, що боролись за віковічні права свого народу. Розглядаючи причини козацько-селянських повстань, історик в першу чергу називає утиски православ’я та гноблення селян та козаків польським панством: збільшення панщини, велику ренту тощо.

Українське козацтво для Д.М.Бантиша-Каменського поділяється на малоросійських козаків та запорожців, при чому цей розподіл частіше використовується при висвітленні подій Визвольної війни. До малоросійських козаків він часто відносить

реєстрових, але в більшості випадків назва “козаки” традиційно для української історіографії XVIII – початку XIX століття використовується для визначення в цілому населення України або його часток. Запорожці сприймалися Д.М. Бантишем-Каменським дещо відокремлено від основної маси українців. Їх життя, побут, звичаї, устрій Січі викликали зацікавленість і в читачів, вірогідно тому дослідник включив у друге видання книги окремий розділ, що висвітлював особливості життя на Запоріжжі. Цей матеріал був перекладом відповідної частини твору Г. Л. де Боплана разом з малюнком човна – запорозької “чайки”. Оцінка запорожців в книзі в цілому нейтральна і стає негативною лише при описі подій, що пов’язані з виступами проти російського уряду.

В “Історії Малої Росії” поміщені характеристики відомих діячів історії України, що були пов’язані з козацтвом: Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Сірка, перших гетьманів. Їх характеристики достатньо повні і, в цілому, позитивні. Особливе місце в цій “галереї портретів” займає постать Петра Сагайдачного. Д.М. Бантиш-Каменський був одним із перших дослідників, що звернувся до висвітлення його діяльності і зумів зробити це на достатньо для свого часу високому рівні.

Одне з центральних місць твору займає висвітлення подій Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Поняття “причини війни” Д.М. Бантишем-Каменським не виокремлюється, але, описуючи час так званого “золотого спокою”, він фактично їх розкриває, називаючи утиски, яких зазнавало населення України в соціально-економічному та релігійному житті. Серед причин війни він велике значення надає особистому конфлікту між “Чаплицьким” (Чаплинським. – А.А.) та Б. Хмельницьким, який, на його думку, підштовхнув останнього до рішучих дій. Розвивається тут певною мірою й точка зору, що існувала в українській історіографії, про легітимність початку війни, пов’язану з листом короля, що зберігався у Барабаша.

Особистісні якості Б. Хмельницького оцінюються Д.М. Бантишем-Каменським дуже високо. Спираючись на документи, історик показав його як талановитого політика, полководця, дипломата.

Цінуючи мир в країні, в цілому засуджуючи війну, яка неминує веде до занепаду економічного та культурного життя, Д.М. Бантиш-Каменський високо оцінював і діяльність людей,

що прагнули до встановлення злагоди та миру на українських землях, зокрема діяльність дипломата Адама Киселя, який в обох виданнях “Історії Малої Росії” постає розважливою людиною, спокійної вдачі, що докладала максимум зусиль для встановлення миру між Хмельницьким та польським королем.

Цікавим, на наш погляд, є дослідження Д.М.Бантишем-Каменським дипломатичних стосунків адміністрації Богдана Хмельницького з урядами різних країн, оцінка політики дипломатичних партнерів України. З викладу подій в обох виданнях книги стає зрозумілим, що Росія зайняла позицію вичікування, побоюючись відверто вступати до війни: “...Российский двор, сохраняя союз свой с польским, ласкал Хмельницкого обещаниями, удерживал его пересылками, дарами от подданства турецкого или крымского...” [3, 316]. На підставі документальних джерел Д.М. Бантиш-Каменський описує контакти Б. Хмельницького з іншими країнами, а також те, що гетьман погрожував російському уряду в разі продовження невтручання Росії у війну віддати Україну в інше підданство: “...тогда о себе инако, я, Гетман, и войско промышляти будем...” [3, 63].

Важливим, на наш погляд, є опис в обох виданнях книги подій, пов’язаних із Переяславською угодою, на який відведено окремий розділ. Д.М. Бантиш-Каменський детально описує всі події, пов’язані з радою: приїзд російських послів у Переяслав, приїзд туди ж Б. Хмельницького, радість народу від звістки про єдність з Росією тощо. Але тут же він підкреслює протиріччя, що виникли під час присяги в храмі, коли Хмельницький звернувся до послів з пропозицією прийняти присягу від імені царя і бояри відмовились це зробити, описує відмову від присяги частини українського православного духовенства [2, 204]. На наш погляд, важливою є вже констатація факту відмови, хоч вона й була оцінена як “...разительные примеры недоверчивости малороссиян и их предводителя...” [2, 183-184]. Переяславську раду історик оцінює як договір між Росією та Козацькою Державою з зобов’язаннями та обов’язками обох сторін. Цей союз історик оцінює з точки зору користі для Росії, яка без пролиття крові “повернула” собі землі, що містили в собі сто шістьдесят шість міст та містечок, а також придбала шестидесятитисячне хоробре військо без самих малих на те витрат [2, 208].

На думку Д.М. Бантиша-Каменського, Б. Хмельницький співпрацював з татарами тільки через брак достатньої військової сили.

Ця співпраця була нетривкою через постійні зради останніх.

З турецьким двором, на думку історика, Б. Хмельницький вів тонку дипломатичну боротьбу, прагнучи зберегти добрі стосунки ціною найменших для України втрат. Тогочасні політичні проблеми Туреччини завадили Хмельницькому "...вступить в тесный союз с сею державою, почему и принужден он был снова обратиться к Российскому Самодержцу..." [2, 183-184].

Події Руїни описуються Д.М.Бантишем-Каменским як період постійної ворожнечі, зрад гетьманів, в чому не малу роль відіграла й боротьба між Росією та Польщею. Портрети "малодушного" Ю. Хмельницького, "честолюбного" І. Виговського, П. Дорошенка – тобто, тих гетьманів, що намагались "відірвати Україну від Росії" та використовували при цьому послуги поляків, змальовані в цілому негативно. Діяльність двох перших отримала таку характеристику, бо вони замість підтримання порядку, влаштованого Б. Хмельницьким для блага співвітчизників, "...соделали из сей страны, благословенной самим небом, поприще междоусобных браней..." [3, 87].

В той же час оцінка діяльності П. Дорошенка не така однозначна. По-перше, Д.М. Бантиш-Каменський вважав, що причиною його "зради" був "славний" Андрусівський договір (текст якого історик навіть у книзі), що поділив Україну між Росією та Польщею і дозволив полякам знову володарювати на українських землях. Це змусило П. Дорошенка "...или отказаться от начальства, или вести беспрестанную войну с поляками. Он избрал сие последнее..." [4, 96].

По-друге, автор "Історії Малої Росії" відзначив бажання правобережного гетьмана об'єднати під своєю владою всю територію України, навіть при підтримці Росії. Так, описуючи таємні переговори між посланцем російського царя стряпчим Тяпкіним та митрополитом Тукальським і Григорієм Дорошенком, він наводить зміст умови з українського боку, що "...заднепрские козаки желают быть под высокодержавною рукою его Царского Величества и верно служить ему если государь не будет определять в их города и местечки воевод и других начальных людей, не велит собирать податей, освободит от всех налогов, не нарушит козацких их вольностей и признает Петра Дорошенко гетманом обеих сторон Днепра..." [4, 51, 98]. Російський уряд на цю пропозицію не погодився. У другому виданні Д.М. Бантиш-Каменський прийшов до висновку, що До-

рошенко “...искал независимости, а не подданства...” [3, 100].

По-третє, з татарами П. Дорошенко, на думку дослідника, підтримував стосунки тільки через потребу в військовій силі. Як видно з вищенаведеного матеріалу, постать гетьмана Дорошенка вже не виглядає однозначно негативною, для його дій Д.М. Бантиш-Каменський знаходив пояснення.

Досить високу оцінку отримала діяльність Д. Многогрішного, бо він: “...привел снова страну под мощный скипетр Российских Самодержцев; исходотайствовал тамошним жителям прощение в учиненной ими измене, в прежних преступлениях; подтвердил постановленья с гетманом Богданом Хмельницким статьи, столь важныя для его соотичей; удалил царских воевод и сборщиков из многих малороссийских городов и доставил разные выгоды нежинским и киевским мещанам...” [3, 100]. Таким чином, можна говорити про те, що історик оцінював позитивно діячів не лише з точки зору їх лояльності до Росії, а й з точки зору їх дій по відновленню прав українців.

На думку дослідника, Д. Многогрішний, звинувачений в зраді царю, на думку історика, насправді не зраджував, бо “...не имел никакой причины изменять царю...”, а став “...жертвою зависти и злобы...” [3, 100], але причини для появи скарги все ж були. Д.М. Бантиш-Каменський вважав, що гетьман був сам винуватцем свого падіння, бо роздав всі посади полковників своїм родичам та друзям, що обурило старшину [3, 100]. Враховуючи тогочасні обставини, історик вважав заслання гетьмана Многогрішного разом з родиною до Сибіру благодіянням царя, який міг би покарати його стратою. Позитивно в цілому оцінювалась і діяльність І. Самойловича, що теж, на думку історика, став жертвою змови.

Друге видання поповнилось розділом XXXI, в якому Д.М. Бантиш-Каменський простежив зміни, що відбулись в економічному житті та політичному устрої українських земель, включаючи Волинь та Поділля, від гетьманування Б. Хмельницького до І. Самойловича. Після опису стану українських міст у цьому розділі міститься огляд змін, що відбулися в системі управління українською державою. Зміст цього розділу наявно демонстрував читачеві, як поступово занепадала гетьманська влада. Дослідник не називав конкретних причин цього занепаду, але в тексті простежується вплив на цей процес російського уряду. Він починається описом структури управління часів Б. Хмель-

ницького, тут поданий перелік привілеїв козацтва (наявність власного старшинсько-козацького суду, звільнення від повинностей, можливість торгівлі, право на землеволодіння тощо). Характеризуючи владу гетьмана за часів Ю. Хмельницького, Д.М. Бантиш-Каменський прийшов до висновку, що вона стала слабнути. Далі в цьому розділі історик проаналізував зміст статейних угод гетьманів, підписаних з Росією. Аналіз Московських статей, проведений дослідником, продемонстрував нові утиски гетьманської влади: розташування в українських містах і на Запоріжжі 11900 озброєних “росіян”, заборону “без воли государевой” зноситися з іншими державами, зобов’язання для кожного нового гетьмана їздити в Москву для отримання булави, прапора та “подтвердительной царской грамоты” [3, 329]. Глухівські статті 1669 року історик оцінив, як вигідні для України, винятком була лише стаття про заборону зносин з іншими державами [там же].

Конотопські статті також “...ограничили власть гетманскую...” [3, 329], а Переяславські 1674 року остаточно зменшили “...прежнее могущество гетманов...” [там же]. І хоча Д.М. Бантиш-Каменський пояснив подібні дії російського уряду: “...частые измены гетманов, доносы старшин, шатость умов, непостоянство народа заставили царя, против воли, сделать изменения в статьях 1654 года, неоднократно нарушенных малороссиянами...” [3, 330], на наш погляд, висновок про відхід у договірних статтях від Березневих статей і, внаслідок цього, обмеження гетьманської влади, мав велике значення для формування національної свідомості читачів книги.

В образі Мазепи, змальованому Д.М. Бантишем-Каменським в “Історії Малої Росії”, на наш погляд, яскраво відобразилась методика роботи історика, намагання найповніше показати риси, властиві тій чи іншій особистості. Традиційно для сучасної історичної української та російської історіографії І.Мазепа в цілому змальовується негативно. Але, притримуючись принципу про необхідність найповнішої характеристики особистості, історик робить поширений виклад подій, пов’язаних з гетьмануванням Мазепи, з якого, незважаючи на негативні епітети, на нашу думку, гетьман постає людиною мудрою, талановитою, яка турбується про збереження залишків автономії України.

Д.М. Бантиш-Каменський наводить фактичний матеріал, який для вдумливого читача був поясненням причин “зради”

старого гетьмана. По-перше, з приведеного фактичного матеріалу видно, що Петро I неодноразово принижував гетьмана, вимагав з України нові податки. Серед дій царя, які, на думку Д.М. Бантиша-Каменського, зачіпали гордість гетьмана – наказ повернутися війську в Батурин від Литовського кордону, наказ виступити українському війську під командуванням польського короля Августа II тощо.

Приведене істориком листування між Петром I та гетьманом показувало, що український уряд під час Північної війни знаходився в досить складному становищі: запорожці та певна частина реєстрового козацтва була незадоволена перебуванням України під російським скіпетром під час затяжного ведення військових дій. Незадоволення викликала й сплука Росії (відповідно – й України) з Польщею – Самусь та Палій активно виступали проти такого союзника.

По-друге, оповідаючи про зраду І. Мазепи, Д.М. Бантиш-Каменський, привівши думки Прокоповича та Голікова про перехід гетьмана на бік Карла XII через любов до красуні-польки княгині Дульської, що була родичкою Станіслава Лещинського і заради якої гетьман, начебто, пообіцяв віддати Україну під Польщу, додає: “...Если верить преданию словесному, не одна любовь, а також неудовольствие на Самодержца Российского побудило гетмана к такому поступку...” [3, 368]. Пояснюючи причину цього незадоволення, Д.М. Бантиш-Каменський розповів про одну з бесід Мазепи з Петром I, коли останній висловив бажання: “...преобразовать козаков в войско строевое, ввести в Украину обычаи российские...” [3, 368-369]. У відповідь на заперечення Мазепи Петро I “...назвал его изменником и, схватя за усы, произнес: нет, пора мне уже за вас приняться...” [там же]. На думку Д.М. Бантиша-Каменського, цей випадок став однією з головних причин “зради”. Таким чином, можна сказати, що автор “Історії Малої Росії” намагався пояснити дії гетьмана. Цитати з “Історії Русів” та твору Адлерфельда “Військова історія Карла XII”, включені істориком до книги, давали можливість читачеві зрозуміти мету дій гетьмана, а також змалювали його інтелектуальним, привабливим співрозмовником.

Подальший виклад Д.М. Бантишем-Каменським подій історії України був розповіддю про те, як Україна все далі йшла шляхом втрати автономії, починаючи з обрання в Глухові гетьмана І. Скоропадського. Привівши свідчення кількох авторів,

він прийшов до висновку, що Скоропадський став гетьманом через бажання Петра I, котрий, після переходу Мазепи на бік Карла XII, не хотів мати непокірного гетьмана, але не міг ще скасувати інститут гетьманської влади: "...Если б он (Петро I. – А.А.) мог свободно действовать, еще тогда уничтожил бы гетманство; равно бы и малороссияне не избрали бы вольными голосами Скоропадского..." [3, 400].

Але, не зважаючи на рішення Петра I все ж таки залишити гетьманську владу, подальша зміна зовнішньополітичних обставин (поразка під Полтавою, утвердження в Польщі королю ставленика Росії короля Августа II) привела до можливості значного обмеження гетьманської влади, яке Д.М. Бантиш-Каменський назвав "...началом уничтожения власти гетманской..." [3, 415]. Таким початком історик вважав відповідь Росії на Решетилівські статті, а також призначення А. Ізмайлова дорадником при гетьмані. Приведені в "Історії Малої Росії" тексти статей, а також указу Петра I Ізмайлову (статті явні та таємні) ілюстрували процес підпорядкування життя в Україні Російській державі.

Час гетьманування Скоропадського, що був позбавлений яскравих прикладів боротьби за автономний устрій, нецікавий для Д.М. Бантиша-Каменського: "...Вообще история сего края заметно слабеет в происшествиях, становится незанимательною. Одна только эпоха гетманства Полуботка разливаает свет на события тех времен, подобно огню, собирающему всю силу свою, чтоб погаснуть..." [3, 418]. Полуботка змальовано істориком як талановиту, сміливу, мудру людину, що не боялась заперечувати Петру I. Слідом за Шерером та "Історією Русів" Д.М. Бантиш-Каменський вкладає в його вуста промову, що носила яскравий національний характер. Зміст цієї промови, безперечно, мав вплив на процес формування національної свідомості читачів.

Виклад історії України Д.М. Бантиш-Каменський завершує описом гетьманування Д. Апостола та К. Розумовського з постійним зазначенням утисків з боку російського уряду та зображенням спроб гетьманів повернути елементи колишньої автономії. При цьому імператриця Катерина II показана просвіченою правительницею, яка турбувалась про свій народ, в тому числі й про українців. Скасування гетьманської влади К. Розумовського історик оцінив як остаточне приєднання "Мало-

росії" "...к главному составу ея..." [3, 461]. К. Розумовського автор "Історії Малої Росії" також характеризував позитивно: "...Очевидцы и предание свидетельствуют о редкой справедливости, величии души, природном уме, доброте сердца, беспримерной щедрости, правдолюбии и веселом нраве сего вельможи..." [3, 462].

Таким чином, можна, на наш погляд, говорити про те, що фактичний зміст книги Д.М. Бантиша-Каменського "Історія Малої Росії", приведені ним документи, свідчать про прихильність її автора до трактування історії України з позицій автономізму. Тон книги, витриманої в дусі лояльності до російського уряду, не вступає в протиріччя зі змістом. Характеристики політичних, військових та культурних діячів подані в більшості випадків з точки зору користі їх дій по відношенню до України. Сам же Д. Бантиш-Каменський, незважаючи на низку різнопланових досліджень та адміністративну кар'єру, на все своє життя для більшості інтелектуалів залишився "істориком Малоросії".

Джерела та література:

1. Ананьева Т.Б. Митрополит Євгеній Болховітінов та історіографія козацтва першої половини ХІХ ст. / Т.Б. Ананьева // Регіональне і загальне в історії: тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археологічного з'їзду, (Дніпропетровськ, листопад 1995р.). – Дніпропетровськ, 1995.

2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – К., 1993.

3. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – Ч.1.

4. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – Ч.2.

5. Біднов В. Що читати з історії України (коротенька історіографія України) / В. Біднов. – Катеринослав, 1920.

6. Горленко В. Из истории южно-русского общества начала ХІХ века. (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) / В. Горленко // Киевская старина. – 1893. – №1. – С.41-76.

7. Грушевський М.С. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства / М.С. Грушевський // Український історик. – 1989. – №4 (104).

8. Грушевский М.С. Украинский народ в его прошлом и настоящем / М. Грушевский. – Пг., 1916. – Т.1.

9. Гуржий А.И. Штрихи к портрету “настоящего историка” / А.И. Гуржий // Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993.

10. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.

11. Єфремов С.О. Історія українського письменства / С.О. Єфремов. – К., 1995.

12. Журба А. Питання історії козацтва в “Истории Малой России” Д.М.Бантиша-Каменського / А. Журба // Під знаком Клію (На пошану Олени Апанович). – Дніпропетровськ, 1995.

13. Замлинський В. Батько і син Бантиш-Каменські / В. Замлинський // Київська старовина. – 1994. – №1.

14. Замлинський В. Бантиш-Каменські / В. Замлинський, С. Павленко // Історія України в особах: ХІХ – ХХ ст. – К., 1995.

15. Ковальський М.П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи / М.П. Ковальський // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995.

16. Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії / І.І. Колесник // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995.

17. Кравченко В.В. “История Русов” та Д.М.Бантиш-Каменський / В.В. Кравченко // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки: Тез.общ.-пол. чтений, посв.70-летию комсомола Украины. – К., 1989.

18. Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський / В.В. Кравченко // Український історичний журнал. – 1990. – №4.

19. Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський / В.В. Кравченко // Український історичний журнал. – 1990. – №9.

20. Кравченко В.В. Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / В.В. Кравченко // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995.

21. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.) / В.В. Кравченко. – Харків, 1996.

22. Кравченко В.В. Рукописна “История Малой России” Д.М. Бантиша-Каменського / В.В. Кравченко // Київська старовина. – 1992. – №5.

23. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI – XVIII ст. (Літографований курс) / І. Крип'якевич. – Львів, 1923.
24. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т.1.
25. Марченко М.І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX століття) / М.І. Марченко. – К., 1959.
26. Мішуков О. "Історія Русів" у контактено-генетичних зв'язках і типологічних сходженнях / О. Мішуков. – К., 1998.
27. Московский архив коллегии иностранных дел в 1812 году // Русский архив. – М., 1875. – Кн. 3.
28. Оглоблин О. Люди Старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен, 1959.
29. Пасічник М. Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного Відродження (перша половина XIX ст.) / М. Пасічник // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів; Люблін, 1996.
30. Федорук Я. Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії XIX – 30-х рр. XX століття / Я. Федорук // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т.СХХХVIII.
31. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Збір. творів у 50-ти томах. – Т. 41. – К., 1984.

Валерій ДЯЧОК

УСТИМ КАРМАЛЮК (КАРМАНЮК) ТА РОЗБІЙНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ: КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ

У статті приділено увагу одній з неординарних постатей в історії Поділля. На основі аналізу історичних документів та новітньої літератури зроблено спробу по-новому подивитись на діяльність цієї особи. Спростовано ряд тез радянської історіографії.

Ключові слова: Устим Кармалюк (Карманюк), розбійництво, Поділля, історичні джерела, історіографія.

В статье уделено внимание одной из неординарных личностей в истории Подолья. На основе анализа исторических документов и новой литературы сделано попытку по-новому посмотреть на деятельность этой персоны. Опровергнуто ряд тезисов советской историографии.

Ключевые слова: Устим Кармалюк (Карманюк), разбойничество, Подолье, исторические источники, источниковедение.

The article pays attention to one of the most extraordinary figures in Podillia history. On the basis of history documents and modern literature analysis it has been attempted to re-evaluate this persons activity. A number of theses of Soviet historiography have been denred.

Key words: Ustym Karmaliuk (Karmaniuk), robbery, history sources, historiography.

Є теми у вітчизняній історії над якими тяжіє видимість наукової вивченості. Цю своєрідну історіографічну віртуальність найчастіше значно посилюють зроблені апріорі висновки та акценти, які згодом набули рис своєрідної аксіоми, що не по-

требує зайвих доведень чи підтверджень. До таких тем належить і життєпис Устима Карманюка та соціального явища. В народницькій історіографії XIX початку XX століття У. Карманюк постає романтизованим пригодницьким героєм, почасти з відверто легендарними рисами та здібностями; в радянській історіографії 30-х – початку 90-х рр. – класово непримиреним, безкомпромісним антагоністом до всього панського, з ореолом інтернаціоналіста-апологета революційного вибуху трудящих, керівником т. з. “антикріпосницького селянського руху на Поділлі”. Однак, суттєвим недоліком чисельної за жанрами Карманюкіани є ігнорування інформативних можливостей писемних джерел або їх вибіркоче та тенденційне використання і її творення переважно на фольклорно-етнографічному матеріалі. Створений впродовж багатьох років ідеалізований образ У. Карманюка, на нашу думку, є далеким від реального подільського розбійника, який постає з автентичних і в значній мірі вірогідних документальних джерел та певної частини фольклору.

Упускаючи розгляд проблем родоводу, дитячих та юнацьких років Устима Карманюка – цьому присвячено ряд статей сучасного українського дослідника В. Любченка [38; 39], зосередимо увагу на реконструкції подій, пов’язаних із розбійницькою діяльністю Устима Карманюка та його спільників.

Розгляд теми почнемо з події, яка на нашу думку, визначила все подальше життя У. Карманюка: в 1812 р. поміщик А. Пігловський віддав свого кріпосного в рекрути. Чи не єдиною причиною цього в історичній літературі вважався “бунтівний характер” У. Карманюка [42, 15; 33, 115; 35, 6]. Однак очна ставка У. Карманюка з його двоюрідним братом Іваном Ододюком (Удодюком) і свідчення в Літинському повітовому суді 17-ти селян с. Головчинці від 28.03 та 29.03.1822 р. дають підстави стверджувати, що справжньою причиною віддачі У. Карманюка у солдати стала крадіжка ним кількох пудів воску з сільської каплиці [5, 55].

Вищезазначені дії Карманюка підпадали під укази Павла I від 31.07.1799 р. та Олександра I від 14.05.1802 р. Згідно першого указу, особи, які здійснили крадіжку від 20 крб. сріблом і більше, карались різками і віддавались у рекрути або засилялися до Сибіру на поселення. Указ Олександра I вніс деякі зміни в попередній: за ту ж провину злочинці, упіймані вперше, за суджувались до покарання різками і залишалися за місцем про-

живання; до віддачі у рекрути або заслання до Сибіру підлягали лише особи, затримані вдруге [25; 26]. За скоєння крадіжки його було взято економією під арешт, звідки він утік. Згодом У. Карманюк повернувся на “грунт”, але без двох передніх нижніх зубів, яких навмисне позбувся в надії, що не буде вже відданий у солдати, адже осіб з такою фізичною вадою, як правило, не рекрутували.

Враховуючи зухвалий характер крадіжки є ймовірним, що пани Пігловські, будучи католиками, вбачали в діях Карманюка не лише кримінальний склад, а й своєрідне святотатство.

Таким чином, У. Карманюк за скоєні ним злочини (крадіжка і втеча з-під арешту) був призначений до 4-го уланського полку, що розташовувався у Кам’янці-Подільському [5, 7].

Як відомо, у 1812 р. між Росією і Францією йшла війна, воєнний стан потребував рекрутів, хоч на території Подільської губернії військових дій не велося. Проте в зв’язку з епідемією чуми в південних губерніях Російської імперії Олександр I видав наказ, в якому звелів замість людей брати коней [28].

Як слушно відзначав С. Якимович, Карманюк, незважаючи на епідемію чуми і відсутність двох передніх зубів, все ж потрапив до рекрутського набору. Це свідчить не стільки про патріотичні почуття пана Пігловського, який, як поляк, більше мав симпатію до Франції, ніж до Москви, скільки про те, що він вирішив позбутися свого нечистого на руку кріпака [43, 120].

Припускаємо що 25-річна військова служба з її муштрою, палицевою дисципліною, позбавленням оточення дружини і дітей примусила його відчувати весь жах кріпацького права. Останнє, на нашу думку, стало причиною дезертирства У. Карманюка з полку.

Цей вчинок поставив його поза законами Російської імперії. Повернення У. Карманюка до рідного села стало неможливим, тому він разом зі своїм двоюрідним братом Микитою Удодюком, який переховувався від рекрутства, знайшли притулок у лісах поблизу сіл Овсяників і Головчинців [5, 55]. Пошуки засобів існування підштовхували їх спочатку до дрібних крадіжок, а згодом – до відвертих грабунків.

Налогосимо, що саме в березні 1813 року, Карманюк став членом ватаги, до складу якої увійшли селянин з с. Дубове Літинського повіту Іван Ткачук і дезертир Данило Хрон, участь в якій була його першим досвідом розбійництва, причому він віді-

гравав далеко не головну роль серед людей, з якими зійшовся.

В ніч з 23 на 24 березня 1813 року ватага з чотирьох осіб здійснила першу спільну крадіжку в с. Дубовому. З показань Ткачука, Хрона і Карманюка в ході слідства (жовтень 1814 – квітень 1815) з’ясується, що вони обікрали комору селянина М. Катришина і, забравши півтори мірки борошна (приблизно 200 л), півкопи яблук, копу яєць та 30 мотків прядива, віддали все це Ткачуку для продажу [5, 55, 61 зв.].

Наступної ночі, тобто з 24 на 25 березня, було здійснено напад на хату селянина Федора Шевчука — з вимогою, щоб той вказав, хто в селі має гроші і провів до таких осіб. Після відмови Шевчука стати навідником, його катували, при тому намагалися проколоти тіло списом. Нічого не домігшись, нападники залишили жертву [5, 59 зв.].

Через кілька днів, вночі з 28 на 29 березня, Карманюк, Хрон і Удодок в Головчинцях здійснили крадіжку в селянина Г. Ковалю, забравши шапку, 1 корець житнього борошна і півтора ока воску, які потерпілий пізніше оцінив в 53 руб.55 коп. асигнаціями. [5, 58, 63]. Тієї ж ночі ватага пограбувала оселю орендаря с. Майдана Головчинецького Іцка Мунійовича. На допиті Карманюк і Хрон визнали, що вони відібрали в жертви два руб. сріблом, сукно, перину і дві подушки. За свідченнями потерпілих: дружини орендаря Хаї Іцкової та їх зятя Шимона Абрама Лейбовича вночі до них прийшли троє “гайдамак” зі списками та косою, відчинили собі нечутно двері і, не дозволивши запалити світло, вимагали спочатку хліб і горілку, а потім – гроші. Коли рідні орендаря почали відмовляти, що грошей не мають, один з нападників вигукнув: “Маєш позичати. Заріжу!” — і кричав до іншого: “Давай ножа”. В свою чергу інший, а саме Д. Хрон, відповідав: “Відріж йому (А. Лейбовичу – прим. В.Д.) ніс і вухо, або підсмаж його на вогні..., чи дитину заріж”, яку потягнув за ноги. Нападники збиралися звалтувати орендареву доньку, але їй вдалось врятуватись. Як здобич, грабіжники забрали в потерпілих 18 крб., перину, дві подушки, килимок, 2 батоги, мідні пів горщик, каструлю, миску, 18 мотків ниток, три ключі, сім пар панчіх, два підсвічники, фартух, два простирадла, шість ножів, три виделки, настінне дзеркало, два пояси, дві хустки, три срібні персні, кавову срібну ложку, срібну чашку, кістяний наперсток, жерстяну лійку і, підперши двері, пішли всі троє до льоху, де набрали горілки [5, 63-64].

Пізніше, після арешту Карманюка і Хрона, частину згаданих речей було знайдено в них, а частину в дружини Устима – Марії [5, 63 зв.].

У цьому ж складі до кінця березня ватага здійснила крадіжку спиртних напоїв в орендаря корчми Шмуля Фроїмовича та грабунки ще п'яти селян з с. Головчинці. Але найбільш резонансним у цей період стало пограбування заможного селянина І. Сала з с. Дубове в ніч з 30 на 31 березня. Нападники, вимашчені у сажу (напевно, щоб їх не впізнали), поприв'язували всіх присутніх господарів і двох наймитів до столу і лавок та почали катувати І. Сала, щоб той показав, де заховані гроші. За наказом Д. Хрона, Карманюк і Удодюк, обливши господаря горілкою і обклавши соломною, підпалили, а потім — наклали у чоботи жару, засовували в них його ноги й притискали колінами до підлоги. Коли ж і після цього катований не видав схованки грабіжники, за їх пізнішим зізнанням, разом обшукали хату та льох, щоб ніхто із спільників в разі знахідки не привласнив гроші собі [6, 56 зв.; 31, 32]. Невдовзі від тяжкого катування й опіків І. Сало помер. За поданими сином потерпілого Яковом Салом сума збитків загалом склала близько 210 руб. сріблом

Звісно, що наведені вище дані, а особливо вбивство, викликали занепокоєння, тому зусиллями добровольців з числа мешканців щонайперше сіл Головчинці та Дубове, а також деяких інших були сформовані групи, які здійснювали пошуки злочинців, в тому числі і в нічний час. Місцевою владою була створена лише слідча комісія [5, 56 зв.].

За таких обставин діяльність розбійників на деякий час припинилася. Вони продовжували переховуватися у лісах поблизу сіл Дубове, Овсяники, Головчинці та Курилівці Літинського повіту, навідуючись зрідка до дружини У. Карманюка Марії в Головчинці або до І. Ткачука в Дубове [5, 56 зв. - 57].

Основним мотивом нападів стало ніщо інше, як забезпечення свого “нелегального” існування. Крали або відбирали – гроші, товари на продаж, продукти харчування. Причому, в більшості випадків об'єктами нападу були селяни, кого ніяк не можна запідозрити в класовому антагонізмі до членів ватаги. Простір діяльності нападників був вузько обмежений виключно знайомою для них місцевістю – рідними їм селами. Основним критерієм вибору жертв явно постають умови власної безпеки та безперешкодності дій.

Щодо випадку із селянином І. Салом в радянській історіографії наполегливо впроваджувалася думка, що це була помста "сільському глитаю" за тяжку експлуатацію наймитів та односельців. [31, 15; 36, 216]. Проте мета нападників була далеко не ідейною. До того ж самі винуватці в смерті селянина під час слідства однозначно свідчили, що мотивом нападу була впевненість в отриманні І. Салом 1500 руб. від шляхтича Крижанівського, про що останній їм повідомив обмінюючи крадений віск на обіцянку зробити всім трьом дезертирам паспорти [5, 55 зв.].

У червні 1813 р. напади поновлюються. Ватага здійснила напади на селян Рабошука та Хороша: в обох випадках жертви були сильно побиті [5, 57].

Чи не єдиним фактом антипоміщицьких дій У. Карманюка та його спілльників стало спалення винокурні поміщика А. Пігловського, що слід розцінювати як акт помсти за віддачу ватажка у рекрути.

Практично відразу після цього, спочатку У. Карманюка, а пізніше й Д. Хрона було упіймано громадами селян з Головчинців та Дубового. Перебуваючи під слідством в Літинському повітовому суді, вони змогли приховати всі свої вчинки, визнавши лише дезертирство. Тому, на них не було заведено судової справи, а лише як дезертирів відправлено до Кам'янець-Подільської комісії військового суду, де в червні 1814 р. за конфірмацією вироку Кам'янець-Подільського коменданта генерал-майора Гана, було покарано 500 ударами шпіцрутенами та засуджено до подальшого виконання військової повинності [5, 85 зв.].

13 серпня 1814р. У.Карманюка і Д.Хрона в складі 111 осіб було відправлено, у відповідності до розпорядження Херсонського військового губернатора Дюка-де-Рішель'є, в Крим для проходження служби в одному з розташованих там полків. Але вже з першого ж тракту в селі Панівцях (7-8 км від м. Кам'янця-Подільського) вони здійснили втечу. Причому, до Карманюка та Хрона приєдналися ще три дезертира — Коночівчук, Когут та Лебедчук. Пробравшись до лісів поблизу села Головчинців, оновлена ватага, озброївшись дрюками, розпочала нові напади на жителів навколишніх сіл [5, 57 зв.].

З серпня по жовтень 14-го року ватага вчинила ряд крадіжок в селах Дубове, Головчинці, Курилівці і Петрані. Жертвами пограбування, зокрема, стало подружжя П. і М. Онишуків. Нападників, озброєних списом, косою і лопатою, було четверо, з них

упізнали Д. Хрона і У. Карманюка. Під час цього нападу останній вже грає першорядну роль. Збитки від нападу становили 88 руб. 10 коп. [5, 64 зв.].

Упіймано У. Карманюка і Д. Хрона було 20.10.1814 року в лісі поблизу Головчинців, як і в попередній раз, громадою селян.

Опираючись на дані слідчої справи, з'ясовуємо, що У. Карманюк з Д. Хроном перебували під слідством у Літинській тюрмі близько семи місяців (до травня 1815 р.), після чого їх було переведено до Кам'янця-Подільського для оголошення остаточного вироку. Тут їх справа (17.01.1817 р.), як дезертирів, була передана у розпорядження комісії військового суду [5, 65 зв.].

Даний суд 20.09.1818р. за сукупністю карних злочинів засудив У. Карманюка і Д. Хрона до смертної кари. Однак подільський військовий губернатор О.М. Бахметєв, замінив цей вирок на позбавлення військових звань, покарання кожного 25 ударами батоном, таврування та заслання до Сибіру. 16.11.1818р. після одужання У. Карманюк і Д. Хрон з супроводжувальним документом, в якому зазначалися їх особисті прикмети та вирок суду, були відправлені до Іркутського губернського правління для направлення на каторжні роботи. Проте під час проходження через станцію Перетину В'ятської губернії арештанти У. Карманюк та Д. Хрон здійснили втечу [5, 54].

Заслання У. Карманюка започатковує новий етап його життя та діяльності, який можна визначити хронологічно як кінець 1818 р. – середина 1824 р. Його дії тепер стають набагато виваженими та продуманими, можна навіть стверджувати, що у нього з'являється досвід життя поза законом.

З поверненням У. Карманюка на Поділля його дороги з Д.Хроном остаточно розійшлися. Сам Устим, з показань його дружини Марії, вперше навідався до неї у Петрів піст 1820 р. Однак вдома він з'являвся зрідка, спочатку раз на два-три тижні, а пізніше – на чотири-п'ять.

Під час побачення з рідними на початку вересня 1821р. У. Карманюк підтверджував, що на степах вже вибрав місце проживання, познайомився з тамтешніми жителями, бував у них за кума, купив корову для сім'ї й хотів на зиму засіяти жито, і восени перевезти туди всю сім'ю.

В ході чергового слідства, яке проводилося комісією Літинського повітового суду з 24 березня по 30 грудня 1822 р., з'ясувалося, що з літа 1819 р. до арешту в березні 1822 р. У.

Карманюк займався, переважно, крадіжками. Зокрема в с. Головчинцях та Овсяниках.

Цікавий випадок стався напередодні Різдва 1821 р. Вночі перед святом У. Карманюк домігся розмови з соцьким с. Головчинець П. Козулею і дав йому завдання: піти до поміщиці Пігловської та переказати, що викрадені в неї речі, а також в головчинецького священика сани зі сливами продані ним у містечку Межирові місцевим євреям. За цю інформацію У. Карманюк вимагав від Пігловської п'ятдесят рублів сріблом і пообіцяв, що коли вона не дасть грошей, то завдасть їй шкоди [5, 47-48].

Поміщицю було повідомлено, і вже наступного дня у євреїв було відібрано усе викрадене. Пошуки ж самого У. Карманюка залишилися безрезультатними. Напевне, грошей від поміщиці У. Карманюк не отримав, бо восени 1821р. ним знову було спалено панську винокурню [31, 50-51].

Про впровадження У. Карманюком своєїрідної рекетирської практики свідчать й інші факти. Іноді У. Карманюк приходив до обраної ним жертви і чітко визначав суму грошей, яку хотів отримати. Коли їх давали, він дякував і йшов геть, коли ж ні, то міг удатися до вбивства або підпалу [32, 119].

Слід зауважити, що вищенаведені вчинки У. Карманюка впродовж 1819-1822 рр., як не дивно, не стурбували ні повітову ні місцеву владу. Навіть спалення у с. Головчинцях поміщицької винокурні у листопаді 1821 р. не призвело до розслідування. Чи не єдиним заходом з боку економії і громади селян стало створення групи (з 12 чоловік), яка проводила нічні пошуки в околицях села [31, 50]. Лише після пограбувань мешканців сіл Майдану Головчинецького і Овсяників, внаслідок яких жертвам було завдано тяжких тілесних ушкодження та фізичних катувань, Літинський повітовий суд порушив карну справу і призначив слідчу комісію. [5, 10, 13-14]. Єдиним мотивом згаданих дій стало бажання наживи. Показово, що однією з жертв стала хата дрібного шляхтича Павла Опаловського, сім'я якого, як з'ясувалось пізніше під час очних ставок з У. Карманюком, "няньчила" останнього у дитинстві.

В результаті Карманюка та двох його співучасників 22.03.1822 р. було заарештовано.

На першому ж допиті Карманюк зрікся свого імені та назвав себе Василем Гавриленком родом з Замостя (Австро-Угорщина), дезертиром Білозерського піхотного полку, розпо-

вівши довгу й заплутану історію “свого” життя. А щодо нападів, здійснених на Опаловських та Базилицьких, то він їх не знає і не грабував, а речі, які були знайдені в нього під час арешту, купив на базарі у Херсонській губернії та в м. Барі у невідомих людей [31, 39-41].

27.03.1822р. на допит і очну ставку з Карманюком були викликані з Головчинців його дружина Марія та три сини: Іван (15 років), Остап (8 років) і Іван (5 років), які визнали, що Василь Гавриленко є насправді Устимом Карманюком. Крім того Марія і старший син Іван розповіли про перебування У.Карманюка в їх хаті та побачення з ним протягом 1819 – початку 1822 рр. [31, 41-44]. Карманюка упізнав і його двоюрідний брат, селянин с. Клопотовець Іван Ододюк. Однак і після цього У.Карманюк уперто продовжував видавати себе за В. Гавриленка [31, 44-45].

Того ж 28.03.1822 р. У. Карманюка та його спільників Й. Майданюка і І. Домбровського було зведено на очній ставці із потерпілими Базилицькими. Дружина Леська Базилицького Одарка одразу упізнала Й. Майданюка та У. Карманюка, перший з яких за наказом другого різав їй ножем ноги.

До слідства було притягнуто 49 свідків – всі вони впізнали у В. Гавриленкові Устима Карманюка [31, 49-51].

Тактика поведінки Карманюка в ході цього слідства в радянській історіографії трактувала як намагання обманути царську владу і вийти на волю, а також не накликати лиха на сім'ю. Однак більш правдоподібно припустити, що ним керувало природне бажання уникнути суворого покарання за скоєне, оскільки згідно чинного законодавства У.Карманюк підлягав покаранню 100 ударами батоном та довічному заслання до Сибіру [23; 25; 30, 337].

Літинський нижній земський суд все ж визнав їх винними [5, 119; 6, 139].

Враховуючи вчинені У. Карманюком злочини, звинувачення в грабунках і багаторазових посяганнях на людське життя, Кам'янець-Подільський повітовий суд виніс вирок: покарання 101 ударом батоном, таврування і довічне заслання на каторжні роботи [31, 59].

Під час ведення слідства У. Карманюк перебував у Кам'янець-Подільській в'язниці. Цей епізод є доволі важливим з огляду на те, що в радянській історіографії живе легенда про спробу У.Карманюка підняти повстання та звільнитися з-під арешту [43, 25; 34, 38]

Дійсно, з кінця лютого 1823 р. серед деяких арештантів поширювалися чутки про підготовку втечі. У день втечі 12 березня 1823 р. арештанти грали в карти і вживали у великій кількості горілку, яку їм приносили тричі, в тому числі й солдат-вартовий [3, 177].

У Карманюку ще перед втечею вдалося зняти чи розбити кайдани. Однак ця спроба була невдалою. В ході переслідування вбили одного з організаторів втечі Я. Струтинського, чотирьох арештантів, разом з У.Карманюком, затримали відразу, решту – протягом тижня [3, 80].

На одному з допитів (8.06.1823 р.) він повідомив, що про змову взагалі не знав і в її організації участі не брав. Водночас розповів про численні випадки гри в карти і вживання горілки арештантами, а також про осіб, що її постачали. Більше того, У. Карманюк пообіцяв, що коли його висилатимуть етапом до Сибіру, то розповість ще більше про обставини втечі. Проте, коли У. Карманюка в день відправки до Сибіру (14.06.1823 р.) було викликано на останній допит, то він відмовився будь-що розповідати і стверджував, що нічого не знає [3, 171].

14.06.1823 р. У. Карманюка в числі інших арештантів було відправлено етапом до Сибіру. У своїх показаннях 17.06.1827 р. він повідомив, що перехід до міста Тобольська тривав майже цілий рік. По прибутті У. Карманюка призначили на роботу на винокурний завод у місті Ялуторовську. Попрацювавши там три місяці, він разом ще з 7 арештантами здійснив невдалу втечу, й після піймання – переведений до мідяного заводу. Однак там він затримався лише на тиждень і після здійснення нової втечі попрямував на Поділля.

Чергова втеча У. Карманюка із заслання завершує початковий період його життєдіяльності, який коротко можна охарактеризувати як становлення асоціальної поведінки в структурі особистості ватажка подільських розбійників.

Втеча У. Карманюка з Сибіру могла статися в червні – липні 1824 р. За його показаннями в Летичівському повітовому суді з моменту втечі до прибуття в Київ минув один рік. Тут Карманюк придбав на базарі за власні гроші, що заробив на винокурні, пару коней з возом і певний час чумакував між Києвом і Бердичевом. До Києва він міг дістатися не пізніше травня – червня 1825 р. [31, 193].

З показань У.Карманюка видно, що діставшись улітку

1825 р. Поділля, він переховувався в євреїв Юдки з Луки-Новоколястинівської Літинського повіту і Мордки з Вовкови-нець Летичівського повіту. Під час однієї з чергових “відлучок” у містечку Вінківцях Ушицького повіту відбулося його знайомство з шляхтичами Анастасієм Чарномським та Яном Глембоцьким, з якими спільно займався крадіжками коней і їх продажем.

Крім цих свідчень У. Карманюка про будь-які дії у 1825 – на початку 1826 рр. іншої інформації у документах не виявлено. Перші певні згадки про дії ватаги, створеної У. Карманюком, відносяться вже до липня 1826 р. Новостворена ватага здійснила розбійний напад у ніч з 17 на 18.06. на трактову корчму с. Буцнева Летичівського повіту, під час якого було вбито селянина — сторожа корчми, поранено шляхтича, який ночував там, а двох євреїв-корчмарів “поколото” списами [6, 13].

Згодом, в ніч з 29 на 30.06.1826 року було здійснено розбійний напад на пасіку у хуторі Дроздовому біля с. Козачки [4, 2].

Примітно, що перша згадка у діловодній документації з’являється лише у кінці вересня 1826 р. в контексті повідомлення про небезпечність У. Карманюка, як “розбійника і злочинця”, відправленого у свій час на каторжні роботи, що наводить на думку про маловідомість особи Карманюка з огляду на попередню його діяльність у 1813 – 1822 рр.

Важливу інформацію щодо дій ватаги розбійників у червні-липні 1826 року містяться у свідченнях одного з спільників У. Карманюка вихриста Василя Добровольського [7, 63-65 зв.]. Зокрема, він вказав, що вищезгаданий напад на корчму у Буцневому, вбивство у ній сторожа, а також розбійні напади на пасіки біля с. Козачки (Летичівського повіту) та с. Іванівці (Літинського повіту) були здійснені У. Карманюком, І. Сотничуком і М. Баршуком. Крім цього, У. Карманюком, Й. Серветником (він же Покотильчук) і А. Шиманським у цей же час здійснено пограбування корчмаря Мошка у с. Старих Нетечинцях Летичівського повіту.

Після згаданих подій відкриті напади з боку карманюківців до листопада 1826 р. припиняються. Ймовірними причинами такого спаду їх діяльності могли бути арешти деяких членів ватаги, а також проведення місцевими органами влади певних охоронних заходів (організація варт з жителів сіл).

Протягом листопада 1826 р. ватага здійснила ряд крадіжок з помешкань селян. Поряд із крадіжками, в ніч з 17 на 18 лис-

топада ватагою здійснено розбійний напад на помешкання селянина Василя Гуменюка (80 років) у с. Шершні Літинського повіту. Внаслідок дій ватаги розбійників на межі трьох повітів – Летицівського, Літинського і Могилівського – Летицівським усім сільським економіям наказано створювати групи селян для денної і нічної варти з метою арешту У.Карманюка.

Невдовзі, а саме в ніч з 21 на 22 листопада був здійснений розбійний напад на корчму Лейзера Шлимовича, що розташовується за 2 км від с. Сахни (Літинського повіту), а в ніч з 24 на 25 листопада в Комарівцях пограбовано будинок шляхтича Петра Островського (60 років), посесора частини цього села. У показаннях потерпілих зазначається, що нападників було троє, а їх озброєння складала рушниця і дрюки. Тактика нападу на помешкання Островських подібна до попередніх: всіх пов’язали, а потім випитували про схованку грошей.

З грудня 1826 р. по червень 1827 р. документальні джерела про активні дії карманюківців не містять жодної інформації, що є свідченням переховування або здійснення виключно крадіжок.

З допиту У. Карманюка 13.12.1831р. видно, що місцями переховування його ватаги в цей час були єврейські корчми в Ходаках і Нетечинцях, а також у місті Ново-Костянтинів Літинського повіту, а головним місцем переховування У. Карманюка і деяких його спілників було помешкання родини заможних селян Блажкунів в селі Нова Синява того ж повіту.

Відомо, що певна частина награбованого зберігалася в оселі близького родича одного з найближчих спілників Карманюка І.Сотничука. Частина з речей була дарована останньому як певна платня за дану послугу [7, 61]. Іншого разу Карманюк подарував шляхтянці Марії Добровольській деякі з викрадених речей за надання нею послуг інтимного характеру [7, 63-68]. Також відомо про факт продажу краденого коня соцькому с. Снитівка лише за 1 руб. сріблом, що слід розцінювати як своєрідний хабар представнику влади за потурання у торгівлі краденою худобою [31, 146].

Подібні факти дарування краденого окремим особам безумовно слід розцінювати лише як плату за надання певних послуг. Хоча, можливо, саме вони і їм подібні факти стали підставою для творення чуток і легенд про нібито благочинну діяльність У. Карманюка і увійшли, зокрема, до змісту пісень “Повернувся я з Сибіру” та “Ой, ти, Кармелюк, по світу ходиш...”.

Особливого висвітлення вимагає питання про обставини арешту У. Карманюка та його найближчих спілників В. Добровольського і І. Сотничука, у с. Кальна Деражня 17.06.1827 р., оскільки в історичній літературі воно розкривалося не об'єктивно, а почасти й тенденційно. Зокрема, Ю.Ролле із зрозумілих причин, перебільшував силу і вправність поміщика с. Кальна Деражня Ф. Янчевського та шляхтичів Качковського і Малішевського й водночас з цим – надмірну боягузливість місцевих селян: віддав першим пріоритет у затриманні трьох карманюківців [40, 520-521]. Виходячи з протилежних ідейних міркувань, радянські дослідники – А. Хвиля та І. Гуржій відверто замовчували участь у цій акції селян [43, 26; 35, 25].

Нагадаємо, що арешт стався через зраду одного з прибічників Карманюка шляхтича А. Ольшевського. Свідчення 24 селян с. Кальна Деражня дозволяють детально реконструювати події. Найактивніше допомагав арештовувати Карманюка селянин Х. Романюк. При цьому у свідченнях останнього наводяться слова У. Карманюка, звернені до селян: “Почему вы не вяжете их (то есть, помещиков) за то, что они вас притесняют” [31, 108]. Саме цей момент займав серцевинне місце в обґрунтуванні радянськими істориками тези “антифеодальності руху”, очолюваного Устимом Карманюком. Однак при детальнішому розгляді обставин, а також враховуючи поодинокість “агітаційного випадку”, виходить, що це був не якийсь усвідомлений крок, а швидше вигук, породжений відчаєм.

Після арешту карманюківців взяли в колодки і кайдани та під вартою селян і 10 солдат інвалідної команди відвезли у Летичівську в'язницю, де відразу почалось попереднє слідство. За інформацією, поданою У. Карманюком того ж 17.06.1827 р., були проведені арешти і допити його співучасників – О.Вітвіцького та І. Вишнівського [31, 92, 99]. Крім того, на першому ж допиті Карманюк розповів ще про двох своїх прибічників – А.Чарномського (з с. Буша Ямпільського повіту) і О. Глембоцького (з с. Охрімівці Летичівського повіту), з якими у різний час спільно займався крадіжками і продажем коней [6, 13].

Викликаний для дачі показань шляхтич А. Чарномський 29.07.1827 р. звинувачень не визнав, а на очній ставці з У. Карманюком вони один одного “не впізнали” [9, 71, 71зв.]. Причина такої поведінки стає зрозумілою значно пізніше (лише 7.01.1831 р.), коли Карманюк зізнається, що його відмова обу-

мовлена хабарем, якого було отримано від батьків-поміщиків А. Чарномського [21, 135]. Однак, визнаючи здійснення крадіжок, У.Карманюк і п’ять його співучасників навіть під священним “увещеванием” і після показань потерпілих відхилили будь-які звинувачення у грабіжництві та розбійництві. Такої тактики У.Карманюк та І. Сотничук вперто дотримувалися на очній ставці у Летичівському повітовому суді (20.06.1827р.) з потерпілими корчмарями з с. Гришки, шляхтянкою Островською і двома свідками, навіть коли їх упізнали як учасників розбійних нападів. Лише В. Добровольський спочатку зізнався, що під час грабунку корчмарів узяв деякі з речей, а вже 21.06.1827 р. на другому допиті розповів і про розбійні напади ватаги У.Карманюка влітку 1826 р., а також про окремі крадіжки коней та їх реалізацію весною 1827 р. [9, 95 зв.-96]

Варто звернути увагу на “бунт”, учинений У.Карманюком, В. Добровольським і І. Сотничуком з 8 по 11 грудня 1827р. у Літинській в’язниці, куди їх перевели з Летичева для завершення слідства “пред Филипповым постом” [10, 177]. Ця подія набула значного розголосу, особливо в радянській історіографії, яка трактує його як повстання, замовчуючи дійсні причини. Набагато ближчим до істини був Ю. Ролле, який визначив, що приводом до цих подій стала відмова тюремного начальства в любовних побаченнях У.Карманюка із згаданою вже Марією Добровольською [40, 522-523].

Це ж підтверджують власні показання У.Карманюка та двох його прибічників. Слід відзначити, що М. Добровольська була притягнута до слідства за “блудодеяние” з карманюківцями і отримання від них дечого з награбованого [11, 168 зв.]. За словами У. Карманюка, після їх “розлучення” він відібрав ключі у вартового, поламав замки на дверях і викинув їх за ґрати, вимагаючи повернення до камери М. Добровольської, а коли цього не виконали – спільно з В. Добровольським та І. Сотничуком повідбирали в арештантів хліб і зачинилися в “секретній казармі”, де три дні тримали облогу. Однак на четвертий день бунту, тобто 11.12.1827 р. вони скорилися. Згодом У. Карманюк свідчив, що до бунту його підмовили обидва співучасники, в свою чергу В.Добровольський і І. Сотничук стверджували, що відмовляли Карманюка від будь-яких дій, але той погрожував їх вбити, після чого вони змушені були йому сприяти. [10, 177зв.-178.]. В.Добровольського і І. Сотничука було закуто в

кайдани, а самого ватажка, всупереч офіційній забороні, взято на ланцюги [31, 139].

Після винесення вироку і порівнюючи міру покарання карманюківцям та причетним до них особам, запропоновану нижчою судовою інстанцією – Літинським повітовим судом, з рішенням Подільського головного суду, слід відзначити зменшення або й цілковите виправдання притягнутих до слідства осіб, в тому числі й окремих співучасників У. Карманюка. Так, зокрема, В. Добровольському і І. Сотничуку міра покарання була зменшена із 101 до 50 ударів батогом і заслання на каторжні роботи до Сибіру; І. Вишнівському заслання відмінили і відправили на місце проживання в м. Снитівка під нагляд місцевої влади; М. Добровольську замість 25 ударів кнутом і заслання до Сибіру покарали 50 ударами батогом і відіслали до місцевої римсько-католицької консисторії для визначення їй церковної спокути, після чого повернули на місце проживання; І. Малярчуку, який на той час знаходився “в бігах”, заслання до Сибіру на поселення було скасоване і вирішено після його розшуку провести додатковий розгляд справи. Поряд із цим двох осіб – Р. Музику і В. Кривенького – замість покарання по 50 ударів батогом і залишення за місцем проживання рішенням Подільського головного суду були призначено у солдати, а в разі нездатності – до заслання у Сибір на поселення. Решта осіб, які проходили по справі У. Карманюка, згідно рішення Подільського головного суду були залишені без покарання, в тому числі М. Вовконюк, В. Маніта, М. Шаровецький, Г. Цимерман, А. Чарномський і А. Ольшевський, які були причетні до діяльності карманюківців, але вина яких не була доведена [11, 167-173зв.].

Остаточний вирок, затверджений Подільським губернатором М. Грохольським, міститься у його рапорті до цісаревича Романова Костянтина Павловича від 12.05.1828 р., згідно якого з вищезгаданих 83 осіб до відповідальності притягнуто лише 9. Зокрема У. Карманюка після покарання відповідно 101 ударом кнутом відіслано на каторжні роботи до Сибіру [1, 344-345].

Отже, після засудження і покарання канчуком У. Карманюка разом з трьома співучасниками (В. Добровольським, І. Сотничуком і А. Барським) влітку 1828 р. було відправлено до м. Тюмень Тобольської губернії.

Після прибуття до місця призначення 29.01.1829 р. У. Карманюка відправили у м. Боровлянка для роботи на вино-

куренному заводі, але вже 26.05.1829 р. він здійснив втечу з наміром пробратись за кордон в Австрію. Почався останній етап його діяльності, який має ряд своїх особливостей.

Про повернення на Поділля та діяльність У. Карманюка в наступні роки документи подають суперечливі свідчення, і це є одним із аргументів на користь твердження, що останній підперіод його дій був справді апогеєм, оскільки майстерність уникати відповідальності за причетність до кримінальних справ набула в цей час ознак професійності.

Після чергового затримання в грудні 1830 р. на допиті У. Карманюк подав ще одну легенду про свої поневіряння після втечі з Сибіру, яка однак має суттєві розбіжності з свідченнями деяких інших карманюківців [31, 161-162]. Однак пізніше, ще 7.06.1830 р. упійманий тоді військовий дезертир Петро Копчук у Летичівському повітовому суді, оповідаючи про своє життя протягом 1826-1830 рр., стверджував про зустрічі з У. Карманюком на ярмарках в Меджибожі на свято Богоявлення (6.01.1830 р.) та в м.Балта на Зелені свята (25.05.1830 р.). Він повідомив, що У.Карманюк називав себе тоді Головатим і мав намір пограбувати у с. Кальна Деражня посесора Ф. Янчевського, щоб помститися за арешт у 1827 р. [22, 5зв.- 6зв.]. Про останнє йдеться також у донесенні самого Ф. Янчевського Летичівському повітовому суду від 5.06.1830 р., де той, зауважуючи про небезпеку, що йому загрожує, просив надіслати солдат для охорони. [22, 5, 5зв.]

Вказана розбіжність, однак, не дає підстав наполягати на якійсь із версій, тим більше, що сам У.Карманюк у жодній зі справ до кінця 1830 р. не фігурував. Важливо зазначити особливості тактики дій та поведінки У.Карманюка під час останнього арешту та ведення слідства. Впійманий він був в обійсті Михайла Блажкуна, на замовлення якого, за власним свідченням У.Карманюка від 7.01.1831 р., він разом із дезертиром П.Копчуком ще у листопаді 1830 р. здійснили крадіжку двох коней у Новоград-Волинському повіті "на корчмах Богданівських Бродского тракту" [21, 135]. Зі слів ватажка, М.Блажкун ще у 1827 р. підмовляв до пограбування "денежной кладовой" поміщика с. Нова Синява Беліовського, а в грудні 1830 р. почав наполягати на цьому, бо лише за такої умови мав повернути Карманюку борг [21, 135]. Розповів він і про спільну діяльність зі всіма Блажкунами у 1826-1827 рр., а також викрив ін-

ших співучасників, зокрема А.Чарномського, Д.Мончинського та М.Вовконюка, яким свого часу за браком доказів вдалося уникнути покарання. Згодом вони були притягнуті до повторного слідства у 1831 р., в ході якого було викрито і багатьох інших, тим чи іншим чином причетних до дій карманюківців [21, 135].

Згаданий намір пограбування поміщика Беліовського висвітлено в документах з досить цікавими деталями, поданими 19 селянами, які затримали У.Карманюка. Дев'ять з них свідчили, що У.Карманюк говорив, що якщо поміщик дасть йому 6 руб., то вже більше до нього не завітає, а інакше сподівається навідатись ще [21, 258, 258зв.]. Інші десятеро підтвердили показання першого. До того ж, в ході допиту 6.01.1831р. У.Карманюк повідомив літинському земському стряпчому Уловичу деякі деталі змови проти поміщика – з умовою, що вони будуть йому передані, а якщо отримає винагороду, то розповість ще більше [21, 151, 151зв.].

Подібна тактика вимагань відзначалась і в попередні роки діяльності У. Карманюка. Водночас остаточно розвіюються будь-які сумніви щодо мети, з якою готувався напад, оскільки жодних елементів антагоністичної непримиренності до представника пануючого класу не спостерігається.

В часі поки судові інстанції затверджували вироки особам причетним до ватажка, в ніч з 14 на 15 квітня 1832 р. У.Карманюк здійснив втечу з Літинської міської тюрми.

З показань сина У. Карманюка – Остапа (29.12.1833 р.), довідуємося, що протягом півроку – від Зелених свят (26-28 травня) до Пилипового посту (15 листопада) 1832 р. – батько чотири рази навідувався додому, причому він приходив із шляхтичем с.Лопатинець А.Словінським, який “всегда бывал на карауле, и в хате через окошко, а в сенях – сквозь двери смотрел и дослышивался: не идёт ли кто...” [15, 136-141]. Остання зустріч Карманюка з синами сталася в ніч з 6 на 7 січня 1833р. Тоді ж Устим говорив: “Добре діти, що з вами побачився, бо не знаю чи більше побачимось. Треба вибиратись в дальший край”.

Про тривалу “співпрацю” У.Карманюка із А.Словінським свідчили його ж співучасники – шляхтич Лукаш Мазепа-Волковинський та дезертир Казимір Кендзерський. Від них дізнаємося, що влітку 1833 р. Словінський перебував у ватазі, переховуючись у трактовій корчмі с.Якушинці (Вінницького

повіту), де мав "свою кладовую разных вещей и пристанище" [16, 41, 41зв.].

Важливо підкреслити інформацію, яку подав в ході одного із слідств дезертир Я.Ковальов. Впізнавши на очній ставці згаданого вище К.Кендзерського, він свідчив, що зустрів його разом з М.Барщуком і невідомим чоловіком в лісі під с. Майданом Новим і коли попросив, щоб прийняли до свого гурту, то його назвали "вітушним", тобто "не здатним до крадіжки, а вони зібрались усі три блатні" [12, 161, 161зв.]. Факт послуговування карманюківців дефініцією "блатні" є доволі красномовним і свідчить щонайперше про усвідомлення ними своєї належності до кримінального світу. Зазначимо, що термін "блатний" згідно "Тлумачного словника кримінальних жаргонів" означає особу що належить до злочинного світу [41, 14].

Після пограбування корчми с. Більчин Могилівського повіту деякі співучасники У.Карманюка були впіймані і на певний час активність ватаги трохи вщухла. Лише 23.10.1833р. кількох карманюківців було помічено в с.Новий Майдан (Летичівського повіту), серед них впізнано дезертира М.Барщука. Оскільки вони мали при собі рушницю і два пістолети, то зібрані для переслідування кілька беззбройних селян не наважувались їх арештовувати, боячись за власне життя [6, 47].

Наступною значною подією був напад на корчму в с.Галузинці (Летичівського повіту), що стався в ніч з 1 на 2. 11.1833 р. Тут корчмаря Гершка та цигана М.Ковалья нападники побили до напівсмерті. Особлива ж увага та прискіпливість розслідування цієї події обумовлені тим, що жертвою пограбування став відставний підполковник російських військ Г.Дембіцький, який із сім'єю і фурманом зупинився у корчмі переночувати.

Окремі дослідники відзначили випадок пограбування підполковника Дембіцького як заплановану та організовану акцію проти представника влади самодержавства. До того ж, називаючи факти нападів на Перетяткевича та Дембіцького, робилися узагальнення про напади на "чиновників" та "офіцерів", [42, 17] без застереження, що названі випадки були єдиними, до того ж обоє потерпілих були у відставці [12, 49-52]. Коли простежити за документами деталі нападу, то будь-які уявлення щодо справедливої помсти "представнику гнобителів" розвіюються.

Напад з пограбуванням дворянина Г.Дембіцького спричинив більш рішучі заходи (розшуки і облави) з боку місцевої влади.

Про цей випадок Летичівським нижнім земським судом було до-несено Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернатору В.Левашову [29, 118-119]. Вже 5 та 6.11.1833 р. кілька членів ватаги були затримані, при них виявили речі потерпілих корчмарів з Багринівців, Біличина та Галузинців, а під час допитів впіймані зізналися, що були разом з У. Карманюком, якого називали при тому “Батюшкою” [12, 102-103зв.].

В ході слідства з’ясувалася доволі цікава деталь, що характеризує стосунки між учасниками ватаги і може ілюструвати проблемне питання щодо поділу та перерозподілу експроприйованого майна. Під час грабунку зникла скринька із грошима офіцера, в якій містилася доволі значна сума – 400 червінців, 200 рублів сріблом та 175 рублів асигнаціями. Як свідчили члени ватаги, вже на другий день після грабунку М.Барщук нахвалювався підозрюваним у нечесності побратимам позбавити їх життя, якщо не повернуть гроші. Цього вимагав і У.Карманюк, погрожуючи: “ибо пальцы будет стеклом стругать” [13, 28-35]. Але знайти “кінці” зниклої суми не вдалося навіть і слідчим, принаймні судова справа залишила це питання відкритим.

Під час слідства була з’ясована причетність У.Карманюка до ряду інших дрібних справ, що здійснювалися до листопада 1833 р.

У джерелах є добровільна заява колишніх співучасниць ватажка А. Зелінської та М. Остапнюкової від 5.07.1834 р., які, перебуваючи у тюрмі, вказали, що з розмов поміж арештантами довідалися про появу в “здешних сторонах” У.Карманюка. В зв’язку з цим просили відпустити їх на волю в с. Комарівці, обіцяючи посприяти арешту ватажка, який, за їх твердженням, був закоханий в Марію Остапнюкову [12, 2, 2зв.]

В історіографії цей факт подається цілком узагальнено та в завуальованій формі – “поліція, використовуючи підступні засоби, намагалася підкупом змусити декого з спільників У.Карманюка до зради”, коли ж згадувалися імена зрадниць, то додавалося – “повії” [37]. Однак зради не сталося, тому що ініціатива жінок не була підтримана і залишилася нереалізованою. Їх не випустили, бо ніхто не погодився взяти на поруки, тим більше з поясненням, що вони бажають в такий спосіб виволитися і уникнути покарання.

В ніч з 7 на 8.12. 1834 р. невідомими особами було вчинено напад і вбивство чотирьох міщан-євреїв в м.Брацлаві. Від-

ряджений для розслідування цієї події чиновник губернського правління Лонцький в ході опитування арештантів брацлавської тюрми 20.04.1835 р. дізнався від в'язня В. Окульського, що той ніби-то спільно з У.Карманюком та його ватагою причетний до цього злочину. Одночасно він повідав, що У. Карманюк має головну свою схованку у Вороновицьких лісах на кордоні Брацлавського та Вінницького повітів [1, бзв., 7]. На початку квітня 1835р. про діяльність ватаги У.Карманюка в різних місцях Літинського, Летичівського та Вінницького повітів, а також про сприяння йому “многих крестьян, трёх священников и одного помещика” вказав ще один підозрюваний у вбивстві в м. Брацлаві — арештант І.Лебединський [29, 129]. Однак, оскільки інших доказів на підтвердження причетності У.Карманюка до згаданого злочину не було виявлено, підозри залишились гіпотетичними й досі.

Малодослідженим в історіографії є й останній рік в діяльності У.Карманюка. Документальні джерела дозволяють встановити, що про його присутність на території Летичівського повіту доповів Летичівському земському справнику у своєму рапорті економ м.Снитівка Сикорський 30.05.1835 р.

В ніч з 12 на 13.08.1835р. було здійснено останню гучну справу – напад на посесорку села Красносілки – М. Поплінську. Слідством було встановлено, що напад здійснювали троє людей, одягнених по-шляхетськи, та троє євреїв. Вони зачинили Поплінську разом з її двома доньками в коморі, туди ж зібрали інших дворових, погрожуючи всім смертю, якщо будуть кричати. Селянка Федора Гурмова свідчила, що коли під час грабунку Поплінська почала благати, “дабы оставили по крайней мере что из дневного одеяния”, один з нападників (П.Копчук) вдарив її прикладом в груди [18, 10-15].

Під час грабунку була розбита валіза, внаслідок чого розсипалися гроші. Нападники, включно з тими, хто перебував на варті, залишивши навіть зброю, кинулися їх збирати. Скориставшись цією нагодою, М. Поплінська з дитиною вибігла надвір і покликала на допомогу. Це стало сигналом до втечі карманюківців. За описом пограбованого майна потерпіла втратила грошима 400 рублів сріблом, 160 золотих червінців, 150 рублів асигнаціями, а також 47 речей, що в сумі оцінюються приблизно в 4406 руб. асигнаціями [18, 45-46].

Реакцією на цю подію стало розпорядження Летичівсько-

го повітового суду управляючим населеними пунктами повіту провести розшук підозрілих осіб та вкрадених ними речей [31, 201-202]. У ході пошуків в с.Кальна Деражня в господі селянина С. Климова було знайдено віск. Оскільки бджіл він не мав, то швидко “почав плакати і щиро признався”, що певний час в нього перебував родич – дезертир П.Копчук, а разом з ним – У.Карманюк та А.Словінський, які мали знову прибути в ніч з 17 на 18.08. [20, 8 зв.] Організувавши засідку біля хати С.Климова, було ввіймано Петра Копчука. З протоколу його допиту від 18.08 1835 р. з’ясовується, що він дезертирував у червні 1835 р. вчетверте, за попередні ж втечі отримав 4500 ударів шпіцрутенами. Свою участь в пограбуванні М.Поплінської заперечив, але зізнався у скоєнні протягом липня – серпня чотирьох крадіжок, речі з яких збував євреям- міщанам Деражні [18, 114-120].

Але 20.08.1835 р. під час проведення другого допиту із очною зустріччю з потерпілою М. Поплінською та трьома її служками, які тільки-но його побачивши “закричали, що той самий, почали сильно плакати”, П.Копчук “сильно побліднів, втратив присутність духу, довгий час залишався без свідомості, не міг слова виговорити”. Потерпілі звинувачували його в тому, що разом з іншими співучасниками він намагався задушити Поплінську та її дочок, вдарив господиню в груди, а коли донька кинулася цілувати йому чоботи, щоб не вбивав матері – взяв її за волосся і вкинув до сіней [18, 134-135].

Зрештою 25.08.1835 р. під тиском доказів П.Копчук “добровольно учинил сознание”, розповівши не лише про згаданий грабунок, але й про інші дії карманюківців. За його словами, з У.Карманюком та А.Словінським його звів деражнянський міщанин Сруль Кіперман 9.08.1835р. Останнього П.Копчук називав: “протектор, покровитель злодіїв і блатний, тобто товариш злодіїв”, “конторщик злодіїв”, а також навів слова С. Кіпермана, якими той повчав дезертира: “Що ти так сам ходиш. Приєднайся до інших хлопців, подобних собі, развідай у кого гроші є і обкрадай. А коли швидко хорошенько скористаєшся грішми і речами, то знайдеш друзів, які тебе підтримають”. Далі він свідчив, що, зібравшись в помешканні С. Кіпермана, до ватаги У. Карманюка ввійшли ще й четверо міщан-євреїв з м. Деражні Летичівського повіту, “про яких хоча й Карманюк знав, що вони злодії, однак ще випробувавши в твердості і безстрашності духу – зговорились зробити “Масашит”, тобто розбій” [18,

169-171зв.]. Об’єктом нападу було обрано помешкання ксьонза с.Новосілка (Летичівського повіту), але в нього горіло світло, а у дворі були “лихі собаки”, до того ж хата стояла над дорогою, що було б небезпечним в разі переслідування, тому “за намовою євреїв відправились в с.Красносілку”, де від орендаря місцевої корчми Лейби Дорфмана дізналися про новоприбулу шляхтянку Поплінську. Причому, корчмар не лише завірив про наявність у неї грошей, але й повідав про розташування в її оселі деяких цінних речей, а також попередив про відсутність вікна позаду будинку посесорки. Після грабунку все добро було відвезено на зберігання та реалізацію до С.Кіпермана, Карманюк взяв собі лише “желетку, пряжку, сделанную на подобие как крест, перстень, шаль чѣрную хорошую и платков несколько” [20, 65].

Окрім наведених подробиць, П.Копчук розповів також про крадіжку, вчинену з 15 на 16 серпня в поміщика Каричинець-Шляхових І.Волянського. Гроші були забрані У.Карманюком, а речі поділені між іншими чотирма співучасниками. Однак ця крадіжка цікава не сама по собі, важливо що своїм зізнанням П. Копчук викрив селянина Прокопа Процкова, в якого певний час переховувалися крадії [18, 117].

П.Процкова слідчі арештували відразу, оскільки була попередня підозра, яка й підтвердилася знайденими в його оселі краденими речами. Після зізнань П.Копчука було вчинено допит дружини П.Процкова – Олени. З її свідчень стало відомо, що після арешту чоловіка та П.Копчука У.Карманюк і А.Словінський з кінця серпня до середини вересня тричі заходили до неї і наказували, в разі арешту, ні в чому не зізнаватися. Причому, про “щиросердечне” зізнання П.Копчука їм вже було відомо. Під час чергового візиту У. Карманюка, до Олени запевнив її, що коли буде мовчати, то зробить так, щоб її чоловік вийде на волю [19, 59 зв.]. Водночас ватажок наказав влаштувати зустріч з місцевим селянином Юрком Шайдюком, пояснивши, що він потрібен для збільшення ватаги. Тоді ж У.Карманюк висловився й про намір обікрасти місцеву селянку Гнатючку, “яку весною цього року обікрали”. Тієї ж ночі з 8 на 9.10.1835 р. крадіжка була вчинена.

Важливо зауважити, що згаданий факт крадіжки в сім’ї Гнатюків с. Каричинець- Шляхових є одним з небагатьох випадків, який знаходить своє пряме підтвердження крім документальних, також і в наративних джерелах. Зокрема, в записах

С.Якимовича, здійснених ним в ході етнографічної експедиції у 1925 р., в переказі-спогаді доньки потерпілих – Хими Зозулі (86 років) в точності передається навіть опис краденого. Однак, пояснюючи цей вчинок, зауважено в примітках до переказу, що Карманюк звів певні рахунки з матір'ю Х.Зозулі, бо вона нібито відгукувалася про нього негативно, а до того ж була сусідкою поміщика і заможною, тому він мав ще й намір її “підкувати”, але цьому завадила його загибель [43, 59-60].

Крадіжка в Гнатюків стала останньою справою У.Карманюка. Свідчення О.Процкової про заплановану зустріч карманюківців в її хаті із Ю.Шайдюком дозволили місцевій владі влаштувати засідку, під час якої, як відомо, в ніч з 9 на 10 жовтня 1835р. шляхтичем Ф.Рутковським було здійснено смертельний постріл. Закінчилось життя ватажка подільських карманюківців, а разом з цим знайшло логічне завершення й соціальне явище, ним очолюване.

Таким чином з середини 20 - х років XIX ст. У. Карманюк остаточно сформувався як непересічна особистість карного світу. Він став незаперечним лідером в колі “побратимів по ремеслу”, безкомпромісним в стосунках з оточуючими, його вчинки – рішучі та сміливі. Відповідно дещо змінилася і тактика дій керованих ним карманюківців, що досить виразно спостерігається за свідченнями документальних джерел. Порівняно з попереднім періодом збільшується кількість безпосередніх співучасників Карманюка, більш гучними стають їх вчинки, дещо розширюється територіальна локалізація. Тому в нас є підстави визначити 1825-1835 роки як період найактивніших дій Карманюка та найвищого піднесення розбійництва на Поділлі.

Відтворюючи події, пов'язані з розвитком розбійництва, та з'ясовуючи роль найвизначнішого його представника – У. Карманюка, приходимо до висновків, що виникнення та тривале існування (хоч і зі значними перервами) на заході Подільської губернії такого соціального феномену зумовлене багатьма чинниками, пріоритетними серед яких, безумовно, були соціально-економічні та політичні (кріпацтво, рекрутчина тощо), а суттєво-значиму роль відігравали як особливості ландшафтно-географічних умов регіону безпосередніх дій карманюківців, так і причини суб'єктивного, особистісно-психологічного характеру (обставини життя, потреба в засобах існування, бажання збагачення тощо).

Ватага У.Карманюка за соціальним, майновим, етнічним складом була неоднорідною. На різних етапах і в різні роки до її складу входили особи, які за соціальним походженням належали до селян, шляхти, міщан і духовенства. Однак за соціальним статусом переважають декласовані елементи (дезертири, втікачі з місць позбавлення волі тощо), які, втративши соціальні зв'язки, об'єднувалися з У.Карманюком, переслідуючи власні цілі. Саме вони протягом 1813-1835 рр. відігравали провідну роль у ватазі й складали найближче оточення ватажка. Обов'язковою умовою залучення новачків була наявність в них попереднього досвіду відповідної діяльності або й судимості чи перебування під слідством. Нерідко саме знайомство в ув'язненні згаданих осіб з У.Карманюком чи представниками його найближчого оточення відіграло вирішальну роль в їх подальшій співучасті.

Що стосується кількісного складу ватаги У.Карманюка, то спостерігаємо певне їх збільшення: якщо протягом 1813-1822 рр. безпосередніх учасників дій було лише 13 (причому ті чи інші вчинки здійснювалися групою по 3-4 чоловіки), то вже в 1825-1827 рр. маємо 26 осіб, а в 1830-1835рр. – близько 50 (деякі напади нараховують до 10 учасників).

З'ясовуючи питання територіальної локалізації дій карманюківців, помічаємо певне її розширення: коли на початковому етапі події розгортались лише в кількох селах Літинського та Летичівського повітів, то в наступний період центр діяльності карманюківців залишається тут, а водночас ними охоплюються окремі населені пункти Могилівського, Ушицького, Ямпільського, Вінницького і Брацлавського повітів Подільської губернії. Разом з цим спостерігаються поодинокі випадки своєрідних рейдів на південь Волинської (Житомирський повіт) та Київської (Бердичівський повіт) губерній та в Бесарабію, які пов'язані виключно з крадіжками та реалізацією худоби.

Виявлення конкретних проявів розбійництва дозволило з'ясувати, що дії ватажка та його співучасників носили кримінальний характер і полягали у вимаганнях, крадіжках, пограбуваннях, розбійних нападах, вбивствах тощо. Найбільшого поширення набули крадіжки худоби, продуктів харчування, одягу, хатніх речей, що, очевидно, пояснюється прихованим характером їх здійснення та, як наслідок, можливістю уникнення відповідальності. Разом з тим відзначаються сталістю гра-

бунки та розбійні напади, метою яких було заволодіння майном та грошима жертв за їх присутності. Усе відібране після завершення вищезгаданих дій розподілялося між співучасниками; “доля” здобичі кожного з них залежала від виконуваних під час грабунків функцій.

Значна частина експропрійованого майна в подальшому реалізовувалася в корчмах, перекупникам краденого, іншим особам. В окремих випадках деякі речі віддавалися як своєрідна платня за надання певних послуг (переховування карманюківців, реалізація викраденого майна і т. п.).

Серед жертв карманюківців в 1813-1822 рр. – переважно селяни (24 випадки, з яких 15 припадає на крадіжки, 6 – на розбійні напади і по одному – на підпал, вбивство та гвалтування). Характерно, що на всі інші соціальні групи припадає лише 11 випадків активних дій: 2 крадіжки і 2 розбійні напади щодо міщан-торговців, 3 крадіжки, 1 розбійний напад і 2 підпали щодо представників шляхти та 1 крадіжка щодо представника духівництва. За нашими підрахунками в період найвищого піднесення розбійницької діяльності, очолюваного У.Карманюком (1825-1835 рр.), мав місце 31 випадок активних дій щодо представників селянства (1 вбивство, 6 розбійних нападів, 24 крадіжки); міщан-торговців – 17 випадків (1 колективне вбивство, 13 розбійних нападів і грабунків, 3 крадіжки); представників шляхти, включаючи службову, чиншову, посесійну і поміщиків – 22 випадки (1 вбивство, 5 розбійних нападів, 16 крадіжок), а також 4 крадіжки, здійснені по відношенню до представників духовенства (римо-католицьке, греко-католицьке і православне). Крім цього, виявлено 12 випадків крадіжок худоби (переважно коней), скоєних стосовно невідомих осіб або, за термінологією слідчо-судової документації, “з підніжного корму”.

На підставі вивчення формально-кількісних даних можна зробити висновок, що активні дії карманюківців щодо представників привілейованого стану шляхти лише в період з 1825 по 1835 рр. набули більш сталого, хоч нерідко стихійного і далеко не безкомпромісного характеру. До того ж жертвами, як правило, ставали представники чиншової і службової шляхти. Однак тут переважає прихована форма дій – крадіжки, що обумовлено, передусім, не стільки майновими пріоритетами карманюківців, скільки легкістю отримання здобичі та порівняною безкарністю за скоєне. Очевидно, саме цим може пояснюватись

переважання більш активних дій щодо представників міщан-купців та селянства, які в правовому та соціальному плані були менш захищеними.

Як бачимо, отримані на основі аналізу першоджерел дані про Устима Карманюка та соціальний феномен, з яким пов'язане його ім'я суттєво змінюють та доповнюють усталені стереотипи і міфологеми, а отже сподіваємось, що отримані дані, силою своєї об'єктивної доказовості вплинуть на появу в подальшому науково вартісних досліджень даної теми.

Джерела та література:

1. Центральний Державний історичний архів України м.Києва (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.1. – Спр 1552.
2. ЦДІАК. Ф.444. – Оп.2. – Спр. 30.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.120 (Подільський головний суд). – Оп.1. – Спр 1294.
4. ДАХО. – Ф.120. – Оп.1. – Спр 1447.
5. ДАХО. – Ф.120. – Оп.4. – Спр 152.
6. ДАХО. – Ф.197 (Подільський кримінальний суд). – Оп.2. – Спр 217.– Т. 1.
7. ДАХО. – Ф.197.. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 2.
8. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 3.
9. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 4.
10. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 5.
11. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 6.
12. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 217. – Т.7.
13. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 9.
14. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 10.
15. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 217. – Т.11.
16. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 217. – Т.12.
17. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 217. – Т.13.
18. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 19.
19. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 21.
20. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 22.
21. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 28.
22. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 982.
23. Тобольська філія Державного архіву Тюменської області – Ф. 330. – Оп. 17. – Спр. 25.
24. Полное собрание законов Российской империи: (далі ПСЗРИ): В 45 т. – Спб., 1830. – Т.5. – № 3006
25. ПСЗРИ: В 45 т. – Спб., 1830. – Т. 17. – № 12455
26. ПСЗРИ: В 45 т. – Спб., 1830. – Т. – Т. 25. – № 19059.

27. ПСЗРИ: В 45 т. – Спб., 1830. – Т. 27 – № 20263
28. ПСЗРИ: В 45 т. – Спб., 1830. – Т. 32. – № 25211
29. Селянський рух на Україні. 1826-1849р.р.: Зб. документів і матеріалів. – К., 1985. – 504 с.
30. Статут Великого Княжества Литовского: В 2 ч. – СПб., 1811. – Ч. 2.
31. Устим Кармалюк: Зб. документів / Упоряд. Є.Черкаська, І.Єрофеев; За ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. – К., 1948. –344 с.
32. В.Я. (Ястребов Володимир) На родине Кармалюка / Володимир Ястребов // КС. —1892. №10. —С. 118-120.
33. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х р. XVII ст. до 1958 р.). – К., 1958. – 168 с.
34. Гуржій І.О. Устим Кармалюк: історико-біографічний нарис / І.О. Гуржій, О.С. Компан / І.О. Гуржій. – К., 1960. –79 с.
35. Гуржій І.О. Народний герой – Устим Кармалюк / І.О. Гуржій. – К., 1950. – 24 с.
36. Єрофіїв І. До питання про Кармалюка / І. Єрофіїв // Червоний шлях. – 1924. – №8-9. – С.213-223.
37. Лановий Я. Порочний збірник / Я. Лановий // Радянська Україна. – 1949. – 27 лип. [Рец. на кн.: Устим Кармалюк: Зб. документів. – К., 1948. – 344с.]
38. Любченко В. Карманюк чи Кармалюк? / В. Люченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 122-127.
39. Любченко В. Усталені історичні міфологеми родоводу Усти-ма Карманюка (Кармалюка) й реальна дійсність за першоджерелами / В. Люченко // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 161-172.
40. Ролле А. Кармелюк / А. Ролле // КС. –1886. –№3. –С.495-560.
41. Толковый словарь уголовных жаргонов /Сост. Ю. Дубягин, А. Бронников и др. –М., 1991. –206 с.
42. Хвиля А. Устим Кармалюк: До 100-ліття з дня смерті / А. Хвиля. – Харків, 1936. – 125с.
43. Якимович С. Устим Кармалюк у судових актах / С. Якимович // Червоний шлях. – 1923.– №8. – С.112-135.

Роман СІТАРЧУК

“АНТИМІЛІТАРИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ” АДВЕНТИСТІВ У РОЗРІЗІ ПОЛІТИКИ САМОДЕРЖАВСТВА

Уроки Першої світової війни адвентисти продовжували дотримуватися основ свого віровчення. Тому вони намагалися не брати участі у військових діях. Російське самодержавство розцінювало таку діяльність як антидержавну і всіляко утискало організації адвентистів. Лише після зміни політичного устрою в імперії, становище Церкви адвентистів легалізувалося.

Ключові слова: Церква адвентистів сьомого дня, протестанти, військова служба, антимілітаристська політика, царський уряд, Російська імперія.

В годы Первой мировой войны адвентисты продолжали придерживаться основ своего вероучения. Поэтому они пытались не участвовать в военных действиях. Российское самодержавство расценивало такую деятельность как антигосударственную и всячески преследовало адвентистские организации. Только после смены политического режима в империи, положение Церкви адвентистов легализировалось.

Ключевые слова: Церковь адвентистов седьмого дня, протестанты, военная служба, антимилитаристская политика, царское правительство, Российская империя.

In the years of First World War Adventists continued to adhere to bases of the dogma. Therefore they tried not to take participating in military operations. Russian autocracy considered such activity as antistate and in every way oppressed organizations of Adventists. Only after the change of political line-up in an empire, position of Church of Adventists legalized.

Key words: Seventh Day Adventists, the Church of God, Protestants, military service, antimilitaristic politics, tsar's government, Russian Empire.

Ставлення адвентистів сьомого дня до військового обов'язку стало одним із наріжних питань їх віровчення, оскільки від його розв'язання багато в чому залежала політика самодержавства щодо їх конфесії. Саме з дотриманням у роки Першої світової війни заповіді “не убий” почався новий, найбільш жорсткий період утисків, спрямованих проти адвентистів, який зробив політику самодержавства щодо протестантів остаточно і невідворотно негативною. Тому висвітлення ставлення адвентистів до військової служби є одним із найважливіших завдань дослідження їх історії. Це й визначило *мету* нашої публікації: розкрити головні складові стосунків Церкви адвентистів сьомого дня і самодержавства в питанні військової служби. У зв'язку із зазначеним, завданнями роботи є огляд і аналіз літератури з теми, а також характеристика законодавчих та інших підзаконних актів та дій, що регулювали відносини громад адвентистів та влади в роки Першої світової війни.

Усебічно в історичній науковій літературі ставлення адвентистів до військової служби і, у зв'язку з цим, державна політика щодо них, не розглядалися. Окремі спогади про це маємо в спільній праці відомих істориків В.І. Любашенко і М.А. Жукалюка [19]. Зокрема вони зазначали, що враховуючи велику небезпеку, котра “нависла над братством”, адвентисти брали посильну участь у війні: хто у військових діях на фронті, а хто в прифронтових і тилових військових шпиталях, вирішуючи це питання відповідно до своєї совісті. Проте, суто теоретичним висновкам праці бракує фактажу. Цей пробіл, у певній мірі, компенсується матеріалами книги керівника руху адвентистів в Україні Г.І. Лебсака, роки діяльності якого припадають якраз на досліджуваний нами період [20]. Так, автор наводить конкретні приклади застосування самодержавством репресій щодо віруючих, перелічує осіб, що були за вироком суду ув'язнені чи вислані за межі Європейської частини Росії. У цій праці також здійснено огляд кількох урядових циркулярів, які обмежували діяльність адвентистів та інших протестантів у роки Першої світової війни. Втім, загальна законодавча база автором не висвітлювалася, не зроблено і її відповідного аналізу. До того ж бракує конкретних прикладів участі віруючих-адвентистів у військових діях, а також не показано як цей чинник вплинув на внутрішньо-конфесійне становище адвентистів. Саме на ці та інші аспекти ми намагалися звернути увагу в своєму дослідженні.

Головними джерелами для написання статті слугували матеріали архівів, зокрема Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву в Автономній республіці Крим, Архіву Євро-Азійського відділення Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня (міста Москви), а також обласних державних архівів.

Хронологія статті охоплює період з кінця XIX століття, коли за нашими даними самодержавство вперше змушене було розв’язувати проблему ставлення протестантів до військової повинності, і до 1917 року включно, коли Російська імперія припинила своє існування як політичне утворення.

Оскільки політика царату у військовому питанні щодо окремих течій раціоналістичного сектантства (баптистів, євангельських християн і адвентистів) загалом не мала якихось особливостей, то й так звану антимілітаристську політику адвентистів ми розглядатимемо в контексті загального протестантського (євангельського) руху.

Однією з дискусійних проблем, що постали перед церквою адвентистів, була участь її adeptів у війні. В основах віровчення адвентистів сьомого дня чітко зазначалося, що кожен віруючий повинен дотримуватися Божої заповіді “не убий”. Водночас, ця ж сама ідеологія вимагала визнавати й шанувати наявну державну владу та дотримуватися законодавства, а, отже, й військового обов’язку. Таким чином, перед віруючими-адвентистами від початку виникнення їх громад постала проблема вибору. Проте, за умов мирного часу вона не загострювалася і лише з поглибленням політичної ситуації в Російській імперії, що була зумовлена й участю країни у війні, важливість відповіді на здавалося б просте запитання “не убий” значно зросла.

Перші факти антимілітаристської діяльності протестантів датуються, за нашими даними, ще XIX століттям. Зокрема саме тоді “штундисти” (частина їх була представниками євангельського сповідання – Р.С.) відмовилися від присяги на вірність государеві та від виконання військової повинності за релігійними переконаннями. В 1894 році військовий міністр інформував військового прокурора Київського військового округу про те, що “серед військ безперешкодно розповсюджується лжевчення баптизму або штунди і встановлюються постійні зв’язки між солдатами і сектантами тих місцевостей, звідки призиваються

до складу військ адепти сектантства” [3, 2]. Крім цього стало відомо, що сектанти постійно у свята проводять у казармах бесіди і співи. Зваживши на те, що “це загрожує Православній церкві та існуванню державного порядку”, військовий міністр наказав командувачам військами в округах заборонити безперешкодне розповсюдження штунди [11, 109 – 110].

Маємо й факти відмови від військової служби безпосередньо за релігійними переконаннями. У 1899 році з цієї причини Д. Цибульський перебував під слідством полкового суду Батуринського полку. Йому винесли вирок – 4 роки позбавлення волі, втім потім помилували [8, 49]. За конфесійною належністю Д. Цибульський на той час належав до толстовців, однак уже на початку ХХ століття він став одним із керівників громади адвентистів на Київщині.

Отже, факти агітації віруючими-свангелістами у військах та їх відмова від військової повинності були ще в ХІХ столітті, проте влада не загострювала на цьому особливу увагу, хоча певні запобіжні заходи все ж застосовувала. Таким чином звинувачувати адвентистів та інших протестантів в тому, що вони розпочали свою “антимілітаристську агітацію” в роки Першої світової війни не коректно, адже віруючі лише продовжували дотримуватися основ своїх віровчень. Посилення ж урядових утисків на той час буде пов’язане з іншими чинниками, про які йтиметься далі.

Чітких вказівок своїм віруючим щодо участі у військовій службі керівники адвентистів до початку Першої світової війни не давали. Це призвело до того, що в довоєнні роки на місцях питання ставлення до військової служби кожен віруючий розв’язував відповідно до свого релігійного сумління та об’єктивних обставин. Наприклад, “сектанти” Київської губернії вважали, що вбивати не можна з власної волі, проте за наказом влади це робити можна навіть у мирний час, бо відповідальність нестиме представник влади. Ще одне міркування: вважати гріхом, якщо перебуваючи на військовій службі, противитися начальству, адже це фактично противитися Богу, але, вживаючи зброю, потрібно не наносити шкоду супротивнику, тобто стріляти вниз, угору і не влучати в людину” [15, 4].

Загалом за змістом висловлювань віруючих можна розподілити на три групи. Одні з них засуджували військову службу зі зброєю в руках, проте, згодні були брати в ній участь, якщо

цього вимагатиме влада. Другі вели мову про можливість участі у військовій службі, але з численними застереженнями щодо неї і переважно не у фронтових частинах. Треті ж узагалі заперечували військову службу в будь-яких її проявах.

Урядові підрозділи адекватно реагували на антимілітаристські заяви та вчинки адвентистів та інших протестантів. У жовтні 1914 року вийшов наказ Міністра внутрішніх справ М. Маклакова, в якому зазначалося, що “за сучасних умов, після відкриття військових дій проти Німеччини, необхідно строго наглядати за напрямом діяльності пасторів, які за чутками, нерідко ставляться з певним співчуттям до наших ворогів і відкрито висловлюють свої симпатії пангерманізму і германофільські погляди” [8, 105]. І хоч названий документ стосувався передусім священнослужителів раннього протестантизму, зокрема, лютеран, варто зауважити, що побоювання влади були небезпідставними й стосовно пізніх протестантів. Факти проявів симпатій до ворогуючої сторони з боку євангелістів дійсно мали місце. Так, ще на початку війни одеський проповідник євангельських християн М. Кропивницький стверджував, що коли переможуть німці, євангелісти будуть головними в державі [14, 43]. Ще один євангеліст Х. Стесюк, мешканець села Холостове Волинської губернії, стверджував, що “всі німці – брати, їм потрібно віддати своє майно, лишивши тільки Біблію і мандрувати з нею” [17, 14].

Мали місце подібні настрої і серед адвентистів. Так, Роман Григорович Сльченко, мешканець села Нижилівичі Радомишльського повіту Київської губернії, після відступу російських військ із Галичини заявив, що “нам боятися німця непотрібно, дай Бог, щоб він швидше сюди прийшов, оскільки в нього порядки кращі ніж в Росії і з ним нам буде легше жити” [8, 2].

Однак не варто абсолютизувати антисамодержавні настрої адвентистів та інших протестантів у роки Першої світової війни, хоча їм дійсно було за що “ображатися” на владу [10, 67]. Крім того Німеччина дійсно приваблювала частину населення вищим рівнем життя, про який частина мешканців Російської імперії знала не за чутками, оскільки працювала там. У 1913 році в Німеччині вийшов закон, який збільшував армію країни на 160 тисяч воїнів, що призвело до відволікання німецьких фабрично-заводських і сільськогосподарських робітників від їх занять і поставило на порядок денний питання про їх заміну

працівниками з інших країн. Найбільш підходящими в цьому відношенні виявлялися робітники, вихідці із західних і південних (тобто – українських) губерній Російської імперії. Уже на той час їх нараховувалося, за підрахунками Міністерства внутрішніх справ, більше 300 тисяч [5, 162 – 163].

І все ж головним рушієм так званих антимілітаристських вчинків, зокрема адвентистів, у роки війни був не антипатріотизм, як це намагалося подати самодержавство, а неухильне дотримання канонів свого віровчення. Тому переважна більшість адвентистів відмовлялася брати до рук зброю за релігійними переконаннями. Наприклад, у 1915 році це зробили такі адвентисти: міщанин міста Ногайська Бердянського повіту Петро Йоганович Фішер та мешканець селища Альт-Монталь Пришибської волості Мелітопольського повіту Е. Штейн. Так само вчинив ще один адвентист із Таврійської губернії житель селища Нова Васиївка І. Селівестров [2, 3, 8, 48]. Ратник ополчення Полтавської дружини адвентист Т. Давиденко заявив своєму начальству про рішення “неухильно наслідувати вчення своєї церкви і не зраджувати йому за жодних обставин та вимог, призначених службою” [1, 73].

Самодержавство ж по-суті релігійну діяльність адвентистів та інших євангелістів кваліфікувало як антиурядову і не забарилося з відповідними висновками. Ще у вересні 1914 року в урядових коридорах стали побоюватися “відкритої пропаганди антимілітаристських ідей на молитовних зібраннях, які відвідували всі, кого цікавить ставлення Євангелія до війни” [9, 67]. Тому вимагалось заборонити під страхом тяжкої відповідальності нижчим чинам не тільки з православних, але й католиків, відвідувати всілякі сектантські збори. Також необхідно було закрити ті сектантські зібрання, в котрих встановлювався факт пропаганди антиурядового проповідництва. А 7 березня 1915 року вийшов циркуляр Департаменту поліції МВС за №167126 “Про шкідливість сектантства з державної точки зору”, який містив різко негативну політичну оцінку євангельського руху в період Першої світової війни і слугував керівництвом до дії для репресивних органів держави. Процитуємо кілька витягів, які стосуються досліджуваної конфесії: “віровченню адвентистів, в основу якого покладено ідея повного заперечення будь-якої влади, притаманні устремління анархізму”; “на виниклі в Західній Європі і поширені потім німецькими проповідниками в Ро-

сії лжевчення адвентистів і штундо-баптистів настільки сильно впливає Німеччина, що названі секти... являються по суті розсадником германізму в Росії” [18, 157]. Як то кажуть, коментарі до цього документу є зайвими.

Водночас очевидно вжиті самодержавством заходи були малоефективними, оскільки після чергових поразок російської армії на фронтах в країні продовжилася кампанія, спрямована проти “внутрішніх ворогів”, з-поміж яких адвентисти були серед перших. Наступний циркуляр Департаменту поліції МВС губернаторам вийшов 30 червня 1916 року. У ньому послідовників раціоналістичних сект німецького походження (баптистів, євангельських християн і адвентистів) вкотре звинуватили в тому, що вони “останнім часом розпочали проявляти посилену діяльність і вести пропаганду головним чином антимілітаристських ідей, які закладені в основу їх віровчення” [17, 3]. Як один із методів боротьби з цим “злом” пропонувалося “не призначати книгоношами сектантів”, оскільки останні вважалися чи не найбільшми на той час легальними місіонерами протестантів [18, 75].

3 липня 1916 року вищеназваний документ набув практичної реалізації. Відповідні інструкції МВС наказували жандармам встановити найретельніший нагляд за діяльністю баптистів, євангельських християн і адвентистів. Крім того потрібно було скласти і подати списки осіб, які проживали в підлеглий місцевості і належали до “штундистів” та перебували на військовій службі, з відміткою в якій саме частині військ вони знаходилися. Встановлювався нагляд за їх кореспонденцією [16, 3, 18].

Проте найбільш дієвими залишалися випробувані засоби боротьби з “іновірцями” – позбавлення волі. Наприклад, тільки у липні 1916 року в Костянтиноградській в’язниці Полтавської губернії позбавили волі за відмову взяти до рук зброю адвентистів-ратників ополчення Х. Ігнатенка (із села Дар-Надежди), К. Кислицю (із села Миколаївки Зачепилівської волості), М. Хвата (із села Багатої Чернетчини Велико-Бучновської волості) [12, 23]. Всі ці люди проживали в одному повіті, в сусідніх волостях, тобто їх арешт був результатом останніх оперативних дій жандармів.

Однак зростання утисків проти євангелістів не зупинило значну їх частину від відмови від військової служби зі зброєю в руках, що змушені були констатувати керівники губерній. Зокрема Таврійський губернатор наприкінці 1916 року доповідав

у МВС, що призвані в армію сектанти лише зрідка перебувають у строю, а більшість, відмовившись від застосування зброї, була направлена військовим начальством на нестройові посади – кашоварами, хлібопекарями та іншими [2, 73]. З аналогічною за змістом заявою виступив і Полтавський губернатор [13, 6]. Ці факти підтверджуються й листами адвентистів з Волинської губернії, які були призвані до нестройових частин армії [8, 47зв.].

У лютому 1917 року факт “антимілітаристської поведінки” протестантів констатував у своєму рапорті і начальник штабу Верховного головнокомандуючого: “Негативне ставлення сектантів до війни проявляється передусім у відмові братися за зброю, хоч такі злочинні діяння і не супроводжуються такими наслідками для сектантів, яких варто було б очікувати у військовий час. Після звичайних дисциплінарних стягнень у своїй частині, таких сектантів частіше за все направляють до тилу, для обозної і санітарної служби, лише невелика частина утримується в батальйонах арештантів і тюрмах” [9, 7].

Однак антивоєнні настрої, як і відмова від несення служби і зброї, часто необґрунтовано перебільшувалися самодержавством. Документи свідчать, що чимало адвентистів перебували в діючій армії. Неодноразово підтверджував наявність у фронтових частинах адвентистів і їх лідер в українських землях Г. Лебсак. У його листах до віруючих ми не знайшли жодного антипатріотичного заклику, навпаки – він наголошував на лояльності до влади. Так, ще у липні 1914 року він писав із Києва низовим ланкам адвентистів: “У Христі любі Брати!... Кілька братів з наших громад пішли на війну. Ми за них, наше військо, Царя і Уряд молимося, щоб Бог їх благословив вийти переможцями над ворогами. Ми тут через губернатора висловили свої вірнопідданські почуття государю Імператору” [8, 75зв.].

Ще одним чинником, який, на нашу думку, вказує на необґрунтованість масштабів нападів самодержавства на євангелістів є їх незначна кількість. Наприклад, адвентистів в українських землях напередодні війни нараховувалося не більше двох з половиною тисяч, а загалом в імперії – близько п’яти тисяч. Із них більшість становили жінки, крім того членами громад були підлітки і чоловік непризовного віку. Отже, максимально в армії могли опинитися не більше третини віруючих. То чи зашкодила б обороноздатності держави відсутність у військах такої мізерної кількості воїнів?

Однак адвентисти сьомого дня вважалися небезпечними для влади з політичної точки зору, що й довело її дії на початку 1917 року. Незважаючи на складну політичну обстановку в державі, курс, взятий самодержавством на знищення євангельських організацій набрав обертів. У січні 1917 року черговий циркуляр Міністерства внутрішніх справ не дозволяв адвентистам та іншим євангелістам влаштовувати відкриті молитовні зібрання. Особам, які не належали до протестантських організацій, заборонялося бути присутніми на їх зборах. Під час зібрань не дозволялося використовувати літературу, крім Біблії та Євангелія, зокрема псалми, книги для суботньої школи і друковані читання молитовних днів. Богослужіння повинні були починатися без духовних пісень і проводитися виключно російською мовою. За порушення останньої вимоги визначався штраф 3000 крб. або 3 місяці ув'язнення [20, 303]. Збори “сектантів” повинні були відбуватися під наглядом поліції. Офіційне діючим молитовним будинком адвентистів на українських землях залишався тільки київський.

Перелічені “запобіжні” заходи уряду були не новими і свого юридичного оформлення та загального змісту вони набули задовго до початку війни, втім під час неї циркуляри та інструкції отримали додаткову аргументацію та актуальність, оскільки підкріплювалися черговою хвилею боротьби з винуватцями невдалих дій російської армії на фронті. З-поміж останніх чільне місце відводилося саме євангелістам. За таких обмежень проводити офіційні зібрання було марною і, до того ж, небезпечною справою, оскільки будь-яке слово з вуст віруючих присутнім від поліції представником могло трактуватися як антидержавне і довести свою правоту було неможливо. Якщо ж врахувати загалом невисокий рівень обізнаності поліцаїв із питаннями віровчення протестантських конфесій, то можна не сумніватися, що причин для закриття молитовних зібрань вони могли знайти багато. Тому переважна більшість громад проводила свої збори нелегально, невеличкими групами. Так адвентистам вдавалося зберегти частину своїх організацій у дієвому складі.

Після повалення самодержавства в державі відбулися певні демократичні зміни і буржуазний Тимчасовий уряд у березні 1917 року наказав звільнити з в'язниць частину засуджених, до числа яких потрапили й ув'язнені за релігійні переконання. Зокрема з Костянтиноградської в'язниці Полтавської губернії був

звільнений адвентист А. Гончар, який потрапив туди за відмову воювати в діючій армії. Ще один приклад стосується І. Говердовського, котрий відбував покарання “за відмову від військової служби за релігійними переконаннями” ще з листопада 1913 року [6, 9, 21, 86]. І це лише дані з однієї в’язниці.

Тим часом демократичні перетворення в державі тривали. 21 березня 1917 року були відмінені всі національні і релігійні обмеження, а в середині квітня опублікований Закон про союзи і зібрання, згідно з яким за кожним громадянином Російської імперії визнавалося право скликати збори і засновувати союзи й товариства без будь-якого на те дозволу. Цей закон дозволяв також мати зв’язки із закордонними організаціями. 14 липня 1917 року була опублікована ще одна постанова уряду, яка дозволяла дітям після 14 років без будь-якого дозволу переходити з одного віросповідання в інше [20, 307].

Останні законодавчі акти сприяли збереженню і без того існуючих, однак, ледь жевріючих, організацій адвентистів та інших протестантів, але найголовніше – вони дозволили цим громадам знову легалізуватися.

Насамкінець підведемо підсумки вище зазначеного. В Російській імперії військова повинність розглядалася як одна із складових, що виявляла рівень відданості, ставлення особи до влади. Недарма клятва про намір захищати самодержавство була складовою загальної присяги. Тому адвентисти, як і решта сектантів, за свої пацифістські переконання вважалися неблагонадійними громадянами держави. І якщо в мирний час таку особливість їх віровчення та світобачення влада “не помічала”, то у військовий час “рівень ворожості” адвентистів зростав дуже швидко. При цьому на негативне ставлення самодержавства до адвентистів впливали різні фактори, наприклад, поразки російської армії на фронті. Для цього було достатньо порівняти урядову політику щодо протестантів у 1914 році, коли Росія просунулася на території ворожої Австро-Угорщини, і у 1915 році, коли розпочався зворотний процес і зажеврїли перші ознаки можливої поразки Росії у війні. Зокрема в перший рік військових дій законодавство щодо адвентистів було загалом застережним, а вже наступного – спрямоване на боротьбу з ним. Ще жорсткішою та неприкритою стає владна політика у 1916 – 1917 роки, коли стала очевидною агонія царату. Тоді во-

рогів шукали скрізь, і протестанти, поряд з революціонерами, були серед перших.

Міцно прикріпили до адвентистів й інший “ярлик” – поплічників германізму. Ще до війни влада, знаючи про наявність в державі “численних” організацій адвентистів, не боролася з їх існуванням, а у 1906 році навіть визнала їх законодавчо. Ситуація кардинально змінилася перед можливою загрозою війни та після її початку, коли воювати довелося саме з Німеччиною. Тоді й згадали про “німецьке походження” адвентистів.

Так званий німецький чинник був закріплений за адвентистами ще й тому, що частина їх віруючих дійсно вважали німецький спосіб існування взірцем для тогочасної Російської імперії і всіляко його пропагувала. Заяви окремих адвентистів та інших протестантів про краще життя у сусідній країні дійсно мали місце і були небезпідставними, що ще більше дратувало владу.

Розв’язання проблеми дотримання військової повинності було важливим і для формування організацій самих адвентистів, адже це була перевірка на вірність віровченню для кожного віруючого, особливо вищих керівників конфесії, оскільки вони найближче стояли до влади і саме вони могли виконувати або ні її директиви. Лідери адвентистів чіткої позиції щодо військового питання не виголошували, проте відомо, що вона офіційно не була антиурядовою. Своє ж бачення військового обов’язку кожен віруючий трактував і розв’язував по-своєму, керуючись глибиною своїх релігійних переконань та об’єктивними обставинами життя. Втім, переважна більшість адвентистів не брала безпосередньої участі у військових діях на фронтах, дотримуючись основ свого віровчення.

Заборона офіційної діяльності громад та репресії щодо їх керівників не знищили організації адвентистів, що продовжувала до 1917 року існувати нелегально, а з появою лояльного щодо протестантів законодавства діяльність Церкви адвентистів сьомого дня легалізувалася.

Джерела та література:

Архів Євро-Азійського відділення Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня (м. Москва). – Спр.2.

Державний архів в Автономній республіці Крим (далі: ДА АРК). – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13177.

- ДА АРК. – Ф.118. – Оп.1. – Спр.2297.
ДА АРК. – Ф.706. – Оп.1. – Спр.459.
Державний архів Полтавської області. (далі – ДАПО). – Ф.83. – Оп.1. – Спр.129.
ДАПО. – Ф.138. – Оп.1. – Спр.586.
ДА АРК. – Ф.706. – Оп.1. – Спр.459.
Центральний державний історичний архів України (далі: ЦДІАК України). – Ф.274. – Оп.4. – Спр.602. ЦДІА України. – Ф.279. – Оп.1. – Спр.61.
ЦДІА України. – Ф.285. – Оп.1. – Спр.618.
ЦДІАК України. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3135.
ЦДІАК України. – Ф.315. – Оп.4. – Спр.24.
ЦДІАК України. – Ф.321. – Оп.1. – Спр.228.
ЦДІАК України. – Ф.325. – Оп.1. – Спр.142.
ЦДІАК України. – Ф.385. – Оп.2. – Спр.58.
ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.6864.
ЦДІАК України. – Ф.1262. – Оп.1. – Спр.313.
ЦДІАК України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.1968.
Евангельское движение в Российской империи (1850 – 1917): Екатеринославская губерния (Сборник документов и материалов) / [сост. О.В. Безносова]. – Днепропетровск; Штайнхаген: Samensorn, 2006. – 320 с.
Жукалюк Н., Любащенко В. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине / Николай Жукалюк, Виктория Любащенко. – К.: Джерело життя, 2003. – 320 с.
Лебсак Г.И. Великое Адвентистское Движение и Адвентисты Седьмого Дня в России / Генрих Иванович Лебсак. – Ростов-на-Дону: Издание Церкви АСД, 2006. – 352 с., с илл.

Юрій СВЯТЕЦЬ

ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У 1920-ТІ РР.

У статті подано характеристику виявлених автором офіційних документів до вивчення історії українського селянського господарства у 1920-і роки. Такий аналіз проведений відповідно до поділу даних джерел на три підвиди: нормативно-правові, нормативно-стандартизаційні та нормативно-інструктивні.

Ключові слова: джерела, офіційні документи, українське селянське господарство, правове поле.

В статье дана характеристика обнаруженных автором официальных документов к изучению истории украинского крестьянского хозяйства в 1920-е годы. Такой анализ проведен в соответствии с разделением данных источников на три подвиды: нормативно-правовые, нормативно-стандартизированные и нормативно-инструктивные.

Ключевые слова: источники, официальные документы, украинское крестьянское хозяйство, правовое поле.

Official documents about history study of Ukrainian farm in 1920-s found by the author are characterized in the article. This analysis has been conducted in accordance with the division of the given sources into three subtypes: regulatory and legal, regulatory and standardized and regulatory and instructive.

Key words: sources, official documents, Ukrainian farm, legal environment.

Нова економічна політика як період історії радянського суспільства характеризувалася складністю й неоднозначністю процесів. Ця складність формувалася внаслідок низки чинників: природного, екологічного, гуманітарного, економічного,

культурного, соціального, політичного та ін. Комплексність суспільного життя знайшла свої втілення у комплексі різноманітних носіїв інформації про селянське господарство непу.

Дане дослідження побудоване переважно на даних *писемних документів* як окремого типу історичних джерел за традиційною типолого-видовою класифікацією. Як відомо, документ – це рукописний носій інформації, зафіксований спеціально розробленою знаковою системою та засобами реєстрації з метою передавання соціальної інформації в часі та просторі. Однією з функцій документа є пам'яткова або функція історичного джерела.

В історичному джерелознавстві та документознавстві упорядкування і систематизація носіїв інформації здійснюється за схожими принципами. Загальновідомою нині є типолого-видова класифікація історичних джерел. Поняття типу історичного джерела чи не вперше запропоноване 1975 р. російським джерелознавцем Л. М. Пушкарьовим у монографії “Класифікація російських писемних джерел з вітчизняної історії”. Автор визначив типи як найбільш загальні категорії джерел, які розрізняються між собою як за самим принципом, так і за найзагальнішою властивістю, яка визначає їх наукову цінність. У такий спосіб учений виокремив речові, етнографічні, усні, лінгвістичні, писемні, фонодокументи, кінофотодокументи). У навчальному посібнику з джерелознавства, виданому колективом авторів під грифом Російського державного гуманітарного університету, підкреслено, що типи та види джерел з'являються не водночас. Послідовність виникнення основних типів джерел (речові – образотворчі – писемні) відповідають трьом стадіям історії людства (дикунство – варварство – цивілізація). На рубежі XIX–XX ст. з'явилися фото- та кіноматеріали, пізніше – машинозчитувані документи, що, на думку авторів, свідчило про глобальні зміни в історії людства [53, с. 14]. Російський джерелознавець, академік-секретар Відділення історії АН СРСР, а згодом РАН, І. Д. Ковальченко в основу типології джерел також покладав форми фіксації соціальної інформації. Це дозволило йому вичленити такі типи джерел, як речові, художньо-образотворчі, графічно-образотворчі, писемні, фонодокументи та машинозчитувані (технотронні). Така типологія дуже подібна до фасетної класифікації документів за знаковими засобами (текстові, іконографічні, ідеографічні, фонографічні, матричні). За винятком речових джерел решта

типів цілком аналогічна до названих класів документів.

Зауважимо, що класична типологія історичних джерел хвибує порушенням однієї з важливих вимог класифікації – *неперетинності*, згідно з якою один і той же поділ здійснюють лише за однією (спільною) основною (ознакою). Порушення цього принципу класифікації у типології джерел полягає у тому, що, наприклад, художньо-образотворчі, графічно-образотворчі та фонодокументи як і писемні джерела належать до документованих, тоді як речові, усні, етнографічні або поведінкові – до недокументованих. Інший принцип – *неперервності* – означає, що члени поділу мають бути найближчими до поняття, яке ділять, – “перестрибування” з даного підкласу до віддаленого вище- або нижчерозташованого неприпустиме. Згідно з цим принципом на один щабель з речовими джерелами не можна ставити, наприклад, образотворчі, оскільки у першому разі обрано за ознаку матеріальну форму носія, а в другому – виражальний засіб знакової системи.

У процесі ускладнення суспільства сформувалася ціла система підвидів та різновидів писемних джерел. Класичне джерелознавство основними видами писемних джерел називає літописи, законодавчі акти, справочинну документацію, приватні акти, статистичні джерела, періодику, джерела особистого походження, літературні пам’ятки, публіцистику та політичні твори, наукові праці [12, 15]. Така класифікація здійснена виходячи з визначення *виду* – такого історично сформованого комплексу писемних джерел, що характеризуються єдністю внутрішньої форми (структури), походження, змісту, функцій та призначення під час його утворення. Однак у процесі дослідження історик виходить не з обставин утворення документа, а зацікавлений насамперед інформаційним (змістовним) складником. У такому разі при класифікації писемних документів доречно виходити з напрямів інформаційного забезпечення, що спричинили їх появу. Іншими словами, слід пам’ятати, що писемні документи (джерела) є обов’язковою складовою документного комунікаційного процесу, а отже в основу класифікації слід покласти їх *функціонально-цільове призначення*, тобто зумовленість його появи потребами певної суспільної (науки, виробництва, освіти, управління тощо) сфери відповідного історичного періоду. Цільове призначення тісно пов’язане зі специфічними функціями окремих документів або їх сукупностей.

Цільове призначення є провідною характеристикою, оскільки саме воно визначає форму, композицію, стиль викладення змісту, рівень поширення документа та ін.

Всі писемні джерела залежно від рівня поширення доцільно насамперед поділити на три основні класи: опубліковані, неопубліковані, а також такі, що не публікують. *Опублікованим* називають документ призначений для широкого й багаторазового використання, який зазвичай пройшов редакційно-видавничу обробку, має відповідний тираж та вихідні дані. *Неопублікований* документ не розрахований на широке розповсюдження, створений у ході діяльності юридичних або фізичних осіб і відображає *результати* їх діяльності. Неопубліковані документи залишаються у рукописі, можуть копіюватися обмеженою кількістю примірників. Документи, що *не публікують* призначені для одноразового використання, необхідні для ухвалення та реалізації безпосередніх управлінських рішень, містять початкові фактичні відомості, показники, параметри тощо. Такі документи зазвичай правлять за основу для складання узагальнюючих вторинних документів, які можуть бути опубліковані (наприклад, огляди, звіти, доповіді, науково-дослідні твори, археографічні публікації та ін.). До цієї категорії належать переважно *справочинні* або *управлінські документи* (адміністративно-господарчі, організаційно-розпорядчі, бухгалтерсько-облікові та обліково-фінансові, технологічні, з особового складу, з господарчо-договірної, господарчо-претензійної, зовнішньоекономічної діяльності).

За основу типології за функціонально-цільовим призначенням можна обрати такі напрями інформаційного забезпечення, як управління суспільством (офіційний документ); науковою інформацією (науковий документ); популяризації досягнень та історії науки, техніки, виробництва (науково-популярний документ); навчально-виховного процесу (навчальний та навчально-методичний документ); функціонування виробництва (виробничий документ); довідковими даними (довідковий документ); вторинною інформацією щодо змісту джерел первинної інформації (інформаційний документ); ознайомлення зі змістом мистецьких творів та естетичного виховання (літературно-мистецький документ) та ін.

Офіційні документи – це видання, опубліковані від імені державних органів, установ, відомств або громадських організацій,

які містять матеріали нормативного або директивного змісту. Функціональне призначення офіційних документів – вводити у дію та поширювати затверджені відповідними органами норми, вимоги й правила у сфері суспільного життя, науки, культури, виробництва, освіти тощо. Більшість таких документів мають обов’язковий характер (юридичну силу). Офіційний документ містить інформацію для управління суспільством або державою, окремою територією, конкретною сферою діяльності, окремими юридичними особами. Всю множину офіційних документів можна поділити на три підвиди: нормативно-правові, нормативно-стандартизаційні та нормативно-інструктивні.

Нормативно-правові документи містять інформацію юридичної сили і забезпечують управління суспільним життям. В історичному джерелознавстві їх зазвичай називають законодавчими актами як вид писемних джерел. Як відомо, *актами* називають документи, в яких у формі певних юридичних норм зафіксовані економічні та політичні угоди, договори між приватними особами, приватною (юридичною або фізичною) особою та державою або церквою, між церквою та державою, а також між державами [56; 67, с. 19]. До нормативно-правових документів належать такі різновиди, як конституції, закони, декларації, декрети, укази, постанови, резолюції, розпорядження, рішення, загальнодержавні програми розвитку, міжнародні конвенції, протоколи, угоди, пакти.

У 20-х рр. ХХ ст. нормативно-правові документи стосувалися різних сторін життя непівського суспільства. Основні комплекси законодавчих актів опубліковані в спеціальних виданнях, присвячених діяльності відповідних законодавчих та виконавчих органів влади як союзного, так й республіканського рівня, а також рівня місцевих (губернських, окружних) рад та виконкомів. Документи всесоюзного значення видані у збірках постанов найвищого законодавчого органу – з’їзду рад СРСР [149; 150; 161; 22; 23; 162; 247; 248]. У період між з’їздами управління державою здійснював ЦВК СРСР, який ухвалював необхідні постанови на сесіях [145; 17; 20; 158; 259]. В Україні згідно з Конституцією УСРР постанови та резолюції приймали V–IX Всеукраїнські з’їзди рад [7; 269; 163; 13; 35], а у період між ними – сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету [221; 222; 202; 9; 15; 16; 181]. В цілому нормативно-правові документи українського уряду опубліковані в серії видань “Зі-

брання узаконень та розпоряджень Робочо-Селянського Уряду України” [224; 230], де містяться закони щодо землеустрою та землекористування, оподаткування, використання найманої праці, регулювання цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, питання функціонування фінансово-кредитних установ (банків, кредитних товариств, ломбардів та ін.), адміністративно-територіального устрою, місцевих бюджетів, зовнішньоекономічну діяльність, діяльності товарних та фондових бірж та ін.

У межах адміністративно-територіальних одиниць постанови та резолюції ухвалювали з’їзди місцевих рад. Ще у 1920-ті рр. окремими збірками опубліковані нормативно-правові акти, проголосовані делегатами з’їздів Рад Донецької [165; 182–185], Запорізької [5], Катеринославської [178; 186; 196], Одеської [8; 6; 228], Полтавської [10; 227], Чернігівської [191] губерній, а також з’їздів Рад Артемівського [160], Куп’янського [190; 204], Старобільського [179], Чернігівського [192] та інших округів. У період між цими з’їздами законодавчі акти ухвалювалися сесіями та пленумами виконкомів. Окремим виданнями вийшли збірки резолюцій, постанов, наказів та циркулярів Донецького [217], Катеринославського [148; 213], Київського [215], Полтавського [156], Харківського [187; 206], Чернігівського [194; 195; 197–199; 216; 223] губернських виконавчих комітетів, а також, у зв’язку із здійсненням територіально-адміністративної реформи, Катеринославського [180], Куп’янського [204], Луганського [214], Маріупольського [203; 200; 188] та ін. округних виконкомів.

Окремими виданнями опубліковані закони про державний бюджет УСРР [32], а також збірки декретів, циркулярів та постанов щодо місцевих бюджетів [66]. З числа законодавчих актів, що безпосередньо визначали діяльність селянського господарства УСРР у 1920-ті рр. потрібно перш за все назвати такі, що врегульовували земельне питання. Ще 1922 р. опублікована збірка матеріалів з питань землекористування та землеустрою [220]. Того ж року 16 жовтня третьою сесією ВУЦВК VI скликання ухвалено, а 29 листопада Президією ВУЦВК затверджено в остаточній редакції Земельний кодекс УСРР [51], який унормовував основні питання щодо землевідведення та розподілу вгідь між господарствами, порядку чергування та умови землекористування, умови тимчасового перерозподілу (оренди) угідь, порядок використан-

ня найманої праці та ін. Цей нормативно-правовий документ був настільки важливим і динамічним, що 1925 р. опубліковано його сьоме видання з усіма змінами та доповненнями статусом на 1 жовтня того ж року, а також додатками з трудового та кредитного законодавства [50]. Всю сукупність постанов та рішень щодо реалізації земельного законодавства опубліковано окремим виданням “Земельне законодавство УСРР та практика з земельних спірних питань” [49]. Важливим аспектом діяльності селянських господарств виступала можливість перерозподілу робочої сили відповідно до потреб господарства, оскільки в певній частині їх сформувався надлишок робочих рук, а в інших – дефіцит. До того ж частині дворів бракувало засобів виробництва, тому вони змушені були наймати тягло та реманент, за що відпрацьовували у господарстві кредитора або сплачували по можливості грішми чи частиною врожаю. Трудове законодавство радянської влади було спрямоване на обмеження експлуатації праці, яка б збагачувала окремих господарів, а не державу в цілому. Проголошені принципи соціальної справедливості реалізовувалися зокрема у введеному в дію постановою РНК УСРР від 21 вересня 1921 р. Кодексі законів про працю малолітніх та підлітків [57]. Щороку публікувалися збірки законодавчих актів щодо унормування трудових відносин, виданих в УСРР [211; 212], а також Кодекс законів про працю, який, наприклад 1926 р. вийшов уже п’ятим виданням [58].

Особлива увага держави була прикута до наповнення доходної частини державного та місцевих бюджетів. Як відомо, одним із принципів нової економічної політики проголошувалося помірковане оподаткування селянського господарства, яке б сприяло його економічному зростанню. Податкове законодавство 20-х рр. XX ст. характеризувалося неабиякою динамічністю. На початку непу існував цілий комплекс різних податків, які лягали на селянство не меншим тягарем, ніж продрозверстка періоду воєнного комунізму. Насамперед був запроваджений продовольчий податок [164], який стягувався в рамках законодавства з натурального оподаткування [65]. Декретом ВУЦВК та РНК УСРР 1922 р. врегульовувався єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства терміном на 1922–1923 госп. рік [36; 207], а постановою ВУЦВК та РНК УСРР обумовлювалося формування структур, на які покладався обов’язок з визначення та стягування єдиного продовольчого

податку [158]. Вже 1923 р. український радянський уряд ухвалює рішення про необхідність монетизації сільськогосподарського податку, у зв'язку з чим приймається Декрет про єдиний сільськогосподарський податок на 1923–24 рік, яким визначені об'єкти та ознаки обкладання [37; 44]. Окремо виходили збірки декретів, постанов та інструкцій щодо організації стягнення єдиного сільськогосподарського податку 1923–24 р. [209], 1924–25 р. [42], 1925–26 р. [43]. Законодавчі акти, циркуляри та роз'яснення Наркомату фінансів УСРР щодо практики такого оподаткування містяться також у спеціальних довідниках для фінансових працівників та платників податків [234]. Певною мірою селянського господарства стосувалися й нормативно-правові документи щодо промислового податку [166].

Важливу роль в аграрному виробництві 20-х рр. ХХ ст. відігравали не тільки податкові органи, які вилучали частину доходів з господарств, але й кредитні установи, що сприяли вирішенню їх фінансових утруднень. У цей період діяла доволі розгалужена система фінансово-кредитних установ, підсистемами якої були комерційні та державні банки, ломбарди, товариства взаємного, у т. ч. сільськогосподарського, кредиту, а також кредитні кооперації. Декрети, законодавчі акти, статuti, постанови, інструкції та циркуляри щодо діяльності банків, ломбардів, товариств взаємного кредиту, кредитної кооперації, і зокрема сільськогосподарських банків та товариств сільськогосподарського кредиту опубліковані у “Збірнику законоположень щодо кредитних установ”, виданого 1925 р. Наркоматом фінансів СРСР [210]. ЦВК та РНК СРСР протягом 20-х рр. ХХ ст. ухвалили цілий комплекс постанов щодо сільськогосподарського кредитування [229]. Окрім урядового законодавства юридичну силу мали резолюції нарад керуючих установами Державного банку [201] та інспекторів системи сільськогосподарського кредитування [189].

Ринкові відносини, проголошені як один із економічних механізмів непу, передбачали й належну організацію оптової торгівлі товарами та нерухомістю. Така торгівля на загальнодержавному рівні реалізовувалася через систему товарних та фондових бірж, діяльність яких унормовував комплекс постанов, правил, циркулярів та роз'яснень радянського уряду [2].

На сільськогосподарське господарство не міг не впливати і такий зовнішній чинник як структура та обсяги експортно-

імпорتنної діяльності держави. Зовнішня кон’юнктура колоскових істотно позначалася на рівні цін у самій державі, а отже стимулювала або гальмувала зернового виробництво, а також визначало структуру посівного клину. Тому цінними джерелами, що дозволяють реконструювати умови ціноутворення та попиту на продукти селянського господарства, а відтак і закупівельної й заготівельної політики, слугують закони про імпорт та експорт, що визначали правила ввезення до СРСР та вивезення товарів за кордон [208; 47; 205; 272].

Протягом 1923–1926 рр. в УСРР відбувалася адміністративно-територіальна реформа з метою оптимізації системи управління, що відображено у постанові ВУЦВК від 7 березня 1923 р. та резолюції другої сесії ВУЦВК [1], а також у постановах, інструкціях та циркулярах центральних органів влади, що унормовували адміністративну діяльність [224]. Суспільне життя селянських громад значною мірою було пов’язане з діяльністю КНС, легітимність якої забезпечувалася законами про комітети незаможних селян [45; 46; 59].

Іншим підвидом офіційних документів є *нормативно-стандартизаційні*, дотримання яких забезпечує оптимізації упорядкованості у певній сфері шляхом установаження положень для загального та багаторазового застосування, для вирішення наявних та можливих завдань. Всю множину таких документів можна поділити на такі категорії: патентні та нормативні, прейскуранти та промислові каталоги. *Патентний документ* містить інформацію про результати науково-технічної діяльності, заявлених або визнаних як об’єкти промислової власності, про права власника на винахід. Сукупність первинних та вторинних документів, що оформлюють відповідно до патентного законодавства та свідчать про офіційне визнання наявності винаходів, промислових зразків та корисних моделей називають *патентною документацією*. До її складу зараховують описи винаходів, документацію про промислові зразки, корисні моделі та товарні знаки (первинні документи); державні бібліографічні покажчики та бюлетені, а також документацію патентних відомств (вторинні документи). Патентні документи історично пройшли певну еволюцію, починаючи від привілеїв, жалуваних та охоронних грамот доби середньовіччя до сучасних авторських свідоцтв, патентів та описів винаходів. *Нормативні документи* установають правила, загальні принципи або характеристи-

ки, що стосуються різних видів діяльності або їх результатів. До нормативних документів зі стандартизації або *нормативно-технічних* документів належать стандарти та технічні умови. *Стандартами* називають нормативне виробничо-практичне видання, яке містить комплекс норм, правил, вимог до об'єкта стандартизації, які формулюють на основі досягнень науки, техніки та передового досвіду й затверджують відповідно до чинного законодавства. *Технічні умови* – нормативний документ, розроблений для установлення вимог, що врегульовують відносини між постачальником (розробником, винахідником) та споживачем (замовником) продукції, для якої бракує державних або галузевих стандартів, або які при потребі конкретизують вимоги таких документів. *Промисловий каталог* містить систематизований перелік промислової продукції, відомостей про вироби, що мають серійний випуск, рекомендовані до серійного випуску або знімаються з виробництва, а також відомості про зміни параметрів, технічних та експлуатаційних (споживацьких) характеристик, що вносять у процесі виробництва виробів, та забезпечує достовірність, повноту й оперативність інформації. *Прейскурант* – нормативне виробничо-практичне видання, що містить систематизований перелік матеріалів, виробів, обладнання, виробничих операцій, послуг із зазначенням цін та стислих характеристик.

Третім підвидом офіційних документів виступають *нормативно-інструктивні* – видання, які є обов'язковими для виконання діючих законів, постанов уряду та інших актів міністерств та відомств. Фактично це є документи, що роз'яснюють порядок застосування законодавчих актів. Вони зазвичай характеризуються вузькою сферою дії, оскільки стосуються певної галузі або виробництва. До нормативно-інструктивних документів належать такі різновиди, як накази, інструкції, правила, положення, циркуляри, роз'яснення, плани. *Накази* регламентують питання практичного керування підприємством, установою, фірмою, організацією, а також питання розвитку галузі, діяльності міністерства або відомства. Вони містять обов'язкові для виконання приписи посадової особи, звернені до підлеглих посадових осіб, підпорядкованих органів або громадян. *Інструкція* є офіційним виданням міністерств, відомств, установ, підприємств, що містить правила щодо врегулювання виробничої або громадської діяльності, використання виробу

або отримання послуги. У ній також містяться юридичні акти, що роз’яснюють закони. *Правила* установлюють порядок та умови діяльності, визначають права та обов’язки осіб, що здійснюють цю діяльність. *Положення* є правовим документом, який визначає завдання та функції, права та обов’язки установи або організації, міністерства або відомства.

Нормативно-інструктивні документи у 1920-ті рр. видавали переважно в комплексі, тобто накази, інструкції, циркуляри, правила, положення та роз’яснення в одній збірці. З усього комплексу офіційних видань в ході даного дослідження нам відомі накази, що видавали виконкоми Донецької [217], Чернігівської [216] губерній та Луганського округу [214], а також Наркомату продовольства України [225]. Основний корпус нормативно-інструктивних документів 20-х рр. XX ст. репрезентований інструкціями, положеннями та правилами, які регулювали діяльність державних та господарчих органів. Найбільше представлені інструкції, які визначали діяльність банківських та інших фінансово-кредитних установ [210] і зокрема Центросільбанку [265]. Інша група інструкцій стосувалася діяльності органів наркомату фінансів, які регламентували визначення та стягування натурального [65; 207], продовольчого [164], промислового [166], а пізніше – єдиного сільськогосподарського податку [42; 209; 234]. Третя група цих документів належала до відомства ЦСУ СРСР та УСРР, якими визначався порядок проведення бюджетних опитувань [4; 52], вибіркового перепису [69; 268] селянських господарств та всесоюзного перепису населення [48; 271]. Положення унормовували засади місцевого самоуправління [231], торгового плану [249–251], Центросільбанку [265] та поточної сільськогосподарської статистики [157; 256]. Правила та роз’яснення витлумачували порядок функціонування товарних та фондових бірж, які забезпечували оптовий продаж і продуктів сільськогосподарського виробництва [2]. Такі ж документи допомагали фінпрацівникам та платникам єдиного сільськогосподарського [42; 43; 234] та промислового [166] податку.

Урядові, партійні та підзвітній їм структури діяли не лише на основі законодавчих та інструктивних документів, але й відповідно до *планів* робіт. Важливо наголосити, що протягом 20-х рр. XX ст. формувалася не тільки ринкова система господарювання, але й відпрацьовувалася ідея планового (нормативного)

керування економікою. Ціла низка планових документів стосувалася безпосередньо сільського господарства. Виявлені у ході даного дослідження плани свідчать про комплексний характер заходів радянської влади щодо організації аграрного сектору економіки. Під пильною увагою перебували питання землеустрою [41], відновлення та поліпшення селянського господарства [152; 151; 155], боротьби з посухою [154], посівних кампаній [153], а також заготівлі та збуту сільськогосподарської продукції [235]. Неабияке значення для аграрного виробництва мали торгові плани УСРР [249–251], а також господарчо-операційні плани окружних відділів виконкомів [261].

Діяльність урядових та партійних структур була пов'язана з ухваленням колективних рішень, оскільки найвищим органом, на який покладалося прийняття відповідальних рішень, вважалися з'їзди та сесії Рад, пленуми ЦК ВКП(б) та КП(б)У, губернських та окружних виконкомів, а також колегіальних органів господарчих суб'єктів. До основних різновидів офіційних документів колегіальних органів належать звіти та матеріали до звітів, стенограми та стенографічні звіти, доповіді, протоколи, резолюції, рішення. Фактично ці документи можна поділити на дві категорії – звіти та рішення.

Звітні документи є достатньо важливими, оскільки в них зафіксовано сутність вжитих заходів та одержані результати виконавчих органів. Зауважимо, що саме цей різновид джерел був одним з найчисленніших, які готувалися для колегіальних органів протягом 20-х рр. ХХ ст. і з яких можна почерпнути важливу інформацію щодо того, як влада вирішувала селянське питання. Насамперед про систему вжитих заходів у аграрному секторі економіки можна довідатися зі звітів Ради Народних Комісарів та Ради Праці й Оборони СРСР, зроблених за результатами бюджетних 1924–25 [27], 1925–26 [28] роки, у тому числі й щоквартально [38–40], а також про діяльність Центрального Виконавчого Комітету за 1923 р. [97], за період з січня 1924 по квітень 1925 р. [98] та з травня 1925 по квітень 1927 р. [71]. Хронологічну послідовність мають і звіти українського радянського уряду, що готували до Всеукраїнських з'їздів Рад. В означений період опубліковані збірки звітів Всеукраїнської ЦВК, РНК та наркоматів (тобто міністерств), інших центральних установ України 1921 р. до V та VI Всеукраїнських з'їздів Рад [219; 218]. Окремими брошурами надруковані також звіти

уряду за 1922–23, 1923–24, 1924–25, 1925–26 господарчі роки [96; 120; 121; 38; 39]. Аналогічні матеріали готував і уряд Молдавської АСРР. Про серйозність таких документів може свідчити той факт, що не зважаючи на нещодавнє створення автономії (4 міс.) Револуційний комітет республіки вже звітував перед Першим всемолдавським з'їздом рад [266], серед низки питань у якому висвітлено й ситуацію в селі. В ході дослідження нами виявлено опубліковані матеріали до звіту уряду АМСРР за 1925–26 р. перед Другим всемолдавським з'їздом Рад [64], а також за два роки (1924–1926) діяльності перед п'ятою сесією ВУЦВК дев'ятого скликання [34].

Радянський уряд діяв здебільшого під контролем та на основі стратегічних і тактичних рішень більшовицької партії, оскільки соціально-економічні питання знаходилися в полі уваги цієї ідеологічної сили. Такий досвід відомий ще з громадянської війни, коли разом із військовим командиром за особовий склад, за правильність прийнятих рішень та за хід їх виконання відповідав і партійний комісар. Так само і в народному господарстві традиція дублювання системи управління партійними органами спочатку була пов'язана із залученням спеціалістів, що працювали ще до 1917 р. Основною формою повідомлень про діяльність ЦК КП(б)У були річні звіти перед партійними конференціями. Ланцюжок таких звітів хронологічно охоплює час між 1921 та 1927 рр., або від V до IX партконференції [132; 131; 55; 31; 33].

Губернські, окружні, повітові та районні виконавчі комітети були підзвітні з'їздам рад депутатів. У ході даного дослідження виявлені звіти Волинського [77], Донецького [81–83; 231; 232], Запорізького [93], Катеринославського [78], Київського [85], Кременчуцького [86; 100; 105; 116], Одеського [62; 63], Подільського [95; 117] та Полтавського [118; 119], Харківського [126–130], Чернігівського [134–136] губвиконкомів. У ході адміністративно-територіальної реформи відповідальність за вирішення місцевих проблем та завдань поступово переміщала з губернських до окружних центрів. Детальнішу інформацію про особливості самоврядування дають також звіти виконкомів Артемівського (Бахмутського) [75; 72; 73], Бердянського [29], Дніпропетровського (Катеринославського) [80; 114], Криворізького [87], Маріупольського [60], Мелітопольського [141], Миколаївського [61; 90; 91], Одеського [111–113], Озюмського (Ізюмського) [84], Сталінського [102; 103], Старобільського

[123–125], Харківського [129; 130], Чернігівського [137], Шахтинського [138], Шепетівського [139] та інших округів. Опубліковані й звітні матеріали повітових виконавчих комітетів, (зокрема Вовчанського [76], Луганського [88], Охтирського [74], Шахтинського [232]), а також районних (наприклад, Вознесенського [99], Костянтинівського [30], Краматорського [101], Сталінського [104]).

Особливої уваги заслуговують спеціальні звіти, що безпосередньо стосувалися селянського господарства. Йдеться насамперед про подолання наслідків голоду та недородів. Голод як надзвичайне лихо торкається усіх верств населення, особливо після воєн та суспільних катастроф. Тому надання допомоги постраждалим – ознака соціальної спрямованості держави. До подолання проблем голоду були залучені різні державні структури. Про це свідчать звіти воєнного відомства [3], Наркомпроду [25; 68], Наркомпраці [89], ЦК Помгол при ВЦВК [54] та ВУЦВК [106], спеціальних комісій як при ВУЦВК [24], так і при місцевих органах, наприклад Одеському [26] губвиконкомі, а також Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК [133]. Передкризова ситуація склалася й 1924 р., коли недорід колоскових міг спричинити такий самий голод, як і на початку непу. У зв'язку з цим були створені й діяли спеціальні комісії по боротьбі з наслідками недороду при урядах СРСР [122] та УСРР [94]. Окрім того, важливі свідчення містять звітні документи Особливої секції Комітету сприяння сільському господарству, що діяв при Всесоюзному ЦВК [70; 115].

Додаткову інформацію про роль селянського господарства у 1920-ті рр. може дати звіт Наркомату фінансів УСРР про виконання республіканського бюджету за 1922–1926 рр. [107–110]. Окрім того відомості про сільськогосподарські кредитні товариства містяться у звітах за 1923–1926 рр. Центросільбанку СРСР [262–264]. Цікаво, що у той період, коли в Україні лютував голод, діяло Всеукраїнське товариство насінництва, про що повідомляють його щорічні звіти [92; 140].

Інший різновид офіційних документів колегіальних органів є *стенографічні звіти* їхніх засідань. Для розуміння стратегічних рішень важливо вивчити стенограми сесій Всесоюзної ЦВК I–III скликання, які охоплювали період з 1923 по 1925 рік [18; 257; 258; 144; 19; 146], та Всеукраїнської ЦВК V–VIII скликання за період з 1921 по 1925 рік [239; 238; 242–244; 246; 142; 256;

267]. Значну роль у державному будівництві й розвитку народного господарства відігравали Всесоюзні з’їзди Рад. У 1920-ті рр. були опубліковані стенографічні звіти першого (30.12.1922), другого (26.01–02.02. 1924) та третього (13.05–20.05.1925) з’їздів Рад Союзу РСР [150; 21; 254]. Цим форумам передували відповідно VII (10–14.12.1922), VIII (17–20.01.1924) та IX (3– 10.05.1925) всеукраїнських з’їздів Рад [226; 13; 35]. Відбувалися подібні зібрання й на місцевому рівні. Зокрема, про важливі рішення, що стосувалися селянського господарства, можна довідатися зі стенографічних звітів з’їздів рад Полтавської [227], Одеської [228], Подільської [236], Донецької [245], Катеринославської та Запорізької губерній [270; 241], а також Артемівського [252], Куп’янського [79], Сумського [177], Херсонського [237] та інших округів. Окрім того відбувалися всеукраїнські наради голів губернських та окружних виконавчих комітетів [14; 233] та сільських рад [240].

Серед інших важливих структур з колегіальною системою ухвалення рішень, що визначали напрями та характер розвитку селянського господарства, потрібно назвати з’їзди та пленуми всесоюзної ради з’їздів представників біржової торгівлі [11; 260], а також пленумів бюджетної комісії ВУЦВК [143] та всеукраїнського статистичного з’їзду [147], які відбулися восени 1925 р.

Іншим різновидом документів колегіальних органів були *протоколи*. У ході даного дослідження виявлені опубліковані протоколи з’їздів Рад Кременчуцької губернії [172], Криворізького [173] та Слов’янського [253] повітів, Луганського [170] та Сумського [177] округів. Інший різновид протоколів породжений пленумами та засіданнями сесій виконавчих комітетів. Зокрема цінну інформацію щодо стану селянського господарства можна почерпнути з протоколів сесій Кременчуцького [167] та Одеського [168; 169] губвиконкомів, пленумів Полтавського [156; 171] та Донецького [174] губвиконкомів, Луганського [175] окружного виконкому, засідань президії виконавчого комітету Катеринославської губернії [176].

Отже, виявлені офіційні документи 1920-х рр. на наш погляд формують цілком репрезентативний комплекс, який дає достатнє інформативне поле для вивчення правового поля функціонування селянського господарства.

Джерела та література

1. Административно-территориальное деление Украины. Принято ВУЦИК в засед. от 7 марта 1923 г. (По данным Центр. адм.-терр. комиссии). 1. Резолюции 2-й сессии ВУЦИК от новом адм.-терр. делении Украины. 2. Постановление ВУЦИК об адм.-терр. делении Украины по губерниям... – Х.: НКВД УССР, 1923. – 132 с.

2. Биржевое законодательство (Сб. постановлений, правил, циркуляров, разъяснений и др. о товарных и фондовых биржах СССР). – М., 1925. – XIV, 438 с.

3. Борьба с голодом [Отчет о деятельности воен. ведомства по оказанию помощи голодающим по 1 нояб. 1921 г.] – М.: Госиздат, 1921. – 24 с. – (РСФСР. Высш. воен. ред. совет).

4. Бюджетное описание крестьянского хозяйства 1925 г.: инструкция. – М.: ЦСУ СССР, 1925

5. Бюллетень 2-го Запорожского губернского съезда Советов 19–22 сент. 1921 г. – Запорожье: Госиздат, 1921. – 58 с.

6. Бюллетень Одес. 6-го губернского съезда Советов р., к., к. и краснофлот. д. [январь 1924 г.]. – Одесса, 1924. – № 4–8. – Разд. паг.

7. Бюллетень V Всеукр. съезда Советов [25 февр. – 3 марта 1921 г.]. – Х., 1926. – № 1–6. – 170 с.

8. Бюллетень 4-го съезда Советов р., к., к. и краснофлот. д. Одес. губ. [дек. 1921 г.]. – Одесса: Губисполком, 1922. – № 1–4. – Разд. паг.

9. Бюллетень 4-й Всеукр. ЦИК 15–19 февр. 1925 г. – Х.: ВУЦИК, 1925. – № 1–5. – 232 с.

10. Бюллетень 6-го губернского съезда Советов Полтавщины [дек. 1922 г.]. – Полтава, 1922. – № 1. – 14 с.

11. Вопросы хлебозаготовительной кампании 1924 г. Стеногр. отчет расшир. пленума Всесоюз. совета съездов бирж. торговли 9–11 авг. 1924 г. – М., [1925]. – 155 с.

12. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: курс лекцій / В. І. Воронов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003.

13. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17–20 січ. 1924 р.: Стеногр. звіт. – Х.: Вид-во оргвідділу ВУЦВК, 1927. – 203 с.

14. Всеукр. совещание председателей губернских и окружных исполнительных комитетов 18–20 июня 1925 г. Стеногр. отчет и материалы. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 128 с.

15. 2-я сессия Всеукр. ЦИК IX созыва [16–23 окт. 1925 г.]: бюлл. – Х.: ВУЦИК, 1925. – № 1–7. – 360 с.

16. 2-я сессия Всеукр. ЦИК IX созыва. Резолюции и постановления. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 83 с.

17. Вторая сессия ЦИК Союза ССР I созыва [Постановления]. –

М.: ЦИК СССР, 1923. – 23 с.

18. Вторая сессия ЦИК Союза ССР I созыва 6 июля 1923 г. Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1923. – 38 с.

19. Вторая сессия ЦИК Союза ССР II созыва 17–29 окт. 1924 г. Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 640 с.

20. Вторая сессия ЦИК Союза ССР II созыва. Постановления. – М.: ЦИК СССР, 1924. – IV, 154 с.

21. Второй съезд Советов Союза ССР [26 янв. – 2 февр. 1924 г.]. Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 216 с.; 4 л. диагр.

22. Второй съезд Советов Союза ССР. Бюлл. № 1–7. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 268 с.

23. Второй съезд Советов Союза ССР. Постановления. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 28 с.

24. Год борьбы с голодом. 1921–1922. Через делегатов VII Всеукр. Съезда Советов всем трудящимся. Отчет Центр. комис. по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК. – X., 1922. – 164 с.; 9 л. ил.

25. Год борьбы с голодом. Участие Нар. ком. по продовольствию в деле помощи голодающим. – М.: Наркомпрод РСФСР, 1922. – 122 с.

26. Год борьбы. Итоги деятельности Одесского губкомпомголода с авг. 1921 по авг. 1922 г. – Одесса: Губкомпомгол, 1922. – 46 с.

27. Год работы Правительства (Материалы к отчету за 1924–1925 бюдж. г.). – М.: Бюро печати и информации СНК и СТО СССР, 1926. – 880 стб.

28. Год работы Правительства (Материалы к отчету за 1925–1926 бюдж. г.). – М.: Инф. бюро СНК и СТО СССР, 1927. – 652 стб.

29. Годовой отчет Бердянского окружного исполнительного комитета за 1923–1924 г. – Бердянск, 1925. – 292 с. – (Окр. съезду Советов Бердянщины VIII созыва).

30. Годовой отчет Константиновского районного исполкома [Артемов. окр.] 9-му район. съезду Советов р., к. и к. д. за 1925 г. – Константиновка: Укр. рабочий, 1926. – 79 с.

31. Годовой отчет ЦК КП(б)У к 8-й Всеукр. партконф. Апр. 1923 г. – апр. 1924 г. – X., 1924. – 120 с.

32. Государственный бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1925–1926 бюдж. г. – X.: НКФ УССР, 1925. – XI, 284 с.

33. Два года работы. Отчет Центрального Комитета КП(б)У. [1925–1927 г.]. – X., 1927. – 176 с.

34. 2 года работы Правительства АМССР. 1924–1926 г. К 5-й сессии Всеукр. ЦИК IX созыва. – Балта: СНК АМССР, 1927. – 264 с.; 2 л. карт.

35. IX Всеукр. съезд Советов р., к. и к. д. (Стеногр. отчет). Бюлл. – X.: ВУЦИК, 1925. – № 1–7. – 413 с.

36. Декрет ВУЦИК и Совнаркома УССР об едином натуральном

налоге на продукты сельского хозяйства на 1922–1923 г. – Х.: Наркомпрод УССР, 1922. – 11 с.

37. Декрет об едином сельскохозяйственном налоге и постановлении об организации аппарата по обложению и взиманию единого с.-х. налога и о привлечении сельсоветов и райисполкомов к проведению единого с.-х. налога. – Х.: Наркомпрод УССР, 1923. – 16 с.

38. Деятельность Совета Народных Комиссаров и Совета Труда и Оборона. Сводные материалы за 1-й квартал (окт. – дек.) 1924–1925 г. – М.: Отд. печати и информации СНК СССР и СТО, 1925. – 98 с.

39. Деятельность Совета Народных Комиссаров и Совета Труда и Оборона. Сводные материалы за 1-й квартал (окт. – дек.) 1925–1926 г. – М.: Отд. печати и информации СНК СССР и СТО, 1926. – 168 с.

40. Деятельность Совета Народных Комиссаров и Совета Труда и Оборона. Сводные материалы за 4-й квартал (июль – сент.) 1924–1925 г. – М.: Отд. печати и информации СНК СССР и СТО, 1925. – 183 с.

41. Доклад Народного комиссариата земледелия по землеустройству к 4-й сессии ВУЦИК. – Х.: Наркомзем УССР, 1923. – 22 с.

42. Единый сельскохозяйственный налог 1924–1925 г. на Украине. Законоположения, инструкции, правила по приему налога, циркуляры и разъяснения НКФ с прил. предм. указателя и схем. таблицы движения жалоб и ходатайств: Справ. для финработников и налогоплательщиков. – Х.: Госиздат УССР, 1924. – 136 с.

43. Единый сельскохозяйственный налог на 1925–26 г. [Сб. документов]. – Х.: Агитсекретариат НКФ УССР, 1925. – 86 с.

44. Единый сельскохозяйственный налог на Украине в 1923–1924 г. Объекты и признаки обложения. – Х.: НКФ УССР, 1923. – XVIII, 199 с.

45. Закон о комитетах незаможных селян / Изд. ВУЦИК 13 апр. 1921 г. – Х., 1921. – 12 с.

46. Закон о комитетах незаможных селян. Принят 2-й сессией ВУЦИК VI созыва 27 мая 1922 г. – Одесса: Губ. отд. упр., 1922. – 15 с.

47. Законы об импорте и экспорте. Правила ввоза товаров в СССР и вывоза за границу. – М.: Право и жизнь, 1924. – 96, IV с.

48. Збірка інструкцій та формулярів, відозв, плакатів та лозунгів до провадження всесоюзного перепису населення 17-XII 1926 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 180 с.

49. Земельное законодательство УССР и практика по земельным спорам: Сб. постановлений и решений. – Х.: НКЮ УССР, 1925. – VIII, 746 с.

50. Земельный кодекс с изм. и доп. по 1 окт. 1925 г. и алф.-предм. указателем. – 7-е изд. – Х.: НКЮ УССР, 1925. – 127, IV с.

51. Земельный кодекс УССР, принятый 3-й сессией ВУЦИК VI созыва 16 окт. 1922 г. и утвержденный в окончательной редакции

Президиумом ВУЦИК 29 нояб. 1922 г. – Х.: НКЮ, 1922. – 32 с.

52. Инструкция по разработке производственных (полных) бюджетов крестьянских хозяйств 1926–1927 г. – М.: НКФ СССР, 1928. – 110 с.

53. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники рос. истории: Учеб. пособ. для гуманит. спец-тей / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998.

54. Итоги борьбы с голодом в 1921–1922 гг.: Сб. ст. и отчетов. – М.: ЦК Помгол, 1922. – 499 с.; 12 л. илл.

55. К отчету ЦК КП(б)У. 1. Некоторые итоги и выводы о производственных ячейках (По материалам обследования). 2. К вопросу о социальных процессах на селе (По анкете, разосланной ЦК). – Х.: ЦК КП(б)У, 1923. – 78 с. – (Материалы к 7-й Всеукр. конф. КП(б)У).

56. Каштанов С. М. Акты / С. М. Каштанов // Сов. ист. энциклоп. – М., 1961. – Т. 1. – Стб. 313.

57. Кодекс законов о труде малолетних и подростков. Постановление СНК УССР от 21 сент. 1921 г. – Одесса: Одес. ГСПС, 1921. – 13 с.

58. Кодекс законов о труде. С изм. и доп. по 1 апр. 1926 г. и с алф. указателем. – 5-е изд. – Х.: Юриздат УССР, 1926. – 266 с.

59. Комітети незаможних селян 1920–1933: Зб. документів і матеріалів. – К., 1968.

60. Материалы к отчету Мариупольского окружного исполнительного комитета о работе за 1925–1926 г. 10-му Мариуп. окр. съезду Советов и 3-й сессии ВУЦИК. – Мариуполь, 1926. – 240 с.

61. Материалы к отчету Николаевского окружного исполнительного комитета 8-му окр. съезду Советов [за 1925 г.]. – Николаев: Окрисполком, 1926. – 144 с.

62. Материалы к отчету Одес. губернского исполнительного комитета Совета р., к., к. и краснофлот. д. 6-му губ. съезду Советов. – Одесса: Губисполком, 1924. – 175 с.

63. Материалы к отчету Одес. губернского исполнительного комитета Совета р., к., к. и краснофлот. д. 7-му губ. съезду Советов. – Одесса: Губисполком, 1925. – Ч. 1: Обзор деятельности. – 359 с.

64. Материалы к отчету Правительства АМССР 2-му Все молдавскому съезду Советов р., к., к. и д. [за 1925–1926 гг.]. – Балта: ЦИК и СНК АМССР, 1926. – 63 с.

65. Материалы по натуральному налогу: в 3 вып. – Х.: Наркомпрод, 1921. – Вып. 1. – 27 с. Вып. 2: Материалы по продналогу. Руководитель для налогинспектуры, налогкомиссий и местных прод. органов по продналогу. Законодательные акты, инструкции, статьи и материалы. – 214 с.

Вып. 3: Продовольственный налог. Сб. декретов, инструкций и

циркуляров с пояснит. введениями. – 208 с.

66. Местный бюджет. Декреты, циркуляры и постановления по местным доходам и расходам. – Х.: Губфинотдел, 1922. – 36 с. – (Постановления ВУЦИК и Харьков. губисполкома).

67. Митяев К. Г. История и организация делопроизводства в СССР / К. Г. Митяев. – М.: РГГУ, 1959.

68. Неурожай и государственная помощь голодающему району. 1921 г. Отчетные материалы Наркомпрода по вопросам помощи голодающим. – М.: Госиздат, 1922. – Вып. 1. – 83 с.

69. Организация выборочной с.-х. переписи 1924 г. (инструкции и формуляры 1922–1924 гг.). – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 18 с.

70. Особая секция восстановления сельского хозяйства при Комитете содействия сельскому хозяйству ВЦИК: Отчетные материалы, протоколы заседаний секции. – М.: Особ. секция КССХ ВЦИК, 1924. – Бюллетень № 1. – 71 с.

71. От съезда к съезду. (Май 1925 г. – апр. 1927 г.). Материалы к отчету Правительства на IV съезде Советов СССР. – М.: ЦИК и СНК СССР, 1927. – 120 с.

72. Отчет Артемовского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. за период с 1 окт. 1923 г. по 1 янв. 1925 г. окр. съезду VIII созыва. – Славянск, 1925. – 165 с.

73. Отчет Артемовского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. 9-му окр. съезду Советов [за 1925 г.]. – Славянск, 1926. – 128 с.

74. Отчет [Ахтырского] уисполкома 9-му уездному съезду Советов [окт. 1921 г. – окт. 1922 г.]. – Ахтырка: Уисполком, 1922. – 142 с.

75. Отчет Бахмутского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. за период 6-го – 7-го съезда Советов (6 дек. 1922 г. – 3 янв. 1924 г.). – Славянск, 1923. – 180 с.

76. Отчет Волчанского уездного исполнительного комитета 7-му съезду Советов Харьк. губ. с 1 окт. 1921 г. по 1 окт. 1922 г. – Волчанск: Уисполком, 1922. – 160 с.

77. Отчет Вольнского губернского исполнительного комитета 2-му губ. съезду Советов Вольни и 6-му укрсъезду [май – окт. 1921 г.]. – Житомир, 1921. – 309 с.

78. Отчет губернского исполнительного комитета губ. съезду Советов Екатеринославщины IX созыва за 1923–1924 г. – Екатеринослав, 1924. – 4, XXVI, 181с.

79. Отчет 9-го окружного съезда Советов Купянщины. – Купянск, 1925. – 90 с.

80. Отчет Днепропетровского окружного исполнительного комитета окр. съезду Советов IV созыва. 1925–1926 г. – Днепропетровск: Окрисполком, 1927. – XXII, 235 с.

81. Отчет Донецкого губернского исполнительного комитета Со-

ветов р., к., к. и каз. д. за 1922 г. 6-му губ. съезду Советов. – Артемовск, 1922. – 6, 175 с.

82. Отчет Донецкого губернского исполнительного комитета Советов р., к., к. и каз. д. с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. Президиуму ВУЦИК. – Артемовск, 1923. – 33 с.

83. Отчет Донецкого губернского исполнительного комитета Советов р., к., к. и каз. д. за янв. 1924 г. – апр. 1925 г. 8-му губ. съезду Советов. – Артемовск, 1925. – 103 с.

84. Отчет Изюмского окружного исполнительного комитета и его отделов к 8-му съезду Советов р., к. и к. д. Изюмского окр. [с 1 ноября 1922 по 1 ноября 1923 г.]. – Изюм, 1923. – 132 с.

85. Отчет Киевского губернского революционного комитета за период 15 июня – 10 июля 1921 г. – К.: Губревком, 1921. – 80 с. – (3-му губ. съезду Советов р. к. и. к. д.).

86. Отчет Кременчугского губревкома 1-му губерньскому съезду Советов 30 янв. 1921 г. – Кременчуг, 1921. – 35 с.

87. Отчет Криворожского окружного исполнительного комитета за 1924–1925 г. – Кривой Рог: Красный горняк, 1926. – VIII, 133 с.

88. Отчет Луганского уездного исполнительного комитета за период с 1 дек. 1921 г. по 15 окт. 1922 г. (от 7-го по 8-й уездн. съезд Советов). – Луганск, 1922. – 118 с.

89. Отчет Народного комиссариата труда о его работе в области помощи голодающим за 1921 г. – М., 1922. – 8 с.

90. Отчет Николаевского окружного исполнительного комитета за 1922–1923 г. 6-му окр. съезду Советов. – Николаев: Окрисполком, 1923. – 152 с.; CVI с. табл.

91. Отчет Николаевского окружного исполнительного комитета за 1923–1924 г. 7-му окр. съезду Советов. – Николаев: Окрисполком, 1925. – 192 с.

92. Отчет о деятельности Всеукраинского общества семеноводства с 1 апр. по 31 дек. 1922 г. – Х., 1923. – 69 с.;

93. Отчет о деятельности Запорож. губисполкома ко 2-му съезду Советов. – Запорожье: Госиздат, 1921. – Разд. паг.

94. Отчет о деятельности Особой комиссии по борьбе с последствиями недорода 1924 г. (Особком) при СНК УССР – за период с 10 июня 1924 г. по 10 июня 1925 г. – Х.: Упр. делами СНК УССР, 1925. – 122 с.

95. Отчет о деятельности Подольского губисполкома 2-му губ. съезду Советов. – Винница, 1921. – IV, 412 с.; 8 л. табл.

96. Отчет о деятельности Рабоче-Крестьянского Правительства Украины с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. [к VIII Всеукр. съезду Советов]. – Х.: ВУЦИК, 1924. – VI, 108 с.; 7 л. илл.

97. Отчет о деятельности Центрального Исполнительного Комитета СССР [за 1923 г.]. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 32 с.

98. Отчет о деятельности Центрального Исполнительного Комитета СССР и его Президиума [II созыва за время с янв. 1924 по апр. 1925 г.]. – М., 1925. – IV, 223 с.; 10 л. табл.

99. Отчет о работе Вознесенского районного исполнительного комитета Николаевского окр. Одесской губ. за 1923 – 1924 г. 2-му райсъезду Советов. – Вознесенск, 1924. – 183 с.

100. Отчет о работах 2-й сессии Кременчугского губисполкома от 13 марта 1922 г. – Кременчуг, 1922. – 44 с.

101. Отчет о работе Краматорского районного [Артемов, окр.] исполкома за время с 1 янв. 1925 г. по 1 янв. 1926 г. – Славянск, 1926. – 54 с.; 14 л. табл.

102. Отчет о работе Сталинского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. с 1 окт. 1923 г. по 1 янв. 1925 г. К 7-му окр. съезду Советов. – Сталин: Окрисполком, 1925. – 182 с.

103. Отчет о работе Сталинского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. с 1 янв. 1925 г. по 1 янв. 1926 г. К 8-му окр. съезду Советов. – Сталин: Окрисполком, 1926. – 230 с.

104. Отчет о работе Сталинского районного исполкома Совета р., к. и к. д. за время с 1 окт. 1924 г. по 1 янв. 1926 г. К 8-му район. съезду Советов. Февр. 1926 г. – Сталин, 1926. – 95 с.

105. Отчет о работах 3-й сессии Кременчугского губисполкома от 20 июля 1922 с. – Кременчуг, 1922. – 37 с.

106. Отчет о работе Центральной комиссии помощи голодающим при Всеукраинском ЦИК (за время с 1 янв. по 1 сент. 1922 г.). – Х., 1922. – 30 с.

107. Отчет об исполнении гос. бюджета УССР за 1924–25 бюдж. г. – Х.: НКФ УССР, 1926. – VI, 215 с.

108. Отчет об исполнении гос. бюджета УССР за 1925–26 бюдж. г. – Х.: НКФ УССР, 1927. – 261 с.

109. Отчет об исполнении гос. росписи доходов и расходов УССР за 1922 г. – Х.: НКФ УССР, 1923. – 71 с.

110. Отчет об исполнении росписи доходов и расходов УССР за 1923–24 бюдж. г. с краткой объяснительной запиской. – Х.: НКФ УССР, 1925. – 78 с.

111. Отчет Одесского окружного исполнительного комитета за 1923 г. К 6-му окр. съезду Советов (к 1-му объедин.). – Одесса: Окрисполком, 1923. – 76 с.

112. Отчет Одесского окружного исполнительного комитета за 1923–1924 г. К 7-му окр. съезду Советов. – Одесса: Окрисполком, 1925. – 188 с.

113. Отчет Одесского окружного исполнительного комитета за 1924–1925 г. – Одесса: Окрисполком, 1926. – 215 с.

114. Отчет окружного исполнительного комитета окр. съезду Советов Екатеринославщины III созыва за 1924–1925 г. – Екатеринос-

лав: Окрисполком, 1926. – XX, 220 с.

115. Отчет Особой секции Комитета содействия сельскому хозяйству при ВЦИК за 1923–1924 бюдж. г. – М.: Особ. секция КССХ ВЦИК, 1924. – 31 с.

116. Отчет 1-й сессии пленума Кременчугского губисполкома 26–28 марта 1921 г. – Кременчуг, 1921. – 23 с.

117. Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г. к 4-му губ. съезду Советов р., к. и к. д. Янв. 1924 г. – Винница, 1924. – 83 с.

118. Отчет Полтавского губернского исполнительного комитета 1922 г. – Полтава, 1923. – 448 с.

119. Отчет Полтавского губернского исполнительного комитета за 1923 г. 7-му губ. съезду Советов. – Полтава, 1923. – 332 с.

120. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1923–1924 г. к IX Всеукр. съезду Советов. – Х.: ВУЦИК, 1925. – XIX, 312, V с.; 1 л. карт.

121. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1924–1925 г. – Х.: ВУЦИК, 1926. – 50 с.

122. Отчет Совету Народных Комиссаров СССР о работе по борьбе с последствиями неурожая 1924 г. – М., 1925. – 69 с.; 10 л. ил. – (Комис. СНК СССР по борьбе с последствиями неурожая).

123. Отчет Старобельского окружного исполнительного комитета за 1923 г. 7-му окр. съезду Советов. – Старобельск, 1923. – 103, XXXIV с.

124. Отчет Старобельского окружного исполнительного комитета за 1924 г. 8-му окр. съезду Советов. – Старобельск, 1925. – 152, XVI с.

125. Отчет Старобельского окружного исполнительного комитета за 1925 г. 9-му окр. съезду Советов. – Старобельск, 1926. – 53 с.

126. Отчет Харьковского губернского исполнительного комитета 1 окт. 1922 г. – 1 окт. 1923 г. 8-му губ. съезду Советов. – Х.: Губисполком, 1923. – 353 с.

127. Отчет Харьковского губернского исполнительного комитета 1 янв. – 1 ноября 1921 г. К 6-му губ. съезду Советов. – Х.: Губисполком, 1921. – 320 с.;

128. Отчет Харьковского губернского исполнительного комитета. – Х.: Губисполком, 1922. – Вып. 2: Отчеты нехозяйств, органов. 1 апр. – 1 окт. 1922 г. – 192 с.

129. Отчет Харьковского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. – Волчанск, 1923. – 376 с.

130. Отчет Харьковского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. 3-му окр. съезду Советов [с апр. 1925 г.]. – Х., 1926. – 308 с.

131. Отчет Центрального Комитета КП(б)У и его отделов за пе-

риод с 6-й по 7-ю партконф. (дек. 1921 г. – март 1923 г.). – Х.: ЦК КП(б)У, 1923. – 165 с.

132. Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 5-й Всеукраинской партийной конф. по 1 ноября 1921 г. – Х., 1921. – 62 с.

133. Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК. Ноябрь 1922 – сент. 1923 г. – Х., 1923. – VIII, 134 с. – (ЦК Последгол при ВУЦИК).

134. Отчет Черниговского губернского исполнительного комитета [дек. 1922 – дек. 1923 г.]. – Чернигов: Губисполком, 1923. – 202 с.

135. Отчет Черниговского губернского исполнительного комитета за 1924 г. съезду Советов Черниговщины IX созыва. – Чернигов: Губисполком, 1925. – 117 с.; 8 л. табл.

136. Отчет Черниговского губернского исполнительного комитета с 1 апр. по 1 окт. 1922 г. – Чернигов: Губисполком, 1922. – Разд. паг. – На множ. апп.

137. Отчет Черниговского окружного исполнительного комитета за 1924 г. – Чернигов, 1925. – 73 с.

138. Отчет Шахтинского окружного исполнительного комитета о работе по советскому строительству за время с 1 дек. 1922 по 1 дек. 1923 г. Шахт. 6-му окр. съезду Советов. – Шахты, 1923. – 198 с.

139. Отчет Шепетовского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. за 1923 – 1924 гг. 2-му окр. съезду Советов Шепет. окр. – Шепетовка, 1924. – 131 с.

140. Отчет-ежегодник Всеукраинского общества семеноводства за 1923 г. – Х.: Всеукр. о-во семеноводства, 1924. – 127 с.

141. Отчетный материал о политическом, организационно-хозяйственном и культурном состоянии округа за 1924 г. [1 окт. 1923 г. – 1 окт. 1924 г.]. – Мелитополь, 1925. – 106 с.

142. 1-я и 2-я сессии Всеукр. ЦИК VIII созыва [20 янв. 1924 г., 15 апр. 1924 г.] Стеногр. отчет. – Х.: ВУЦИК, 1924. – 207 с.

143. 1-я сессия пленума бюджетной комиссии ВУЦИК 12–15 сент. 1925 г. Стеногр. отчет. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 160 с.

144. Первая сессия ЦИК Союза ССР [II созыва 2 февр. 1924 г.]. Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 15 с.

145. Первая сессия ЦИК Союза ССР I созыва 30 дек. 1922 г. [По-становления]. – М.: ВЦИК, 1923. – 4 с.

146. Первая сессия ЦИК Союза ССР III созыва 21 мая 1925 г. Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1925. – 18 с.

147. 1-й Всеукр. статистический съезд 16–23 нояб. 1925 г. Стеногр. отчет. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 4, 263 с.

148. 1-й пленум Екатеринославского губисполкома Совета р., к. и к. д. VI созыва 29–31 янв. 1922 г. (Доклады и резолюции). – Екатеринослав, 1922. – 32 с.

149. Первый съезд Советов Союза ССР (30 дек. 1922 г.). Прил. 2: Стат. данные о составе I съезда Советов СССР. – М.: ВЦИК, 1923. – 8 с.; 8 л. табл.

150. Первый съезд Советов Союза ССР (30 дек. 1922 г.). Стеногр. отчет. – М.: ВЦИК, 1922. – 24 с.

151. Перспективный план восстановления и улучшения сельского хозяйства Полтавщины / Полтав. губ. зем. упр. – Полтава, 1925. – 216 с.; 3 л. илл.

152. Перспективный план по сельскому хозяйству лесостепи и полесья Украины. – Х.: Наркомзем УССР, 1925. – XXXVI, 259 с.; 6 табл.

153. План весенней сельскохозяйственной кампании Наркомзема УССР на 1925 г. – Х.: Рад. селянин, [1925]. – 33 с. – (УССР. Наркомзем. Материалы по докладу Наркомзема на 4-й сессии ВУЦИК).

154. План мероприятий по борьбе с засухой (Материалы к докладу НКЗ III сессии ВУЦИК). Проект. – Х.: Рад. селянин, 1925. – 66, II, 30 с. – (Наркомзем УССР).

155. План мероприятий по сельскому хозяйству Украины на 1925–1926 г. Проект. – Х.: Рад. селянин, [1925]. – XI, 252 с.

156. Пленум Полтавского губисполкома 19-20 мая 1922 г. [Протоколы и резолюции]. – Полтава, 1922. – 53 с.

157. Положения и резолюции по текущей с.-х. статистике. – Х.: ЦСУ УССР, 1922. – 16 с.

158. Постановление Всеукр. ЦИК и Совета Народных Комиссаров УССР об организации аппарата по обложению и взиманию единого продовольственного налога / УССР. Наркомпрод. Налоговое упр. – Х., 1922. – 20 с.

159. Постановление Всеукраинского ЦИК и Совета Народных Комиссаров УССР об организации аппарата по обложению и взиманию единого продовольственного налога. – Х., 1922. – 20 с. – (УССР. Наркомпрод. Налоговое упр.).

160. Постановление Артемовского окружного съезда Советов VIII созыва. – Артемовск, 1925. – 12 с.

161. Постановления Первого съезда Советов Союза ССР. – М.: ЦИК СССР, 1923. – 12 с.

162. Постановления III съезда Советов Союза ССР. – М.: ЦИК СССР, 1925. – 55 с.; 2-е изд. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – 63 с.

163. Постановления VI Всеукр. съезда Советов. – Х.: ВУЦИК, 1922. – 24 с.

164. Продовольственный налог. Сб. декретов и инструкций с пояснит. введениями. – Екатеринослав: Опродкомгуб, 1921. – Вып. 1. – 2-е изд., испр. и доп. – 158 с.

165. Проекты резолюций по докладам 7-му Донецкому губернскому съезду Советов. г. Бахмут, 11 янв. 1924 г. – Бахмут, 1924. – 37 с.

166. Промысловый налог. Сб. действующего законодательства с инструкциями, циркулярами и разъяснениями НКФ СССР и УССР, хронол. перечнем и алф. указателем: В 2 вып. – Х.: Юриздат НКЮ УССР, 1925–1926.

Вып. 1. [До июня 1925 г.]. – 1925. – V, 344 с.

Вып. 2. [С 15 июня 1925 г. по 15 янв. 1926 г.]. – 1926. – 282 с.

167. Протокол 2-й сессии Кременчугского губисполкома (с 1 по 4 июля 1921 г.). – Кременчуг: Всеукр. гос. изд., 1921. – 51 с.

168. Протокол заседаний 2-й сессии Одесского губисполкома [15–17 марта 1924 г.]. – Одесса, 1924. – № 1–5. – Разд. паг.

169. Протокол заседаний 3-й сессии Одесского губисполкома 10–13 июня 1924 г. – Одесса, 1924. – № 1–6. – Разд. паг. – На множ. апп.

170. Протокол Луганского окружного съезда Советов X созыва 13–17 апр. 1925 г. – Луганск, 1925. – 20 с. – На множ. апп.

171. Протокол № 4 заседания пленума Полтавского губисполкома от 24 мая по 1 июня 1923 г. – Полтава, 1923. – 42, VI с.

172. Протокол 1-го Кременчугского губернского съезда Советов (29 янв. – 4 февр. 1921 г.). – Кременчуг, 1921. – 50 с.

173. Протокол 5-го Криворожского уездного съезда Советов [февр. 1922 г.]. – Б. м., 1922. – 54 с.

174. Протокол 5-го пленума Донецкого губернского исполнительного комитета Совета р., к., к. и каз. д. VII созыва 7–9 февр. 1925 г. – Артемовск, 1925. – 15 с.

175. Протокол расширенного пленума Луганского окрисполкома совместно с предсельсоветами 5–7 июля 1925 г. – Луганск, 1925. – 19 с.

176. Протоколы заседаний президиума Екатеринославского губисполкома за 1924 г. № 3–61 [апр.–дек.]. – Екатеринослав, 1924.

177. Протокольный отчет 9(2)-го окружного съезда Советов Сумщины 21–25 апр. 1925 г. – Сумы, 1925. – 97 с.

178. Резолюции 8-го губернского съезда Советов 5–11 янв. 1924 г. – Екатеринослав, 1924. – 12 с.

179. Резолюции 8-го Старобельского окружного съезда Советов 8-12 апр. 1925 г. – Старобельск, 1925. – 25 с.

180. Резолюции 2-го пленума Екатеринославского окрисполкома IX созыва 23–26 авг. 1925 г. – Екатеринослав, 1925. – 20 с.

181. Резолюции и постановления 2-й сессии Всеукр. ЦИК VI созыва, принятые 27 мая 1922 г. – Х.: ВУЦИК, 1922. – 39 с.

182. Резолюции и постановления 3-го Донецкого губернского съезда Советов р., селян., красноарм. и каз. д. [нач. 1921 г.]. – Бахмут, 1921. – 18 с.

183. Резолюции и постановления 4-го Донецкого губернского съезда Советов р., селян., красноарм. и каз. д. (11–14 июля 1921 г.).

– Бахмут: Всеукр. гос. изд., 1921. – 35 с.

184. Резолюции и постановления 5-го Донецкого губернского съезда Советов р., селян., красноарм. и каз. д. (5–7 дек. 1921 г.). – Бахмут: Донец. губисполком, 1921. – 14 с.

185. Резолюции и постановления 8-го губернского съезда Советов Донбасса. – Артемовск: Губисполком, 1925. – 36 с.

186. Резолюции и постановления 9-го губернского съезда Советов р., к. и к. д. Екатеринославщины (23–27 апр. 1925 г.). – Екатеринослав, 1925. – 16 с.

187. Резолюции и постановления расширенной сессии Харьков. губисполкома (28–30 июля 1923 г.). – Х.: Харьк. губисполком, 1923. – 11 с.

188. Резолюции и постановления, принятые 2-м расширенным пленумом Мариупольского окрисполкома с участием пред. райисполкомов, райКНС и сельсоветов, сост. 15–17 июня 1925 г. – Мариуполь, 1925. – 21 с.

189. Резолюции 1-го Всесоюзного совещания инспекторов системы сел.-хоз. кредита 10–27 ноября 1925 г. – М.: Центросельбанк СССР, 1925. – 66 с.

190. Резолюции, принятые 8 (1-м) окружным съездом Советов Купянщины 8–11 янв. 1924 г. по отчетам за 1923 г. – Купянск, 1924. – 20 с.

191. Резолюции, принятые 8-м губернским съездом Советов Черниговщины 5–9 янв. 1924 г. – Чернигов, 1924. – 11 с.

192. Резолюции, принятые 1-м окружным съездом Советов Черниговщины 2–5 янв. 1924 г. – Чернигов, 1924. – 9 с.

193. Резолюции, принятые на расширенном пленуме губисполкома Черниговщины, сост. 28–31 июля 1923 г. по отчету губисполкома и очередных задачах сов. строительства. – Чернигов, 1923. – 7 с.

194. Резолюции, принятые по докладам 9-му губернскому съезду Советов р., к. и к. д. Черниговщины 28 марта – 1 апр. 1925 г. – Чернигов, 1925. – 20 с.

195. Резолюции, принятые по докладам 6-м губсъездом Советов Екатеринославщины 5–6 дек. 1921 г. – Екатеринослав, 1921. – 4 с.

196. Резолюции, принятые расширенным пленумом Черниговского губисполкома Советов с участием пред. райисполкомов 20–22 июля 1924 г. – Чернигов, 1924. – 10 с.

197. Резолюции, принятые расширенным пленумом Черниговского губисполкома Советов 15–16 окт. 1924 г. – Чернигов, 1924. – 7 с.

198. Резолюции, принятые расширенным пленумом Черниговского губисполкома Советов 5–7 марта 1925 г. – Чернигов, 1925. – 5 с.

199. Резолюции 5-й расширенной сессии Мариупольского окрисполкома, сост. 26–28 дек. 1925 г. в г. Бердянске с участием пред. ра-

йисполкомов, пред. всех сельсоветов. – Мариуполь, 1925. – 9, 9 с.

200. Резолюции 3-го съезда управляющих учреждениями Государственного банка на Украине. 10–16 февр. 1924 г. – Х.: Всеукр. контора гос. банка СССР, 1924. – 17 с.

201. Резолюции 3-й сессии Всеукр. ЦИК V созыва 22–23 июля 1921 г. – Х.: ВУЦИК, 1921. – 26 с.

202. Резолюции 4-й сессии Мариупольского окрисполкома, сост. 31 окт. – 2 ноября 1925 г. с участием членов ВУЦИК от Мариупольского окр. и пред. райисполкомов. – Мариуполь, 1925. – 12, 12 с.

203. Резолюция 1-й сессии Купянского окрисполкома от 15–16 марта 1924 г. – Купянск, 1924. – 20 с.

204. Сб. действующих декретов и постановлений по внешней торговле: В 4 вып. / Сост. юрид. частью НКВТ. – М.: Наркомвнешторг СССР, 1924–1926.

Вып. 1: С 22 апр. 1918 г. по 1 марта 1924 г. – 1924. – 220 с.

Вып. 2: С 1 марта по 1 ноября 1924 г. – 1924. – 96 с.

Вып. 3: С 1 ноября 1924 г. по 1 июля 1925 г. – 1926. – 102 с.

Вып. 4: С 1 июля 1925 г. по 1 апр. 1926. – 1926. – 119 с.

205. Сб. действующих обязательных постановлений Харьков. губисполкома. – Екатеринослав, 1924. – VIII, 331 с.

206. Сб. декретов и инструкций по проведению единого натурального налога на продукты сельского хозяйства в 1922 г. и на сдачу в аренду мукомольно-крупяной промышленности и помольном налоге в кампанию 1922–1923 гг. / УССР. Екатеринослав. губпродком. Налоговый отд. – Екатеринослав, 1922. – 48 с.

207. Сб. декретов и постановлений по внешней торговле / Сост. юрид. частью НКВТ. – М.: Наркомвнешторг, 1922. – Вып. 1: По 1 июня 1922 г. – 139 с.; Вып. 2: По 15 дек. 1922 г. – 157 с.

208. Сб. декретов, постановлений и инструкций по проведению единого сельскохозяйственного налога в 1923–1924 г. / УССР. Наркомпрод. Налоговый отд. губпродкома Волини. – Житомир: Губпродком Волини, 1923. – 60 с.

209. Сб. законоположений по кредитным учреждениям. Банки, ломбарды, о-ва взаимного кредита, с.-х. банки, о-ва с.-х. кредита, кредитная кооперация. Действ, декреты, узаконения, уставы, постановления, инструкции, циркуляры и пр. СССР, РСФСР, УССР, БССР и ЗСФСР. – М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. – 460, 17 с.

210. Сб. законоположений по труду, изданных в Украине в 1924 г. – Х.: Вопр. труда, 1924. – 124 с.

211. Сб. законоположений по труду, изданных в Украине в 1925 г. – Х.: Вопр. труда, 1924. – № 1–4. – Разд. паг.

212. Сб. обязательных постановлений Екатеринославского губисполкома за 1923 и 1924–1925 г. – Екатеринослав: Губисполком, 1925. – 4, 452, VIII с.

213. Сб. обязательных постановлений и приказов Луганского окружного исполнительного комитета за 1924–1925 г. – Луганск, 1925. – 171 с.

214. Сб. обязательных постановлений Киев. губернского исполнительного комитета на 1923 г. – К., 1923. – 289, V с.

215. Сб. обязательных постановлений, приказов и объявлений губисполкома, действий, на территории Черниговщины в 1924–1925 г. / Черниг. губисполком. – Чернигов: Пролетарий, 1925. – IV, 162 с.

216. Сб. обязательных постановлений, приказов и циркуляров Донецгубисполкома и важнейших распоряжений правительства и важнейших распоряжений правительства за 1-ю половину 1924 г. – [Славянск]: Рабочий Донбасса, 1924. – XIV, 195 с.

217. Сб. отчетов Всеукр. ЦИК, Совета Народных Комиссаров, наркоматов, уполномоченных наркоматов и центральных учреждений УССР 6-му Всеукр. съезду Советов р., к. и к. д. [за 1921 г.]. – Х., 1921. – 350 с.

218. Сб. отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнаркоме УССР и центральных учреждений Украины [5-му Всеукр. съезду]. – Х., 1921. – 310 с.

219. Сб. по вопросам землепользования и землеустройства: Ст., тез., законоположения / Харьк. Губземотдел и губком КП(б)У. – Х.: Губком КП(б)У, 1922. – 58 с.

220. Сб. постановлений Всеукр. ЦИК Советов р., к. и к. д.: В 2 вып. – Х.: ВУЦИК, 1921.

Вып. 1: Март-июнь 1921 г. – 117 с.

Вып. 2: 1 июля – 15 нояб. 1921 г. – 176, IX с.

221. Сб. постановлений и распоряжений Всеукр. ЦИК Советов р., к. и к. д. VI созыва (18 дек. 1921 г. – 10 дек. 1922 г.). – Х.: ВУЦИК, 1922. – 363, X с.

222. Сб. постановлений и распоряжений центральной и местной власти [за 1922 г.]. – Чернигов, 1923. – № 4. – 68, 4 с.

223. Сб. постановлений, инструкций, циркуляров центральных органов УССР по административной деятельности / УССР. НКВД. – [Х.]: НКВД УССР, [1925]. – IV, 280 с.

224. Сб. приказов и распоряжений Наркомпрода. – Х.: Наркомпрод УССР, 1921. – Вып. 1: Янв. 1921. – 67 с.

225. VII Всеукр. съезд Советов 10–14 дек. 1922 г. Стеногр. отчет. Бюллетень. – Х.: ВУЦИК, 1922. – № 1–6. – 96 с.

226. 7-й губернский съезд Советов Полтавщины 6–11 янв. 1924 г. (Подробный отчет, резолюции и постановления). – Полтава: Газ. “Голос труда”, 1924. – 48 с.

227. 7-й губернский съезд Советов р., к. и к. д. 24–27 апр. 1925 г. Стеногр. отчет. – Одесса, 1925. – 155 с.

228. Сельскохозяйственный кредит в СССР. Постановления ЦИК и СНК СССР и СТО, решения съездов и конференций ВКП(б). – М.: Центр, с.-х. банк СССР, 1929. – 522 с.

229. Собр. узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1921–1925.

1921. – № 1–26. – 937 с. 1922. – Отд. 1-й. – № 1–53. – 1016 с.

1923. – Доп. сб. декретов и постановлений ВУЦИК и СНК к Собранию... за 1921 г. – 56 с.

1923. – Отд. 1-й. – № 1–46. – 1293 с. 1923. – Отд. 2-й. – № 1(3)–22(24). – 564 с.

1924. – Алф.-предм. указатель к отд. 1 Собрания... за 1923 г. – 85 с.

1924. – Отд. 1-й. – № 1–56. – 1087 с. 1924. – Отд. 2-й. – № 1–20. – 355 с.

1925. – Алф.-предм. указатель к отд. 1 и 2 Собрания... за 1924 г. – 75 с.

1925. – Отд. 1-й. – № 1–105. – 1801 с. 1925. – Отд. 2-й. – № 1–28. – 508 с.

1926. – Алф.-предм. указатель к отд. 1 и 2 Собрания... за 1925 г. – 122 с.

230. Советское строительство в Донецкой губернии. – Бахмут: Всеукр. гос. изд., 1921. – Вып. 2: Отчет о деятельности Донгубисполкома за период с 3-го по 4-й губ. съезд Советов. Положение о горсоветах, п/отд. комнезаможных, губ. и уездн. военсовещаниях. – 186 с.

231. Советское строительство в Шахтинском уезде Донецкой губернии с 1 дек. 1921 г. по 1 дек. 1922 г. Отчет 5-му уездн. съезду Советов Шахт. уисполкома. – Шахты, 1922. – 212 с.

232. Совецание по вопросам советского строительства [1-е Всеукраинское] 10–13 февр. 1925 г. Стеногр. отчет. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 199 с.

233. Справ. для финработников и налогоплательщиков по единому сельскохозяйственному налогу 1925–26 г. на Украине. Законоположения, инструкции, правила и практика их применения, циркуляры и разъяснения НКФ УССР с коммент. – Х.: Госиздат Украины, 1925. – 258, 5 с.

234. Статистика України. – Сер. 12. Статистика торгівлі. – Т. 4. – Вип. 1. – № 113. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства та с.-г. сировини 1925–26 р. – Х.: ЦСУ УССР, 1927. – XI, 39 с.

235. Стеногр. отчет 2-го губернского съезда Советов Подолии 3–5 дек. 1921 г. – Винница: Подол. губисполком, 1922. – 55 с.

236. Стеногр. отчет 2-го окружного съезда Советов Херсонщины [апр. 1925 г.]. – Херсон, 1925. – Вып. 1–2. – 18, 37 с.

237. Стеногр. отчет 2-й сессии Всеукр. ЦИК VII созыва 11–12 апр. 1923 г. – Х.: ВУЦИК, 1923. – 90 с.

238. Стеногр. отчет 2-й сессии Всеукр. ЦИК VI созыва 24–27 мая 1922 г. – Х.: ВУЦИК, 1922. – 139 с.

239. Стеногр. отчет губернского совещания председателей сельских советов 20–25 февр. 1925 г. – Одесса: Одес. губисполком, 1925. – 427 с.

240. Стеногр. отчет 7-го объединенного губернского съезда Советов Екатеринославщины и Запорожья 1–4 дек. 1922 г. – Екатеринослав: Екатериносл. губисполком, 1923. – 181 с.

241. Стеногр. отчет 3-й очередной сессии Всеукр. ЦИК VII созыва 1–2 июля 1923 г. – Х.: ВУЦИК, 1923. – 70 с.

242. Стеногр. отчет 3-й сессии Всеукр. ЦИК VI созыва 10–16 окт. 1922 г. [Бюллетень]. – Х.: ВУЦИК, 1922. – № 1–6. – Разд. паг.

243. Стеногр. отчет чрезвычайной сессии Всеукр. ЦИК VII созыва 16 мая 1923 г. – Х.: ВУЦИК, 1923. – 27 с.

244. Стеногр. отчет 6-го губернского съезда Советов Донбасса 5–7 дек. 1922 г. – Х., 1922. – 165 с.

245. Стеногр. отчет экстренной сессии Всеукр. ЦИК VI созыва 1922 г. – Х.: ВУЦИК, 1922. – 12 с.

246. Съезды Советов Всероссийские и Союза ССР в постановлениях и резолюциях. – М.: Власть Советов, 1935. – XXI, 528 с.

247. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. док. [1917–1937 гг.]: В 7 т. – М.: Госюриздат, 1960.

Т. 2: Съезды Советов сов. социалист. республик. 1917–1922 гг. – 1960. – 614 с.

Т. 3: Съезды Советов Союза Советских Социалистических Республик. 1922–1936 гг. – 1960. – 400 с.

Т. 4, ч. 1. Съезды Советов Союза Советских Социалистических Республик. 1923–1937 гг. – 1964. – 1210 с.

Т. 5. Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик. 1923–1937 гг. – 1964. – 686 с.

248. Торговый план Украины на 1-й квартал 1924–1925 г., годовой (исходные положения), на 4-й квартал 1923–1924 г. – Х.: Наркомвнуторг УССР, 1924. – V, 100 с.

249. Торговый план Украины на 3-й квартал 1924–1925 хоз. г. – Х.: Наркомвнуторг, 1924. – 25 с.

250. Торговый план Украины на 4-й квартал 1924–1925 г. – Х.: Наркомвнуторг, 1924. – 29 с.

251. 3-й расширенный пленум Артемовского окрисполкома Совета р., к. и к. д. VIII созыва [30 окт.–3 нояб. 1925 г.] (Стеногр. отчет). – Артемовск, 1925. – 131 с.

252. 3-й съезд Славянского уезда [июнь 1921 г. Протокол]. – Б.м., 1921. – 26 с.

253. Третий съезд Советов Союза ССР [13–20 мая 1925 г.]. Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1925. – 560 с.

254. 3-я Всеукр. стат. конф. Доклады и постановления. Опер. план ЦСУ на 1923–1924 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 60 с.

255. 3-я сессия Всеукр. ЦИК VIII созыва 8–12 окт. 1924 г. Стеногр. отчет. – Х.: ВУЦИК, 1924. – 225 с.

256. Третья сессия ЦИК Союза ССР [I созыва 6–12 ноября 1923 г.]. Стеногр. отчет и постановления. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 128 с.

257. Третья сессия ЦИК Союза ССР [II созыва 3–7 марта 1925 г.]. Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1925. – VIII, 275 с.

258. Третья сессия ЦИК Союза ССР II созыва, постановления. – М.: ЦИК СССР, 1925. – 20 с.

259. Тр. 2-го Всесоюз. съезда представителей биржевой торговли 16–21 апр. 1924 г.: Стеногр. отчет: В 2 ч. – М.: Совет съездов представителей бирж. торговли, 1924.

Ч. 1. Пленум. – 208 с.

Ч. 2. Секции. – 222 с.

260. Хозяйственно-операционные планы окротделов Киевского исполкома на 1925–1926 опер. г. (Матер. к докладу президиума окрисполкома на пленуме окрисполкома 9–12 ноября 1925 г.). – К., 1925. – 20 с.

261. Центральный сельскохозяйственный банк СССР. Отчет за 1923–1924. 1-й г. деятельности. – М.: Центросельбанк, 1925. – XIII, 48 с.; 9 л. илл.

262. Центральный сельскохозяйственный банк СССР. Отчет за 1924–1925. 2-й г. деятельности. – М.: Центросельбанк, 1926. – X, 96, 32 с.; 37 л. илл.

263. Центральный сельскохозяйственный банк СССР. Отчет за 1925–1926. 3-й г. деятельности. – М.: Центросельбанк, 1927. – 48, 15с.

264. Центросельбанк. Сб. инструкций, правил, положений и циркуляров. – М.: Центросельбанк, 1924. – Вып. 1. – XII, 542 с.; 2-е, доп. изд. – М.: Центросельбанк, 1925. – Вып. 1. – XII, 624 с.

265. 4 месяца строительства Советской Молдавии (Отчет Рев. ком. к 1-му Всеомлд. съезду Советов). – Балта: Ревком АМССР, 1925. – 37 с.

266. 4-я сессия Всеукр. ЦИК VIII созыва 15–19 февр. 1925 г. [Стеногр. отчет]. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 255 с.

267. Что и как должен делать волстатистик и корреспондент. – Х.: ЦСУ Украины, 1922. – 28 с.

268. VI Всеукр. съезд Советов [14–16 дек. 1921 г.] Бюлл. – Х., 1921. – № 1–6. – 124 с.

269. 6-й губернский съезд Советов р., к. и к. д. Екатеринославской губ. 5–6 дек. 1921 г. [Отчет]. – Екатеринослав, 1921. – 56 с.

270. Що повинен знати інструктор в справі проведення перепису 1926 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 8 с.

271. Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925 – 1926 г. 1. Материалы к докладу уполн. НКВД СССР при СНК УССР. 2. Тезисы доклада. 3. Проект резолюции. – Х.: Упр. уполн. Наркомвнешторга при СНК УССР, 1925. – 23 с. – (К 2-й сессии ВУЦИК).

Марія ДЕНИСЮК, Володимир ТРОФИМОВИЧ,
Анатолій КАЛЯЄВ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СПОГАДАХ

У статті проаналізовано висвітлення в мемуарній літературі українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. Узагальнено і типологізовано позиції, погляди, оцінки його безпосередніх учасників. Вказано на головні особливості мемуарів як історичного джерела.

Ключові слова: АК, ОУН, УПА, українсько-польський конфлікт, українське і польське підпілля

В статье проанализировано освещение в мемуарной литературе украинско-польского конфликта в годы Второй мировой войны. Обобщено и типологизировано позиции, взгляды, оценки его непосредственных участников. Указано на главные особенности мемуаров как исторического источника.

Ключевые слова: АК, ОУН, УПА, украинско-польский конфликт, украинское и польское подполье.

The coverage of Ukrainian and Polish conflict during World War II in literary memoirs is analyzed in the article. Views and judgments of its direct participants are generalized and typified. Main peculiarities of memoirs as historical source are described.

Keywords: АК (Home Army), ОУН (Organization of Ukrainian Nationalists), Ukrainian Insurgent Army, Ukrainian and Polish conflict, Ukrainian and Polish underground.

Польсько-українські відносини часів Другої світової війни і перших повоєнних років тривалий час викликають болісні спогади і відчуття в обох народів, залишаються об'єктом зацікавленень науковців [19]. Про це свідчить і поява останніми роками в Україні та Польщі багатьох досліджень та газетних публікацій, споминів, присвячених цій проблематиці, і робота численних

міжнародних наукових семінарів та конференцій [4; 19].

Дослідження, які з'явилися в незалежній Україні, базувалися донедавна переважно на джерельній базі вітчизняних архівів та опублікованих зарубіжних документах. Спогади використовувались в якості ілюстративного матеріалу, причому неодмінно наголошувалось на їх суб'єктивізм, який спричиняв неточності в описі подій [19].

Поширення в Польщі публікацій і дискусій про українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни, стали стимулом для збирання в Україні свідчень очевидців українсько-польського конфлікту. Були зібрані спогади свідків, з'явилися мемуари, а також матеріали опитувань, проведених за дорученням Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, дослідниками (Т. Костенко у Дубенському районі Рівненської області, І. Пусько в ряді районів Волинської області, В. Бобчук у Кременецькому районі, Ф. Стеблій у ряді підльвівських сіл). Краєзнавець Я. Царук з м. Володимир-Волинська почав збирати спогади своїх земляків ще в 1985 році й активізував цю роботу з початком 90-х рр. [36, 5-7].

Частково зібрані та опубліковані спомини про антиукраїнський терор озброєних поляків на Холмщині в 1942-1947 рр., в Надсянні та Лемківщині в 1944-1947рр. [5; 31, 547-697]. Виділяються численні свідчення очевидців про події на Волині, опубліковані часописом "Ї" "Спогади поляків про польсько-український конфлікт на Волині", "Спогади учасників польської самооборони с. Гута Степанська", анонімне "Повідомлення поліцейського" [28,103-134; 30,52-103]. У них емоційно описані напади українців на польське населення, але, як і в багатьох інших польських документах, обійдено мовчанням діяльність самих поляків (в цьому плані певний виняток становить "Повідомлення поліцейського") [28, 103]. Великий інтерес викликають також опубліковані там же українські свідчення про "Волинську трагедію". Вони докладно змальовують напади поляків на українські села, описи антиукраїнських акцій за натуралістичністю не поступаються польським аналогам [4, 137].

Поряд з науковими дослідженнями у Польщі великими тиражами видають книги та спомини, які утверджують давні стереотипи про українців як про націю різунів та вбивць [54]. Зміст цих спогадів дає підстави стверджувати, що у масовій сві-

домості пересічних поляків утвердився погляд на українсько-польський конфлікт як на планомірне винищення польського населення українцями.

Значна кількість спогадів поляків опублікована в сумнозвісній книзі В. і Є. Семашків. Її четверта частина (т.2. с.1105-1254) містить мемуари (зібрані авторами або написані на їхнє прохання) [9; 52]. Подібними є спомини поляків вміщені в книзі Г.Команського та Щ. Сєкерки, присвяченій подіям 1939-1946 рр. на Тернопільщині [47, 698-985].

Попри деяку суб'єктивність чимало деталей і маловідомих фактів можна зустріти у спогадах учасників українського національного руху, зокрема, Т.Бульби-Боровця, М. Гордієнка, М.Данилюка, М.Лебеда, Г.Стецюка, [2; 3; 7; 17; 33]. Спомини колишніх вояків УПА вміщують серійні видання “Закерзоння. Серії підпільних повстанських мемуарів”, “Літопис УПА” [6; 8].

Мемуари учасників радянського підпілля лише побіжно заторкують проблему українсько-польських стосунків в роки війни. Автори головним чином зосереджували увагу на висвітленні тієї ролі, яку відіграли радянські партизани в захисті польського і українського цивільного населення від винищення збройними угрупованнями обох ворогуючих сторін. Однак, категорично відкидати напрацювання радянського періоду є недоцільним і науково необгрунтованим, вже тільки з огляду на наявність у них певного фактологічного матеріалу [1; 20; 27].

У залежності від авторства всі ці спомини можна умовно розділити на три великі групи: а) мемуари учасників радянського руху Опору; б) українська мемуаристика: спогади лідерів і безпосередніх учасників самостійницького руху в Україні, селянські свідчення; в) польська мемуаристика (членів та учасників польських підпільних формувань, вояків АК, представників населення: селян, духовенства тощо).

Мета статті – спроба охарактеризувати висвітлення у споминах українсько-польського конфлікту, кульмінацією якого стали трагічні події на Волині у 1943-1944 рр., узагальнити і типологізувати позиції, погляди, оцінки, присутні у спогадах безпосередніх учасників, показати головні особливості мемуарів як історичного джерела.

Значна частина мемуарів висвітлює довоєнні взаємини між українцями та поляками. З них випливає, що українські селяни від початку сприйняли Другу Річ Посполиту як “панську” [18,

205-206; 24]. Поряд з тим у їхніх спогадах, часто зустрічаються розповіді про те, що у міжвоєнний період українці і поляки жили мирно і дружно, родичалися, шанували свята одні одних і не було жодної ненависті чи ворожнечі. Тому чимало з них не розуміли, що робиться, коли 11 липня 1943 р. запалали польські колонії [28, 103-134; 51, 1098]. Учасник польської самооборони с. Гута Степанська на Волині, В. Кобилянські згадує про приязні стосунки з українцями до 1939 р., про те, що окремі українські родини перейшли на католицизм [30, 69-78]. Навпаки, жителька цього ж села Я. Ліпінська вказує на відсутність доброзичливих відносин між польськими і українськими родинами, однак не веде мову про відкриту ворожнечу. Розповідаючи про подальші події, вона зазначила, що поширення жахливих чуток про вбивства та пограбування теж відіграло свою роль у створенні атмосфери страху серед місцевого населення [30, 74]. “Українська банда” – в основному саме так авторка називає українців. В споминах поляків вказується, що добрі стосунки українців та поляків на Волині зруйнувала лише антипольська акція ОУН та УПА [22, 31-48, 51, 1098, 1033].

Із спогадів українських і польських селян, можна прийти до висновку, що в основі українсько-польського антагонізму знаходився територіальний чинник, а також дискримінаційна політика міжвоєнної Польщі, яка зумовлювала презирливе ставлення польського населення та адміністрації до українців. Незважаючи на те, що волинські селяни страждали від мало-земелля, уряд насаджував тут колоністів-осадників, переважно колишніх офіцерів та підофіцерів польської армії. Цим були закладені підвалини селянського гніву й ненависті, які перетворюють сокиру або косу в єдине зброя захисту власного життя та життя своєї сім’ї [10; 33; 42].

Цікавими є мемуари І. Марчака “З мучеництва Холмщини і Білгорайщини”. У ній побачена очима простого селянина і описана суперечлива суспільно-політична ситуація, яка склалася на Волині в міжвоєнний період [16, 518]. Значна їх частина присвячена колонізаційній політиці на західноукраїнських землях та соціальному становищу українського селянства на Холмщині. Інший автор, Д. Шумук, показував політику Польщі на українських землях як суто колонізаторську [14, 478]. “Спершу в школі я відчув, що поляки вважають українців неповноцінними людьми, відсталими, придатними хіба що слугувати в них, – за-

значав він.— Пізніше я зіткнувся з цим усюди. Поляки, росіяни і навіть упосліджені жиди дивляться на українську мову, як на мужицьку “мову гречкосіїв” і не визнають належних українцями національних прав на українській землі” [38, 23]. Спогади Ю. Земби “З-над Стоходу”, які стосуються подій останніх років передвоєнної і воєнної пори є цікавими передусім з погляду людини іншої національності [21, 522].

Вороже ставлення багатьох українців до Польщі, радість з приводу її поразки були значною мірою наслідком 20-річного панування її на Волині і Галичині. Те ж саме підтверджують і опубліковані в книзі В. і Є. Семашків спогади про набагато краще ставлення до поляків з боку тих українців, які не побували під владою Другої Речі Посполитої – людей з колишньої Радянської України [51, 1167].

Отже, однією з причин вибуху насильства і жорстокості, який започаткував конфлікт 1943р., було поширене серед українців почуття дискримінації та кривди, завданої представниками польської влади в попередній період, поєднане з бажанням відплати. В цьому контексті цікавими є спогади білоруських авторів Л. Геюш і К. Акуш, спільним в яких є те, що міжвоєнна політика польського уряду показана головною причиною пізнішого, за воєнних часів ворожого ставлення до сусідів-поляків [10, 472].

Звідси можна зробити висновок про психологічну підготовленість українського та польського загалу до конфлікту. Волинські події розгорталися під час найжорстокішої в історії людства війни. Все це, взяте у сукупності, і обумовило кривавий та злочинний характер конфлікту [10, 472].

За спогадами учасників, на території Волині діяли озброєні групи різноманітного походження: німецькі та угорські окупанти, радянські партизанські загони, Українська повстанська армія (УПА), польські парамілітарні формування та частини 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової (АК), “Поліська січ” Т. Бульби-Боровця, мельниківські загони [14, 124-127].

Про дії АК волиняни згадують таке: вона напала, спалювала будинки, винищувала цілі сім'ї.[12, 504]. У спогадах Д. Шумука мова йшла про різанину в українських селах: с. Малин Острожецького району, спалене у липні 1943р. німцями та польськими фольксдойчами, де загинуло близько 800 осіб, про події в Колках у серпні того ж року, де поляки разом з німець-

кими карателями знищили близько 500 осіб; про співробітництво польських партизан Армії Людової (АЛ) під проводом Я. Собесяка із с. Пшебраже та “червоних партизан” під командуваннями Д. Медведєва з Цуманського лісу. Відображена тут й інша сторона конфлікту – знищення жителів польських сіл, зокрема с. Домінопіль, де проживало близько 150 сімей, котрі були вбиті службою безпеки ОУН у 1943р. [38, 23, 176].

У мемуарах наводяться випадки мародерства, вчинені односельчанами. Те, що вони грабували поляків, провини не зменшує [10, 491]. Респонденти з вдячністю згадують про тих поляків, які попереджали про небезпеку, допомагали, переховували. Вони звертали увагу на те, що серед місцевих солтисів, вїтїв і бургомїстрів чимало було таких, хто працював за завданням своїх патріотичних організацій, намагаючись спрямувати окупаційну адміністрацію на захист співвітчизників і водночас посягти недовіру до “чужинців”. В цьому контексті не можна недооцінювати й ролі нацистів у розпалюванні взаємної ненависті між обома сторонами протистояння [23, 48-57; 28, 1003-106; 46;].

Прелюдією до великого народобивства на Волині в 1943 р. стали події, що розгорнулися за рік до того на території Холмщини, Підляшшя, Замостинщини, Люблінщини. В листопаді 1942 р. німці здійснили акцію виселення 200 тис. поляків з чотирьох повітів Люблінського дистрикту. Планувалось, що місце поляків займуть німецькі селяни-колоністи. В акції виселення гітлерівцями були широко задіяні українські поліційні та адміністративні сили. Відібрану ж у поляків за мовчазної згоди нацистів землю поступово почали займати українські поселенці з навколишніх територій. Ці факти дали підстави керівникам польського підпілля вдатись до відплатних акцій проти українців, застосувавши метод збірної відповідальності. Жертвами різанини на Холмщині та Люблінщині стало близько 2 тис. українців, ще тисячі перетворилися на біженців. Бійці польських формувань, знищуючи українські поселення, нерідко виявляли середньовічну жорстокість та неабиякий цинїзм. Так, на латинське Рїздво в грудні 1942 р. польська боївка спалила с. Пересоловичі на Холмщині, а над трупами помордованих людей польські партизани колядували [25].

Маси українських втікачів потягнулися через р. Західний Буг на Волинь. Саме вони стали тією “наочною агїтацією”, яка по-

силила антипольські настрої серед волинських українців [25].

Колишні вояки УПА, згадуючи події на Холмщині в 1942р., зауважують, що коли палали українські села, нерідко аківці дітей і жінок звільняли, а чоловіків вбивали [8, 79]. Дехто з них вважає, що все почалося за Бугом, де поляки палили православні церкви і українські села. Окремі автори зазначають, що втеча до лісу весною 1943 р. великої кількості українських поліцаїв істотно посилила протистояння [11, 134].

На Волині перші напади українських повстанців на поляків зафіксовані наприкінці 1942 р. Очевидці згадували, що вони відбувались під знаком помсти за події на Холмщині. [11, 136].

11 липня 1943р. УПА розпочала кампанію деполонізації Волині. АК та інші польські збройні угруповання вчинили опір. Рятуючись від розправи, поляки масово залишали свої оселі. Вони втікали у міста, поповнювали лави польських і радянських партизанів, добровільно виїжджали на роботу до Німеччини [17, 28; 26, 34].

У свою чергу українці, наприклад, К.Козак, С.Сиротинський, згадують про страшні вбивства в с. Устилузі Володимир-Волинського району Волинської області. Їх спомини більш конкретизовані, насичені фактами, прізвищами осіб [29, 145]. Шукаючи винних, поляки звинувачують українців, українці – поляків [29, 145-148]. Сокира – улюблений атрибут спогадів поляків, які зображають українця-варвара [10, 489]. Що стосується образів українців, то тут вживається така лексика: чернь, грабунок, ватага, різня, дикуни, голодранці, прокляті кабани, хами, синьо-жовта зараза. [10, 489; 48, 227] Характерними є спомини В.Романовського, учасника тих подій, який, описував, каральну акцію поляків у с. Тростянка на Волині [28, 91]. Вояк 27 Волинської піхотної дивізії АК Л. Карлович згадував, що польські загони, наближаючись до українських сіл, вдавали з себе українців, їм було заборонено розмовляти польською [45, 149-150]. Опубліковані спогади учасників польської самооборони с. Гута Степанська на Волині, описують неодноразові звернення населення до німців по допомогу, форми та організацію самооборони [3, 69-78]. Про напади українських загонів на польські села розповідається у споминах В. Кобилянського, С. Шумського І. Яніцького, Л. Пачевського. Тут відтворені атмосфера страху і ненависті, картини пограбованого і спаленого села [28, 72-78]. Українців поляки найчастіше називають про-

сто “бандерівцями” [41; 43; 47]. Розповідаючи про напад на с. Ліпнікі на Костопільщині Е. Хайдамовіч припускає, що напад здійснили “бульбівці” [28, 130]. Судячи з розповідей очевидців, напади та погроми найчастіше відбувались у дні релігійних свят [29, 145-156; 36, 10]. Зокрема, Л. Арчинська (Богдановіч) стверджувала, що напад на поселення Янова Долина (Костопільщина), стався на польський Великдень [28, 126]. Мемуаристи переважно розповідають про долі власних родин.

Аналогічними за змістом є спогади українських селян про події 1943/44 рр. у Володимир-Волинському районі Волинської області. [31; 36] В спогадах українців зустрічаються розповіді про те, що польські військові угруповання разом із німцями брали участь у боях проти підрозділів УПА та нападах на українські села [6, 123-128; 23, 48-57].

Поляки у свою чергу, розповідають про українців у німецькій адміністрації, їх “привілейоване” становище й кваліфікують це як колаборацію з окупантами, однак майже не згадують про поляків у гітлерівській адміністрації на Волині [28, 103-134; 48; 55]. У їх спогадах найширше висвітлення знайшла антипольська діяльність УПА у Західній Україні у 1943-1944 рр. [22, 31-48]. На думку цих авторів, вона мала злочинний характер. Причину цього вони вбачають в ідеології ОУН та її співпраці з нацистами і вважають, що український самостійницький рух ставив за мету знищення всіх поляків. Деякі ж стверджують, що він хотів за допомогою усіх доступних методів вигнати їх із українських земель, які ті окупували. Частина поляків визнає, що були також і відповідні акції помсти з польського боку [40, 21; 41, 39].

Щодо дій формувань УПА на Волині й у Східній Галичині, то всі польські автори без винятку визнають їх “злочинними” стосовно місцевої польської людності. Відмінність між ними полягає лише в одному: деякі вважають, що ОУН і УПА мали на меті тільки усунути поляків з етнічних українських земель, тоді як інші наполягають на тому, що це був “геноцид щодо польськості” [49; 51; 55].

Аналізуючи зміст споминів як українців, так і поляків, важко не погодитися з думкою А. Сиви, що на зламі 1943/1944 рр. “щораз у більшому масштабі почав поширюватися принцип збірної відповідальності, яка зводилася до вбивств за сам факт, що ти українець або поляк, що створювало таку тяглість подій, в якій

вже не було відомо, яка акція є пімстою і за яку” [53, 167].

Після закінчення Другої світової війни антиукраїнський терор був, головню, справою рук польської комуністичної влади, але не тільки її. Брала участь у цьому частини польського крайнього правого підпілля – Національних Збройних Сил (NSZ) і Національної Військової Організації (NOW). Озброєна група під командуванням “Волиняка” винищила майже всіх мешканців села Малі Куровичі на Львівщині – 300, за даними польського сейму [13, 239; 31, 547-696].

У вересні 1944 р. було укладено радянсько-польську угоду про переселення українців з Польщі до Радянського Союзу і польської людності з теренів, приєднаних до Союзу – в Польщу [13, 238]. Ця угода передбачала нібито добровільне (а насправді примусове виселення, тобто депортацію) 350 тис. українців з їхніх споконвічних земель – Надсяння, Холмщини та Лемківщини, так званого Закерзоння [35, 377].

На початку в СРСР виїжджали люди, які довірилися комуністичним гаслам та пропаганді. Однак незабаром українських селян почали змушувати до еміграції за допомогою терору. В секторі “Лемко”, одному з тактичних секторів УПА в Закерзонському краю, у передмісті Сянок, Перемишля і Бірчі польська влада озброїла шовіністично налаштованих жителів. Ці “червоні боївки” (так називали їх українські повстанці) розпочали грабунки, підпали і вбивства в українських селах [13, 239]. Часто вони діяли під охороною частин польської армії. Після їхніх нападів з’являлися радянські переселенські комісії. “Нищення українських сіл було їм вигідне, – пригадує О. Плечень, – бо, по-перше, це підривало базу підтримки УПА, а, по-друге, було переконливим аргументом для багатьох українських селян, аби “добровільно” залишали свою землю і виїжджали на схід” [цит. за: 13, 238-245; 15, 34].

На півдні сектора “Лемко”, в Бескидах, ситуація була іншою [13, 240]. Після періоду боїв між українськими повстанцями і частинами НКВС настало більш-менш мирне співіснування УПА і АК. “Контакт з ними мали дуже добрий, дістатися одні до других могли у кожную хвилину, – згадував упівець Ф. Куц (“Прут”) – Не один раз взаємно собі допомагали” [8, 263].

Щодо оцінок акції “Вісла”, то всі українці називають її злочинною, а поляки в свою чергу визнають її як необхідне зло, оскільки “банди” УПА в 1945-1947 рр. продовжували антиполь-

ську діяльність. Вони звертають увагу і на те, що виселених українців поселяли в регіонах, які в економічному відношенні були більш розвинутими, ніж ті, що їх змушені були залишати українці [6, 231; 37].

Більшість польських авторів визнають також, що мали місце антиукраїнські акції формувань АК, які теж “іноді” носили відверто злочинний характер. Частина з них виправдовує ці дії, вважаючи їх, з точки зору людської психології, цілком зрозумілими у тій ситуації, як, між іншим, і намагання поляків спертися на підтримку німців або радянських партизанів [1, 172-173; 27, 49].

Для авторів спогадів кожен вбитий на Волині чи Холмщині під час та після війни поляк – то жертва “українських націоналістів”, в тому числі ті, хто загинув від рук численних у той час кримінальних банд. Те ж стосується і споминів українців. Найбільше інформації біографічно-демографічного характеру могли надати родичі та близькі потерпілих під час конфлікту осіб [36, 8].

Слід зазначити, що не завжди українські автори уникали згадок про відплатні акції власної сторони у польських селах. Частково напади українців на поляків, висвітлено у спогадах М.Федорчука, Д.Шумука, В.Яшана [18; 38; 39]. Однак, наприклад, у спогадах вояків УПА рідко зустрічаємо лайливі слова, які б стосувалися поляків [6, 129-234].

Загалом, у польській мемуаристиці до винятків належать тексти, в яких описано не тільки напади українців, але й злочини протилежної сторони. Партизан АК В. Льотнік згадував, що вони в ході “відплати” чинили в українських селах те саме, що українці в польських. З багатьох спогадів українців про роки окупації Волині та Холмщини випливає, що в селах часто не розрізняли польських поліцистів, партизанів (АК) і членів баз самооборони – все це були озброєні поляки (банди) [9, 387; 23, 48]. Для спогадів поляків характерна зосередженість уваги на антипольському терорі УПА та вимоги до українців засудити його, відсунення на задній план питання про антиукраїнську діяльність їхнього підпілля, моралізаторський, емоційно забарвлений стиль подання матеріалу.

Можна зрозуміти мотиви, які спонукали цих авторів до написання споминів, адже жертвами взаємної жорстокості стали їхні рідні та знайомі. З власного досвіду або від свідків вони знали про знищення сіл і знуцання над людьми. Їм боліло та-

кож і те що виконавці цих злочинів не були засуджені. Природно, що у польському й українському середовищах збереглася пам'ять виключно про власні втрати та страждання [10, 491]. Теми розповідей в основному – про дитинство і юність, котрі припали на складний воєнний і повоєнний час, втрачених членів сім'ї, колективізацію, завдану людям кривду [10, 493].

Авторами спогадів виступають різні люди, участь яких у конфлікті відрізнялась від безпосереднього учасника – до стороннього спостерігача. Однак, зрозуміло бачення ними тих подій відрізняється суб'єктивністю сприйняття, а також тим, що частина авторів в умовах конфлікту перетворювалась на заручників свого походження.

Респонденти як польські, так і українські майже не подавали відомостей про вбитих супротивної сторони, пам'ятаючи в основному про власні жертви. Не збереглася пам'ять про людей, з якими вони не пов'язували якихось важливих подій, якщо їхні родичі й близькі давно виїхали з сіл. Коли ж йдеться про долю поляків, її запам'ятали переважно найближчі сусіди і ті, чії родичі залишилися жити в районах.

У спогадах українців і поляків знаходимо описи знущань боївок над цивільним населенням, відтинанням носів та вух і навіть розпинання людей, вкидання дітей до криниць. При цьому слід пам'ятати, що в спогадах свідків нерідко трапляються легендарні нашарування, повторення усталених стереотипів. Коли люди починають вірити, що на власні очі бачили неодноразово почуте в розповідях про “загальновідомі речі” [10, 387]. Як і в опублікованих в різний час спогадах поляків про нищення польських сіл українцями, так і в зібраних Я. Царуком спогадах українців про напади поляків на українські села досить частими є описи катувань, виколювання очей, відрізування носів і вух, відрубання голови і навіть розпинання. Безсумнівними є досить численні факти гвалтування жінок, вбивств старих чоловіків і жінок, дітей, навіть немовлят, скидання до криниць трупів і поранених [36, 23].

Попри стереотипне забарвлення багатьох спогадів залишається правдою факт значної кількості жорстоких вбивств, скоєних звичайними людьми з обох боків.

Оцінюючи достовірність викладених у споминах розповідей про українсько-польські стосунки, слід відмітити, що нерідко ті, які щиро вважають себе очевидцями лише повторюють по-

ширені в одному регіоні стереотипи. Це однаковою мірою стосується усіх спогадів. Чимало сучасників тиражують на матеріалі власного життя прийняті в їхньому середовищі уявлення про свою національність чи групу як більш скривджену, ніж інші [19, 387]. Не завжди свідки вказують, що бачили на власні очі і що передають зі слів очевидців. Але в цілому спогади адекватно передають атмосферу жаху, пережитого ними.

Водночас документальна вартість спогадів неоднакова. Не раз версії, модифіковані пізнішими міркуваннями, мемуаристи подають як запис своїх колишніх відчуттів. Як завжди в текстах такого типу, вони є джерелом не тільки про описувані події, але й про ментальність авторів, їхнє ставлення до пануючих у суспільстві поглядів. Як зазначалось, для всіх споминів типова категоризація людей за національностями [48, 232].

Деякі автори підкреслюють, що не відчувають ненависті до "людей з тих сторін", дехто вибачає по-християнськи, інші описують добрі вчинки колишніх сусідів і знайомих. З іншого боку, справляє моторошне враження крик з глибини душі старшої жінки-польки, яка дитиною бачила вбивство своєї матері, й досі не може пробачити цього українцям. [9, 387].

Керуючись незаперечною істиною, що очевидці завжди більше знають про те, свідками чого вони були (йдеться про поінформованість щодо тої чи іншої події, а не про характер її сприйняття), можна погодитися з твердженням, що саме свідчення і спогади очевидців є основним джерелом інформації про випадки масових або поодиноких вбивств цивільних осіб, скоєних різними військовими угрупованнями [36, 22]. У зв'язку з цим постає інша проблема. Як перевірити отриману від свідків інформацію, щоб зроблені на її підставі оцінки якомога більше були наближені до істини, тобто враховували б всю сукупність обставин (причинно-наслідкові зв'язки), за яких сталася та чи інша подія? Вирішення цього завдання вимагає наявності інших джерел інформації (по можливості цілком іншого походження) заради зіставлення і проведення ретельного порівняльного аналізу [4, 181].

Спогади безпосередніх учасників подій дають докладне уявлення про характер зазначеного протистояння, зокрема, про кількісне співвідношення антиукраїнських акцій польських партизанських загонів на Холмщині й антипольських виступів УПА на Волині та в Східній Галичині, кількість жертв серед цивільного населення, основні форми його самооборони, деталі

переселенських акцій у післявоєнний період.

Українсько-польський конфлікт у деяких спогадах посідає далеко не першорядне місце, а відомості про нього є фрагментарними. Окремі респонденти відходили від теми двосторонніх стосунків, наводили надто детальну розповідь про своїх батьків, дідів і предків, рід, численну рідню, тощо. Звичайно, тут є і потенційно важливий матеріал для історика.

На основі перехресного аналізу споминів можна скласти списки тих, хто загинув, постраждав або був поранений у певних населених пунктах. Вони містять свідчення про обставини вбивств мирних людей допоміжною поліцією, аківцями й упівцями, польськими та українськими селянами [36, 10]. Дати вбивств, катувань і нищення сіл досить часто авторами споминів визначались приблизно у зв'язку з певним релігійним святом, "під час жнив" тощо [36, 43-49].

Попри неминучих в деяких спогадах природних деформацій пам'яті, немає підстав сумніватися, що численні односельці вбитих та закатованих запам'ятали імена й прізвища жертв, їх приблизний вік, а також обставини загибелі. Однак помітно, що в ряді випадків такі розповіді виникли під впливом поширених у ті часи та пізніше стереотипів. І, як слушно зауважив Я. Ісаєвич, якщо є всі підстави сумніватися в правдивості тверджень, що українці перерізували поляків пилками, то навряд чи є правдивими і наявні в спогадах українських селян, опитаних Я. Царуком, твердження, що так діяли і поляки [36, 12]. У багатьох випадках спогади є для історика джерелом не так про самі факти, як про наявність у свідомості тодішнього покоління уявлень про виняткову жорстокість лише "чужих", "інших". Це було наслідком гостроти конфлікту, його подальшого загострення. В усіх спогадах присутня насамперед моральна оцінка будь-яких сторін соціально-політичних стосунків, у тому числі національних.

Спогади створюють яскравий фактографічний образ тодішніх подій. Їх аналіз дає підстави стверджувати, що автори зосереджували свою увагу на висвітленні двосторонніх стосунків у міжвоєнний та воєнний періоди війни.

Однак локальний характер інформації вміщеної у споминах обмежує їх використання дослідниками. Водночас вони дають можливість прослідкувати чимало подій на місцевому, регіональному рівні. Слід зважати і на недоліки подібних джерел: обмежену поінформованість авторів, помилки в описі подій

зумовлені суб'єктивністю та недосконалістю людської пам'яті. Слід відмітити, що дані спогади, окрім описів конфліктів та особистих вражень і переживань містять цілий ряд додаткової інформації про побутові, соціальні, національні чинники суперечностей між українцями та поляками.

Джерела та література:

1. Бринский А. По ту сторону фронта. Воспоминания партизана / А. Бринский. – М., 1961. – Ч.2.
2. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху / Т. Бульба-Боровець. – К.; Торонто; Нью-Йорк, 1996.
3. Гордієнко М. З волинських і поліських рейдів УПА (із дій УПА-Північ, 1943-1944) / М.З. Гордыэнко. – Торонто, 1959.
4. Грицьків Р. Волинь 1943. Боротьба за землю / Р. Грицьків. "І". – Квітень 2003. – №28. – 339 с. // Український визвольний рух. – Львів, 2003.
5. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Зошит 2.
6. Група УПА "Говерля". Книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. Літопис УПА. – Торонто, 1992. – Т. 19.
7. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1935–1944 років / В. Данилюк. – Луцьк, 1995.
8. Закерзоння. Спомини вояків УПА. – Варшава, 1997. – Т. 3.
9. Ісаєвич Я. Про книгу В. і Е. Семашків / Я. Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003.
10. Карашук Г. Волиняни про події ХХ ст. / Г. Карашук // У пошуках правди: Зб. Мат-лів міжн. наук. конф. "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки, Луцьк, 20-23 травня 2003р. – Луцьк, 2003.
11. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів, 2003.
12. Ковалевський З. Погляд на УПА свідомого поляка / З. Ковалевський // Режим доступу до журн.: <http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?id=1516>
13. Ковалевський З. Польська демократична громадськість мусять знати правду про Українську Повстану Армію / З. Ковалевський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Україна в Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Львів, 2005. – Вип. 13.

14. Колошук Н. Конфлікт між українцями та поляками у книзі Д. Шумука “Пережите і передумане” / Н. Колошук // У пошуках правди. – Луцьк, 2003.

15. Конопадський А. Спомини чотого Островерха: хроніка тактичних відтинків УПА “Лемко” і “Маківка” 1944-1948 / А. Конопадський. – Мюнхен, 1953.

16. Кравченко С. Людські долі у вимірі історичних подій (на матеріалі спогадів І. Марчака) / С. Кравченко // У пошуках правди. – Луцьк, 2003.

17. Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу / М. Лебедь. – Дрогобич, 1993.

18. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1993. – Кн. 1.

19. Марущенко О. Волинська трагедія в сучасній українській історіографії / О. Марущенко // Галичина. – 2003. – №9 // Режим доступу до журн.: www.ru.if.ua/data/ukr/lib/galiciana/gal9-2003-marushch.htm

20. Медведєв Д. Сильные духом / Д. Медведєв. – Донецк, 1990.

21. Моклиця А. Волинські спогади Юзефа Земби: осмислення українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни / А. Моклиця // У пошуках правди. – Луцьк, 2003.

22. Мотика Г. Антипольська акція ОУН-УПА // Волинь 1943. Боротьба за землю / Г. Мотика // І. – 2003. – № 28.

23. Мотика Г. Польська реакція на дії УПА / Г. Мотика // Волинь 1943. Боротьба за землю // І. – 2003. – 28.

24. На вільну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. Видання Проводу українських націоналістів. – Прага, 1951.

25. Патриляк І. Волинь-1943: до 60-річчя трагедії / І. Патриляк // Режим доступу до вид.: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=282788

26. Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині: спогади учасника боротьби про трагічні події на Волині 1941–1944 рр. / П. Пісоцький. – Тернопіль, 2001.

27. Руднєв С. Щоденник про карпатський рейд / Руднєв. – К., 1984.

28. Спогади поляків про польсько-український конфлікт на Волині // Волинь 1943. Боротьба за землю // І. – 2003. – №28.

29. Спогади українців про польсько-український конфлікт на Волині // Волинь 1943. Боротьба за землю // І. – 2003. – №28.

30. Спогади учасників польської самооборони с. Гута Степанська // Волинь 1943. Боротьба за землю // І. – 2003. – №28.

31. Спогади. Волинська область // Волинь і Холмщина 1938-1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003.

32. Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень-липень 1944 р.) / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Україна в Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Львів, 2005. – Вип. 13.
33. Стецюк Г. Чорні дні Волині. Спогади колишнього зв’язкового обласного проводу ОУН / Г. Стецюк. – Володимир-Волинський, 1992.
34. Тищук Т. Проблема художнього зображення українсько-польського конфлікту белетристиці / Т. Тищук // У пошуках правди. – Луцьк, 2003.
35. Трофимович В. Етно-демографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки німецько-радянської війни / В. Трофимович // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2006. – Вип. 6.
36. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук. – Львів, 2003.
37. Чарторийський М. На зеленій Лемківщині. Спогади з “Легіону” / М. Чарторийський. – Нью-Йорк, 1971.
38. Шумук Д. Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв’язня з років блукань і боротьби під трьома окупація ми України (1921–1981 рр.) / Д. Шумук. – К., 1998.
39. Яшан В. Під брунатим чоботом / В. Яшан. – Торонто, 1989.
40. Beauvois D. Dni inni: pamiętnikarze polscy na kresach wschodnich w XX wieku / D. Beauvois // Przegląd Wschodni. – 2000. – Z.1.
41. Bobrzynski M. Z moich pamiętników / M. Bobrzynski. – Wrocław; Krakow, 1957.
42. Drozd P. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach “Akcji Wisła” / P. Drozd. – Warszawa, 1997.
43. Garbacz D. “Wołyniak” – legenda prawdziwa / D. Garbacz. – Stalowa Wola, 1997.
44. Gerhard S. Łuny w Bieszczadach / S. Gerhard. – Lublin, 1970.
45. Karłowicz L. Od Zasmak do Skorobowa / L. Karłowicz. – Opole, 1994.
46. Katelbach T. Rok złych wroźb (1943) / T. Katelbach. – Paryż, 1959.
47. Komański H., Siekerka S. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / H. Komański. – Wrocław, 2004.
48. Mędrzecki W. Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej / W. Mędrzecki // Przegląd Wschodni. – 1997. – T.4. – Z.1.
49. Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942–1960 / G. Motyka. –

Warszawa, 2006.

50. Odojewski W. Zapomniane ludobójstwo / W. Odojewski // Rzecz pospolita. – 2002. – 20 sierpnia. – S.10.

51. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / W. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – T.1–2.

52. Soltysiak G. Huta Stepańska / G. Soltysiak // Karta. – 1992. – № 8.

53. Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947 / A. Sowa. – Kraków, 1998.

54. Szczesniak A. B., Szota W. Z. Droga donikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. Szczesniak. – Warszawa, 1973.

55. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993.

Іван ШИШКІН

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛТИЦІ ПОЛЬСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ ТА ПІДПІЛЛЯ (1939-1945): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті здійснено дослідження історіографії українсько-польських стосунків в роки Другої світової війни. Зокрема зосереджено увагу на висвітленні українськими та польськими істориками таких проблем як: політика польського еміграційного уряду та його структур в українському питанні, діяльність уряду і підпілля (Делегатури та Армії Крайової), спрямовану на залучення українського національно-визвольного руху до боротьби проти Німеччини і СРСР, вплив польських політичних партій на діяльність еміграційного уряду і його структур в українському питанні, а також спроби польсько-українського порозуміння. На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової літератури автор здійснив спробу охарактеризувати спільність та відмінність у поглядах українських та польських науковців на українську проблему.

Ключові слова: українсько-польські стосунки, українське питання, польський еміграційний уряд, Делегатура, Армія Крайова, Східна комісія, Східне бюро, "східні креси".

В статье осуществлено исследование историографии украинско-польских отношений в годы Второй мировой войны. В частности сосредоточено внимание на освещении украинскими и польскими историками таких проблем как: политика польского эмиграционного правительства и его структур в украинском вопросе, деятельность правительства и подполья (Делегатуры и Армии Краевой), направленную на привлечение украинского национально-освободительного движения к борьбе против Германии и СССР, влияние польских политических партий на деятельность эмиграционного правительства и его структур в

украинском вопросе, а также попытки польско-украинского примирения. На основе анализа отечественной и зарубежной научной литературы автор осуществил попытку охарактеризовать общность и отличие во взглядах украинских и польских ученых на украинскую проблему.

Ключевые слова: *украинско-польские отношения, украинский вопрос, польское эмиграционное правительство, Делегатура, Армия Краева, Восточная комиссия, Восточное бюро, “восточные кресы”.*

The article was accomplished the research of historiography of Polish-Ukrainian relations in the years of World War II. Particularly, Ukrainian and Polish historians pay attention on lighting such problems as politics of Polish emigrational government and its structures in Ukrainian question, work of the government and underground work (“Delehatura” and Armia Krayova), directed to attracting Ukrainian national-liberation movement for fighting against Germany and USSR, influence of Polish political parties on work of emigrational government and its structures in Ukrainian question, also attempts of Polish-Ukrainian reconciliation. The author made an attempt to characterize commonality and distinction in the views of Ukrainian and Polish scientists of Ukrainian problem on the basis of domestic and foreign scientific literature.

Key words: *Polish-Ukrainian relations, Ukrainian question, Polish emigrational government, “Delehatura”, Armia Krayova, Eastern Comission, Eastern bureau, “eastern lands”.*

Проблемі польсько-українських стосунків і українському питанню в політиці польського еміграційного уряду та підпілля, як одному з найактуальніших питань, присвячено цілу низку праць як вітчизняної, так і польської історіографії. Слід зазначити, що дана проблематика не досліджувалася радянською та польською історіографією до 1989 р., адже така постановка питання була під забороною офіційної цензури, а тому праць, які б мали на меті дослідження української проблеми написаних до отримання незалежності Україною немає. У дослідженнях радянських та польських істориків (60-80-х рр.), присвячених міжнародним відносинам періоду Другої світової війни, головна увага зосереджена на польському питанні [13; 14; 33; 34]. Навіть у роботах на тему польсько-українських взаємин (УРСР – ПНР) і ролі та місця України в системі міжнародних відносин

періоду війни та перших повоєнних років українське питання залишалося поза увагою дослідників [15; 16; 17].

Разом з тим, дана проблематика є надзвичайно актуальною, про що свідчить низка досліджень здійснених, вже в пострадянські часи польськими і українськими істориками. Підкреслимо, що все ж залишається ряд не досліджених взагалі, або ж дискусійних моментів. Це зумовлено тим, що представники польської та української історичної науки часто стоять на кардинально протилежних позиціях у своїх поглядах на окремі аспекти проблеми. Причиною таких різних поглядів на думку Л. Зашкільняка є прагнення обох сторін стояти перш за все на базі власної національно-державної рації, забуваючи при цьому, що головним завданням історика є неупереджене ставлення до висвітлюваних ним подій і дотримання принципу історизму [5, 163].

Після отримання Україною незалежності постало питання розвитку та збереження добросусідських стосунків з нашими найближчими сусідами, одним з яких є Республіка Польща. Спроби українських і польських науковців, спільно дослідити причини, обставини та наслідки польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни спричинили певне зближення позицій обох сторін, хоч і залишили велику кількість розбіжностей. В рамках дослідження польсько-українських стосунків у період 1939-1945 рр. було започатковано міжнародний семінар провідних істориків України та Польщі. Всього в циклі наукового семінару відбулося одинадцять таких конференцій, які фактично започаткували спільну тривалу і клопітку роботу науковців над широкою проблематикою польсько-українських стосунків.

Наслідком проведення наукового семінару стало прийняття узгоджень та розбіжностей між польськими та українськими істориками, які відображено в підсумковому томі, що вийшов під назвою “Україна-Польща: важка відповідь” [41]. Стосовно українського питання в політиці польського уряду та польського підпілля було узгоджено і прийнято відповідні тези. Зокрема, у них зазначено, що польський уряд стояв на позиціях неподільності польських територій, а українське питання вважав внутрішньою проблемою Польщі. Підкреслюється також, що обидві сторони стояли на різних позиціях, які могло зблизити взаємне порозуміння. Спроби такого порозуміння справді мали місце протягом 1942-1944 рр., проте не привели до позитивного вирішення проблеми. Причинами, які на це вплинули на-

зиваються: різниця у позиціях обох сторін (польська сторона недооцінювала українських прагнень до незалежності, позиція ж української сторони не співпадала з “польською рацією стану”), відсутність готовності до компромісу, а також політика великих держав (США, Англії та СРСР), яка спричинила до того, що як поляки, так і українці були усунені від впливу на рішення про майбутню державну приналежність цих територій і комплексне вирішення українського питання [41, 30]. На нашу думку прийняті тези потребують певного допрацювання і уточнення, що в свою чергу вимагає подальшої роботи над дослідженням українського питання. Зокрема, у них не знайшли свого відображення наступні аспекти: яку роль у процесі налагодження польсько-українських стосунків відіграли окремі політичні сили у складі польського руху опору, як вони вплинули на прийняття тих чи інших рішень польським еміграційним урядом, чи різнилася позиція “лондонців” і представників Делегатури уряду та Армії Крайової стосовно політики в українському питанні, як на прийняття рішень вплинула діяльність окремих інституцій у складі польського руху опору, наприклад Східної комісії, Східного бюро, Бюро інформації та пропаганди, Комітету східних земель тощо.

Слід зазначити, що українська історіографія представлена меншою кількістю праць ніж польська. Вагомий внесок у дослідження даної проблеми зробив київський історик І. Ілюшин. Зокрема він є автором кількох монографій [6; 9] та низки статей [7; 10; 26] присвячених українсько-польським стосункам в роки Другої світової війни. У ґрунтовній праці “ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)” [6] він проаналізував причини українсько-польського конфлікту на західноукраїнських землях в роки війни. Монографія базується на широкій джерельній базі, зокрема в її основу в основному покладено документальні джерела з архівів Польської Республіки. В центрі уваги автора – протистояння бойовиків Організації Українських Націоналістів (ОУН) і воїнів Української Повстанської Армії (УПА) з військовими формуваннями Армії Крайової (АК). У книзі здійснено порівняльний аналіз інформації у джерелах та наукових дослідженнях українського і польського походження. На нашу думку особливої уваги заслуговують розділи присвячені політиці польського уряду та підпілля в українському питанні

[6, 13-51, 136-179], у яких автор висвітлює діяльність окремих інституцій у складі польського руху опору (Делегатури уряду, Армії Крайової, Бюро інформації і пропаганди, Східної комісії, Східного бюро), направлену на розв’язання українського питання, показує причини та наслідки цієї політики, різницю в позиціях тих чи інших польських діячів, в залежності від їхньої політичної приналежності, стосовно українського питання і їх вплив на діяльність підрозділів, які вони очолювали [6, 136-140, 143-145].

Ще одна книга І. Іллюшина “Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни” [9] хоча і не присвячена безпосередньо українській проблемі в політиці польського уряду та підпілля, проте є важливою для розуміння діяльності перш за все польського військового підпілля в особі АК, а також його цивільної гілки, зокрема, Волинської Делегатури уряду. Автор торкається проблеми загострення українсько-польських стосунків на Волині. Простежуючи ті події, що відбувалися в регіоні І. Іллюшин робить висновок про те, що діяльність польського підпілля на теренах Західної України, в залежності від існуючих реалій, могла носити антинімецький або ж антирадянський характер, але завжди залишалась антиукраїнською [9, 257]. На основі кропіткого аналізу джерел він доводить, що вихід з підпілля АК та створення 27 Волинської Дивізії, передбачало не лише боротьбу проти німців і демонстрацію “стану польської присутності”, але й переслідувало іншу мету – випередження українців у справі організації влади під час залишення території Волині німецькими військами [9, 257].

Проблемі діяльності польського підпілля на територіях Західної України також присвячена стаття І. Іллюшина “Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни” [7, 152-170; 8, 154-172]. Слушною є його думка про те, що між двома гілками польського підпілля (військовою і цивільною) впродовж війни існували певні, іноді принципові розбіжності у вирішенні багатьох проблем, зокрема і українського питання [7, 165]. Автор також звернув свою увагу на історію виникнення, становлення та розвитку польського руху опору, його організаційну структуру, діяльність польських боївків, партизанських загонів та баз самооборони. Особливо важливим є висвітлення цієї діяльності у період загострення польсько-українських стосунків [7, 159-163; 8, 160-166].

Слід також відзначити статтю І. Ільюшина “Польсько-українські стосунки в період II світової війни та перші повоєнні роки в українській історіографії після 1989 року”. У ній він проаналізував внесок вітчизняних вчених у вивчення проблеми польсько-українських взаємин в період 1939-1946 рр. Слушною є думка автора про те, що польські історики не публікують архівних документів, які можуть бути використані українськими науковцями як аргументи у науковій дискусії. Зокрема, у статті звертається увага на те, що польськими дослідниками опубліковано більшість звітів, які зберігаються у фондах бібліотеки Варшавського університету (БУВ) і містять інформацію про діяльність 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової, окрім документів в яких є інформація про екстермінацію українського населення, в тому числі жінок та дітей, польськими відділами [26, 183].

Українській проблемі у політиці польського уряду та підпілля присвячені дослідження львівського історика Л. Зашкільняка. Він є автором низки статей у яких висвітлює окремі аспекти в діяльності польського руху опору стосовно українського питання [4; 5; 49; 50]. Позитивним моментом є те, що автор характеризує історіографію даної проблеми, а також публікації джерел [4, 406-407; 5, 161-163]. Аналізуючи українську проблему в політиці польського уряду Л. Зашкільняк висвітлює також ставлення до неї окремих політичних партій і їхній вплив на позицію “лондонців” щодо її вирішення. Розглядаючи позиції польських і українських істориків, автор підкреслює, що причиною досить серйозних розбіжностей у поглядах на причини, перебіг та наслідки польсько-українського протистояння є тиск на науковців з боку громадської думки обох країн [4, 406]. На його думку цей тиск “змушує польських істориків розглядати вказані події винятково з позицій “польської рації стану” [4, 406]. Українські історики, за переконанням автора, теж здебільшого керуються власною “рацією стану” і нехтують загальнополітичною ситуацією в регіоні під час війни. Л.Зашкільняк виокремив також основні прорахунки польського уряду у політиці щодо українців. Остання будувалася на базі тих принципів, які було закладено ще у міжвоєнний період. Слушною, на наш погляд, є також його заувага про те, що польська сторона розглядала українську проблему як проблему територіальну, а не національну [4, 420]. Заслуговує також на увагу ще одне

дослідження Л. Зашкільняка, що безпосередньо не стосується українського питання в політиці польського уряду та підпілля, проте все ж піднімає окремі його аспекти. Мається на увазі стаття розміщена на сторінках журналу "Східний Огляд" під назвою "Український національний рух і справа Польщі в роки Другої світової війни" [49, 63-94]

Слід також відзначити праці київського історика А. Русначенка, які хоч і не стосуються безпосередньо українського питання, проте розглядають окремі його аспекти. Зокрема це монографія вченого "Розумом і серцем", в якій він дослідив український національно-визвольний рух в період 40-80-х років ХХ ст., висвітлив вплив радянського та німецького чинника на загострення польсько-українських стосунків. Тут охарактеризовано "Звернення до українського народу" польської Крайової політичної репрезентації та наслідки до яких призвела поява даного документу [21, 59].

В одному з розділів книги А. Русначенка "Народ збурений" [18] висвітлюється польсько-українське протистояння на Волині і в Галичині в 1943-1944 роках [18, 139-166]. Автор описав також спроби польсько-українського порозуміння, проте дослідив переговори між польським та українським підпіллям лише з 1945 року, хоча спроби порозуміння мали місце протягом усього періоду війни [18, 192-196].

Проблемі польсько-українського протистояння на Західній Україні присвячена стаття "Польсько-українське протистояння в роки Другої світової війни" [19, 89-112; 20, 94-104]. У ній А. Русначенко хоча і не торкається безпосередньо українського питання в політиці польського уряду, проте розглядає його окремі аспекти, що вплинули на загострення стосунків. Автор зазначає, що в період конфлікту АК підтримувала радянських партизанів, не дивлячись на те, що керівництво польського підпілля заборонило співпрацю з ними.

Доповнює доробок української історіографії праця тернопільських дослідників О. Гайдая, Б. Хаварівського та В. Ханаса "Хто пожав Бурю" [3], де автори аналізують діяльність польського підпілля на Тернопільщині. Цікава інформація міститься у розділі, присвяченому планам повстання розробленим польським підпіллям, та операції "Буря", які показують позицію АК стосовно теренів Західної України [3, 49-67]. Тут опубліковано плани, звіти, додатки до операційних наказів та рапорти польського під-

підля [3, 109-154], що суттєво піднімає її науковий рівень.

У книзі “Предтеча”, що була логічним продовженням вищезгадуваної праці, хоча хронологічно обмежується 1939-1941 роками, дані автори на основі залучення матеріалів із колишніх спецсховищ (фонди СБУ та Державного обласного архіву Тернопільської області) намагаються відтворити цілісну картину діяльності польського підпілля в краї. Тут основна увага приділяється репресіям радянської влади проти польського підпілля, а також організації та розбудові підпільної структури АК на Тернопільщині і планам поляків щодо боротьби за ці території [2].

Заслуговує на увагу доробок українського історика з діаспори В. Вериги, який у монографії “Дорогами Другої світової війни” аналізує розвиток та діяльність українського національно-визвольного руху [1]. Інтерес становлять вміщені тут як додаток документи польського підпілля серед яких звернення Крайової Політичної Репрезентації “До українського народу”, листівки, видані польським підпіллям в період загострення польсько-українських стосунків, що дають змогу частково зрозуміти реакцію польської сторони на міжнаціональний конфлікт [1, 273-303].

У монографії І. Козловського “Встановлення українсько-польського кордону 1941-1945 рр.” [12] подано комплексний аналіз головних етапів та особливостей процесу встановлення радянсько-польського кордону. Показано місце українського питання в політиці СРСР та досліджуються основні етапи переговорів про кордони між польським еміграційним урядом та Радянським Союзом. Дана праця безпосередньо не стосується досліджуваної нами проблеми, проте дає можливість зрозуміти позицію польського еміграційного уряду щодо східних кордонів Польщі.

Польська історіографія представлена більшою кількістю праць присвячених розглядуваній темі. Однією з перших була стаття Р. Тожецького “Польсько-українські контакти на тлі української проблеми в політиці польського еміграційного уряду та підпілля 1939-1944”, в якій висвітлено переговори між обома сторонами, проаналізовано їхні позиції щодо статусу “східних кресів” показано вплив представників різних політичних партій на позицію польського уряду та їхнє ставлення до українського питання [46].

У монографії “Поляки та українці” [47] Р. Тожецький проаналізував ситуацію, що склалась на західноукраїнських теренах

напередодні і на початку Другої світової війни висвітлив основні напрямки щодо ставлення до проблеми української державності польської політичної думки як в еміграції, так і на теренах Західної України. Автор звернув увагу також і на спроби польсько-українського порозуміння. Водночас, тут відсутній аналіз планів польського підпілля щодо українського мирного населення, недостатню увагу приділено проектам Східного бюро, Східної комісії, не висвітлено плани польського підпілля стосовно підготовки до військового повстання на теренах Західної України з метою приєднання цих територій до Польщі.

Серед досліджень присвячених українській проблемі, помітне місце займають праці польського історика Ч. Партача. Зокрема, у статті "Українська проблема в політиці польського уряду в еміграції і польського підпілля в 1939-1945 рр." він охарактеризував основні напрямки в діяльності польського уряду на еміграції, які стосувалися української проблеми. Зауважимо, що дослідження написано на широкій джерельній базі, з використанням фондів як польських, так і лондонських архівів, проте не позбавлене певних недоліків. Автор не торкається планів польського підпілля щодо українського питання, хоча в темі статті такий аспект зазначений. У роботі відсутній аналіз проектів, розроблених представниками Східного бюро (СБ), Східної комісії (СК) та Бюро інформації і пропаганди (БІП) при Делегатурі уряду, присвячених даній проблемі. Дана праця фактично завершується 1943 роком, а саме виходом у світ "Відозви до українського народу Крайової політичної репрезентації" від 30-го липня 1943 р.

Контакти між українською і польською стороною продовжувалися і надалі, мали місце і спроби порозуміння на рівні краю, проте даний аспект в дослідженні не висвітлений. Ч. Партач залишив поза увагою діяльність таких польських інституцій як Рада з питань національностей, Рада національної єдності, Комітет східних земель, що відіграли важливу роль у розвитку польсько-українських стосунків на кінцевому етапі Другої світової війни. В колах представників даних інституцій у складі польського підпілля було розроблено низку проектів, що стосувалися можливих шляхів вирішення української проблеми. Не розкрито також і питання про вплив польсько-українського військового протистояння 1943-1944 рр. на погляди представників польського руху опору стосовно українського питання та можливих шляхів його вирішення.

Монографія Ч. Партача “Українське питання в політиці польського уряду в еміграції та його експозитур в краї” [37] базується на широкій джерельній базі. Тут використані не тільки польські архіви, але й документи архівів у Великобританії. В праці розглядаються деякі аспекти у політиці польського уряду та підпілля щодо української проблеми, аналізується участь українців у польських збройних силах, створених в Англії та СРСР. Крім того автор приділяє увагу польсько-українському протистоянню на Волині і ролі двох сторін у загостренні стосунків. Водночас він безпідставно вважає, що українська історіографія “фальшиво представляє український націоналістичний рух, як рух національний” [37, 6]. На думку Ч. Партача у міжвоєнний період українці, які лояльно ставилися до польського уряду були забезпечені усіма громадянськими правами, а в’язниці були створені спеціально для “незалежників” (niepodległościowców) і “німецьких диверсантів – терористів з ОУН” [37, 6].

Автор стверджує також, що розвиток української освіти та культури на Холмщині в період 1942-1943 років – це не що інше, як прагнення українських націоналістів українізувати польське населення в регіоні [37, 95]. Він звинувачує українців у співпраці з німцями, метою якої, на його думку, була етнічна чистка по відношенню до поляків у регіоні [37, 96].

Слід також згадати спільну працю Ч. Партача і К. Лади [36], у якій досліджується політика польського уряду та підпілля стосовно українського питання в період війни. Дослідники також здійснили спробу проаналізувати розвиток українського націоналістичного руху. Автори праці поклали усю провину в загостренні польсько-українського конфлікту на ідеологію українського інтегрального націоналізму та діяльність ОУН. Вони зовсім не акцентували уваги на прорахунках польського підпілля та уряду, а також на впливі на ворожнечу між українцями та поляками політики останнього ще у міжвоєнний період. Вони стверджують нібито протягом віків незаперечні факти свідчили про приналежність теренів Волині та “Східної Малопольщі” (Галичини – І.Ш.) до польської держави [36, 335-336], тим самим фактично повторюючи антиукраїнські висловлювання окремих польських політиків воєнного періоду. Ч. Партач і К. Лада нехтуючи аргументами силкуються переконати читача в тому, що український націоналізм – це одна з найвищих форм фашизму [36, 335].

Польська історіографія проблеми представлена також працями В. Філяра. У його монографії "Буря на Волині" [27] охарактеризовано ситуацію, що склалась на Волині в 1939-1944 роках, проаналізовано діяльність 27 Волинської Дивізії, яка була пов'язана з планами польського підпілля щодо західно-українських земель. У книзі "Волинь (1939-1944). Екстермінація чи польсько-українська боротьба" цей же автор дослідив події на Волині в період загострення польсько-українських стосунків, а також формування, розвиток та діяльність конспіративної мережі польського підпілля. Цікавим є розділ про спроби польсько-українського порозуміння у якому він висвітлив основні моменти двосторонніх переговорів, що мали місце в роки війни. [28, 331-346].

Серед праць загального характеру, які безпосередньо не стосуються даної теми, але суттєво доповнюють її розуміння, варто виділити монографію К. Пжибиша "Польська політична думка (1939-1945)" [42]. У ній автор дослідив розвиток та діяльність польських політичних партій в період Другої світової війни, ставлення різних політичних угруповань до проблеми меншин, а також їхні погляди на територію та кордони повоєнної польської держави.

Польські історики здійснили низку досліджень структури, формування, розвитку та діяльності Делегатури уряду та окремих її підрозділів. Серед авторів, праці яких стосуються даної проблеми варто згадати дослідження В. Грабовського [30, 32], Г. Гурського [29], Г. Мазура [35]. Діяльність польського уряду розглядалася у працях В. Бонуська [22, 23], М. Пестковської [38], Е. Дурачинського [24; 25], В. Побуг-Маліновського [39; 40].

Окремі аспекти польсько-українських стосунків висвітлено у працях західних дослідників Т. Снайдера, Д. Тоттла, Ф. Тера [44, 48, 45].

Т. Снайдер у своїй монографії досить ґрунтовно показав становище українців у міжвоєнній Польщі. На його думку, головним джерелом поширення антагонізму між поляками і українцями стала не тогочасна політична ситуація, а український інтегральний націоналізм, який, мовляв, відокремив українців від поляків і спровокував останніх до радикальних дій. Водночас, автор чомусь не врахував, що не ідеологія спровокувала протистояння, а навпаки, тодішня ситуація не могла не провокувати націоналістичних настроїв, що поширювалися серед україн-

ського населення. Водночас Т. Снайдер докладно і виважено відтворює перебіг трагічних подій на Волині 1943-1944 рр, називаючи їх “українсько-польською громадянською війною”. Д. Тоттл, описуючи “етнічні чистки ОУН-УПА” періоду війни, усю провину покладає на українців, які нібито здійснювали геноцид стосовно поляків та євреїв. Ф. Тер зосередив свою увагу на розгляді польсько-українського конфлікту в 1939-1947 рр. Він вважає, що головною причиною загострення двосторонніх стосунків була політика СРСР та Німеччини на теренах Західної України, спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

Велика за обсягом двохтомна книга Владислава і Еви Семашків “Народовбивство польського населення Волині здійснене українськими націоналістами у 1939-1945 рр.” [43] присвячена польсько-українському конфлікту на теренах Волині. Під Волинню автори розуміють Волинське воєводство міжвоєнного періоду, не поширюючи своє зацікавлення, на території, що належали до СРСР або входили до Поліського воєводства.

У праці Р. Шавловського йдеться не про “народовбивство скоєне українськими націоналістами”, як це зазначено у назві книги, а про “українські злочини” нібито скоєні “широкими масами тамтешніх українців”. [43, 13]. Слушною є думка Я. Ісаєвича про те, що для авторів ці поняття практично рівнозначні, бо як впливає з багатьох місць книги “націоналістом” для них є кожен прибічник незалежності української держави на всіх тих землях де українці становлять більшість населення. [11, 175].

Р. Шавловський стверджує, що “українське народовбивство” на відміну від німецького і радянського має низку фатальних відмінностей (обтяжуючих обставин). По-перше, він прирівнює “українські злочини” стосовно поляків до геноциду євреїв німцями і звинувачує українців у злочинах не лише проти поляків, але й проти євреїв. По-друге, говорить, що зі сторони українців “не було жодних закликів залишити терени”, навпаки “вони називали втечу поляків зрадою і переконували їх залишитися для того щоб потім їх усіх вирізати.” [43, 12]. По-третє, з одного боку він заявляє, що це було “українське народовбивство, а не здійснене лише УПА, бандерівцями чи українськими націоналістами, а саме українцями загалом”, з іншого – доводить, що ніхто не стверджує ніби в “народовбивстві” приймала участь переважна більшість українців. Більше того, “існує до-

сить велика кількість прикладів допомоги полякам зі сторони українців” [43, 13].

На його думку, злочини німців і СРСР були злочинами окупантів, а “українське народовбивство” здійснювали громадяни Польської держави української національності, при цьому Р. Шавловський замовчує той факт, що українське населення не вважало поляків співвітчизниками, а розглядало польську владу як окупаційну. Він також стверджує, що німці і навіть росіяни вибачилися за скоєні злочини, а у їхній літературі як в німецькій, так і, останніх десять років, у російській відкрито говориться про геноцид стосовно поляків. Українці ж на його думку поводять себе зовсім інакше: “вони демонструють мовчання, велике крутіство або відверто грубу брехню”. [43, 14]

Українцям безпідставно закидається, що вони “всюди, в повному розумінні цього слова, разом з німцями або самостійно приймали участь у геноциді стосовно близько двохсот тисяч євреїв” [43, 14]. Критикуючи українську історіографію, Р. Шавловський стверджує, що вона ставить на одні шальки терезів “народовбивство на Волині і в Галичині”, а на інші операцію “Вісла”, що на його думку є недопустимим, бо остання “була продиктована найвищою державною необхідністю для того щоб позбавити УПА соціальної та матеріальної підтримки зі сторони українського населення” [43, 15]. Він виступає також з критикою спільних польсько-українських зустрічей “Україна-Польща: важкі питання”. Нехтуючи аргументами як польських, так і українських істориків – учасників семінару, він стверджує, що останні говорять про “спільну польсько-українську різанину”, а це на його думку не відповідає істині, бо з таким самим успіхом “можна називати голокост німецько-єврейською війною”. [43, 15] В цілому у передмові до книги притаманні суперечності в аргументації та підкреслена агресивність формулювань. Тут категорично підкреслюється, що знущання з невинних людей на Волині у 1943-1944 рр. – це дії “в дусі Хмельниччини та гайдамацького повстання” [43, 12]. Цій тезі суперечить інше твердження, що його читаємо в передмові: “у світлі сотень свідчень, використаних у праці Семашків, між польським і українським населенням Волині були добрі, часто просто дружні стосунки... Ці добрі стосунки цілковито зруйнувала лише широкомасштабна акція передусім галицьких агітаторів ОУН – УПА, що пропагували крайній, відверто

народовбивчий український шовінізм”[ф43, 17, 1033, 1098] (Докладніше про це див. рецензію Я. Ісаєвича на книгу В. і Е. Семашків [11]). Не будемо наводити дальших прикладів, проте зауважимо: засадничим моментом є те, що присвячуючи дослідження українсько-польським стосункам і збираючи матеріали про нищення польських сіл та вбивства поляків, автори оминули увагою справу так само масових убивств українців польською поліцією, боївками польського підпілля та польським цивільним населенням.

Описуючи польські “відплатні акції” вони значно занижують кількість жертв серед українців, ігноруючи той факт, що під час цих акцій відбувалася різанина невинних людей. Хоча у спогадах українців знаходимо численні описи знущань польських боївок над цивільним населенням, відтинання носів та вух і навіть розпинання людей, викидання дітей до криниць. В цілому, найхарактерніша риса опублікованих в книжці В. і Е. Семашків спогадів – обминання українських страждань. [11, 389]. Автори розмістили документи без будь-якого критичного аналізу, а там де описуються події на Волині вони просто переказують архівні звіти та рапорти. Допущено перекручення в перекладі окремих джерел з української на польську мову. Зокрема, як останній “документ” вказаного збірника наводяться фрагменти пісень УПА. Видається сумнівним, що ці пісні будь-коли співалися, проте, щоб підкреслити ненависть українців до поляків, упорядники переклали одну з строф пісні “заженемо всіх ляхів до Варшави” як “вижнемо” (“wugźniemy”) тобто “виріжемо” (“викосимо”). Не зрозумівши слова “заженемо”, вони подали такий коментар: “Дослівний переклад означав би – “вижнемо” (від слова “жати”), тобто зітнемо як збіжжя або траву, всіх ляхів аж до Варшави” [43, 1293-1294]. Загалом, із багатьох місць книги випливає, що для авторів кожен поляк, якого було вбито на Волині у 1939-1945 рр. – це жертва українських націоналістів. Попри перераховані недоліки, все ж викликає повагу обсяг виконаної авторами праці, проте вона аж ніяк не є остаточною. Необхідні подальші дослідження і дальше збирання матеріалів про всі жертви терору, його перевірка та співставлення інформації з різних джерел.

Отже, підсумовуючи варто зазначити, що українська проблема в політиці польського уряду та підпілля в період Другої світової війни займає важливе місце у дослідженнях як україн-

ських, так і польських істориків. Проаналізована вище література запроваджує у науковий обіг великий і цінний фактичний матеріал, присвячений різним аспектам українського питання. Вона дозволяє відтворити історичне тло на якому польська сторона здійснювала спроби його вирішити. Однак у науковій літературі не знайшли відображення такі аспекти як політика в українському питанні Східної комісії, Східного бюро, Бюро інформації та пропаганди, Комітету східних земель, окремих політичних партій та їхнього впливу на політику польського уряду і його цивільного та військового представництва в краї. Водночас, залишаються дискусійні а то й не висвітлені взагалі моменти, що є свідченням необхідності подальшого вивчення проблеми.

Джерела та література:

1. Верига В. Дорогами Другої світової війни: легенди про участь українців у здушуванні варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію "Галичина" / В. Верига. – [Торонто]: Канадське Наукове Товариство ім. Шевченка, 1998. □ Ч.21. □ 304 с.

2. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. □ Тернопіль: Підручники & посібники, 2000. □ 112 с.

3. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав "Бурю"? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр. / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. □ Тернопіль, 1996. □ 157 с.

4. Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942-1943 рр. / Л. Зашкільняк // У пошуках правди 36. Матеріалів між. нар. наук. конф. "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни", Луцьк, 20-23 травня 2003 р. / Упорядн. В.К. Баран, М.М. Кучереча, М.В. Моклиця, В.І. Гребенюк. □ Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. □ С. 406-422.

5. Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського уряду та підпілля в 1939-1945 роках / Л. Зашкільняк // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. □ Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. □ 813 с.

6. Льюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни: в світлі польських документів / І. Льюшин. □ К.: Інститут історії України НАН України, 2000. □ 198 с.

7. Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України у

роки Другої світової війни / І. Ільюшин // Незалежний культурологічний часопис / Волинь 1943. Боротьба за землю. – Львів, 2003. □ № 28. □ С. 152-171.

8. Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України у роки Другої світової війни / І. Ільюшин // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”, Варшава, 22-24 травня 1997 р. / Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі. □ Варшава: Тирса, 1998. □ Т.1-2. – С. 154-172.

9. Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни: на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Ільюшин. □ К.: Інститут історії України НАН України, 2001. □ 289 с.

10. Ільюшин І. Роль і місце поляків в антиукраїнських акціях на Волині в 1943-1944 рр. / І. Ільюшин // У пошуках правди 36. Матеріалів між. нар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни”, Луцьк, 20-23 травня 2003 р. / Упоряди. В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця, В.І. Гребенюк. □ Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. □ С. 300-313.

11. Ісаєвич Я. Про книгу В. і Е. Семашків / Я. Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. □ Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – С. 375-390.

12. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. / І. Козловський □ Львів: Каменяр, 1998. □ 223 с.

13. Парсаданова В. Формирование национального фронта в Польше (1944-1946) / В. Парсаданова. □ Москва: Наука, 1972. □ 270 с.

14. Парсаданова В. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) / В. Парсаданова. □ Москва: Наука, 1982. □ 279 с.

15. Евсеев И. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944-1960) / И. Евсеев. □ К., 1967.

16. Калениченко П. Співробітництво Радянської України і Народної Польщі / П. Калениченко. □ К., 1969;

17. Коваль В. В роки фашистської навали: Україна у міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни / В. Коваль. □ К., 1963.; Коваль В. Міжнародний імперіалізм і Україна: 1941-1945 / В. Коваль. □ К., 1966.

18. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950-х роках / А. Русначенко. □ К., 2002. □ 519 с.

19. Русначенко А. Польсько-українське протистояння в роки

Другої світової війни / А. Русначенко // Сучасність. □ 2001. □ № 10. □ С. 89-112.

20. Русначенко А. Польсько-українське протистояння в роки Другої світової війни / А. Русначенко // Сучасність. □ 2001. □ № 11. □ С. 94-104.

21. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років / А. Русначенко. □ К., 1999. □ 324 с.

22. Bonusiak W. Polska pod czas II wojny światowej / W. Bonusiak. □ Rzeszów: Wyd. WSP, 1995. □ 514 s.

23. Bonusiak W. Kwestia ukraińska w opracowaniach Bura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj / W. Bonusiak // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny Światowej / pod red. W. Bonusiaka. □ Rzeszów, 2000. □ 440 c

24. Duraczyński E. Między Londynem a Warszawą (lipiec 1943-lipiec 1944) / E. Duraczyński. □ Warszawa: PIW, 1986. □ 424 s.

25. Duraczyński E. Rząd polski na uchodźstwie (1939-1945): Organizacja, personalia, polityka // E. Duraczyński. □ Warszawa, 1993. □ 448 s.

26. Iljuszyn I. Stosunki ukraińsko-polskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989 / I. Iljuszyn // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego, G. Motyki. □ Kraków: UNIVERSITAS, 2000. □ S.179-188.

27. Filar W. "Burza" na Wołyniu: z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej / W. Filar. □ Warszawa: Rytm, 1997. □ 288 s.

28. Filar W. Wołyń (1939-1944): Eksterminacja czy Walki polsko-ukraińskie / W. Filar. □ Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2003. □ 467 s.

29. Górski G. Administracja Polski Podziemnej w latach 1939-1945 / G. Górski. □ Toruń: Fundacja Inicjatyw Lokalnych "Pomerania", 1995. □ 337 s.

30. Grabowski W. Delegatura Rządu Rzeczypospolitej polskiej na Kraj / W. Grabowski. □ Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1995. □ 294 s.

31. Grabowski W. Materiały do stosunków polsko-ukraińskich w "Archiwum Adama Bienia" / W. Grabowski // Polacy i Ukraińcy dawniej i dziś / pod red. B. Grotta. □ Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002. □ S. 183-187.

32. Grabowski W. Polska Tajna Administracja Cywilna (1940-1945) / W. Grabowski. □ Warszawa, 2003. □ 717 s.

33. Kowalski W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939-1945) / W. Kowalski. □ Warszawa: KiW, 1985. □ Cz. I. □ 430 s.

34. Kowalski W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939-1945) / W. Kowalski. □ Warszawa: KiW, 1985. □ Cz. II. □ 265 s.

35. Mazur G. Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK (1939-1945) / G. Mazur. □ Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 1987. □ 482 s.

36. Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń

niepodległościowych w czasie II wojny światowej / Cz. Partacz, K. Łada. □ Toruń: CEE, 2004. □ 412 s.

37. Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945) / Cz. Partacz. □ Koszalin: Politechnika Koszalińska, 2001. □ 405 s.

38. Piestkowska M. Za kulisami Rządu polskiego na emigracji / M. Piestkowska. – Warszawa: Rytm, 2000. □ 329 s.

39. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia Polityczna Polski. Okres 1939-1945 / W. Pobóg-Malinowski. □ Gdańsk: Towarzystwo wydawnicze "Graf", 1989. □ Cz.1. □ 427 s.

40. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia Polityczna Polski. Okres 1939-1945/W. Pobóg-Malinowski. □ Bydgoszcz: Nasza Przyszłość, 1990. □ Cz.2. □ 495 s.

41. Polska-Ukraina: trudna odpowiedź // Dokumentacja spotkań historyków (1994-2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939-1945). □ Warszawa: NDAP; KARTA, 2003. □ 184 s.

42. Przybysz K. Polska myśl polityczna 1939-1945 / K. Przybysz. □ Warszawa: ASPRA, 2000. □ 266 s.

43. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobujstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. □ Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2000. □ T. I-II. □ 1436 s.

44. Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus (1569-1999) / T. Snyder. – London, 2003. – 367 s.

45. Ther Ph. Eine weitere Scheidung zweier ostmitteleuropäischer Völker: der polnisch-ukrainische Konflikt 1939-1947 / Ph. Ther. // *Studia germanica et austriaca*, 2002. – № 2. – S. 13-23

46. Torzecki R. Kontakty Polsko-Ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemia (1939-1944) / R. Torzecki // *Dzieje najnowsze*. □ Warszawa, 1981. □ Rocznik XIII

47. Torzecki R. Polacy i ukraińcy / R. Torzecki. □ Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. □ 349 s.

48. Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard / D. Tottle. – Toronto, 1987.

49. Zaszkilniak L. Problem ukraiński w polityce polskiego rządu emigracyjnego i polskiego podziemia w latach 1939-1945 / L. Zaszkilniak // *Polska-Ukraina: trudne pytania / Materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego "Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej"*, Warszawa, 8-10 października 1998 r. / Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce. □ Warszawa: KARTA, 1999. □ T. 4. – S. 129-146.

50. Zaszkilniak L. Ukraiński ruch narodowy i sprawa Polski w latach drugiej wojny światowej / L. Zaszkilniak // *Przegląd Wschodni*. □ Warszawa, 2004. □ Zeszyt 1(33). □ T.IX. □ S. 63-94.

Віталій ЯРЕМЧУК

ЯК ЗМІНЮВАЛАСЬ ОФІЦІЙНА ДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ XX З'ЇЗДУ КПРС

У статті проаналізовані зміни, які відбулися в офіційних уявленнях про історію України в роки між “антисталіністськими” XX і XXII з'їздами КПРС. Показано, що попри поступки влади “національному” баченню, державна доктрина українського минулого залишилась російськоцентричною.

Ключові слова: влада, бачення історії, українське минуле, національна політика, російськоцентризм.

В статье проанализированы изменения, которые имели место в официальных представлениях об истории Украины в годы между “антисталинистскими” XX и XXII съездами КПСС. Показано, что вопреки уступкам власти “национальному” видению, государственная доктрина украинского прошлого оставалась русскоцентрической.

Ключевые слова: власть, видение истории, украинское прошлое, национальная политика, русскоцентризм.

In the article the changes which has occurred in the official ideas about the history of Ukraine in the years between “antistalinist” XX and XXII KPRS conventions are analysed. It has been showed that through the concessions of the government to the “national” vision, the state doctrine of Ukrainian past has been left Russia-centred.

Key words: government, the history vision, Ukrainian past, national politics, Russiacentrism.

Починаючи з праці “Думки про сучасну українську советську історіографію” Олександра Оглоблина (1963) [18, 20] в історичній думці міцно утвердився погляд, що нова радянська схема українського минулого, яка прийшла на зміну національ-

ній парадигмі, набула остаточного втілення в “Тезах про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954). Схвалених ЦК КПРС” (вперше опублікованих в “Правде” 12 січня 1954 р., містили 21 тезу) [див.: 29] (надалі – “Тези” 1954 р.). Цей партійний документ закріплював російськоцентричне бачення історії східнослов’янських народів, виявлене насамперед в ідеї про виняткове значення російського народу і його державних утворень в історичній долі України. Водночас він містив деякі етноцентричні вкраплення (положення про “процес складання української державності” в ході “Визвольної війни 1648 – 1654 рр.”, “прогресивну роль Запорізької Січі в історії українського народу”, “колоніальну” політику російського царизму), які виражали неможливість повної нівеляції національних історичних образів і потребу їх бодай мінімального визнання та підживлення, особливо в умовах певного пом’якшення політики союзного Центру до України після смерті Й. Сталіна. Попри стабільність владної конструкції української історії впродовж 1950-х – 1980-х рр., вона зазнавала все ж певних змін, спричинених хитаннями політичної кон’юнктури. Поза тим, такі зміни (саме в аспекті владного образу історії, а не в розумінні професійної історіографії) все ще лишаються неосмисленими, за великим рахунком, сучасною історичною наукою. Особливо це стосується періоду хрущовської “відлиги”, коли мала місце низка важливих ідеологічних трансформацій, що позначились і на офіційному баченні української історії. Ця розвідка присвячена з’ясуванню того, як корегувалася державна доктрина минулого України в період між XX з’їздом КПРС, який започаткував такі корективи, і XXII з’їздом правлячої в СРСР партії, який фактично спричинив їх гальмування.

Детонатором постанови нових офіційних версій українського минулого став XX з’їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 р. Загальновідомо, що цей партійний форум розбудив від тоталітарної сплячки радянське суспільство. Рішення з’їзду про повернення до “скарбниці ленінських ідей” як теоретичної основи радянської політики і суспільних наук, критика на ньому “Короткого курсу історії ВКП(б)”, нарешті ініційоване частиною партійної верхівки на чолі з М. Хрущовим обмежене викриття на ньому злочинів Й. Сталіна змусило вдатися й до переоцінки, передусім, радянського періоду історії. Новий образ недавнього минулого був представлений в постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 р.

“Про подолання культу особи та його наслідків”. Її вихід мав на меті нейтралізувати руйнівний для радянської системи ефект від значно гострішої хрущовської “закритої” доповіді на XX з’їзді, зміст якої став відомим всій країні [див.: 38, 41 – 42].

Постанова продиктувала владну відповідь на два надактуальних (і з погляду тодішньої ситуації в країні, і з історичної точки зору) питання: ким був Й. Сталін і як його діяльність вплинула на радянську суспільно-політичну систему. Радянський диктатор проголошувався “трагічною” постаттю, яка, з однієї сторони, була “відданою справі марксизму-ленінізму”, “значним організатором” і “теоретиком” партії, з іншої – заручником “об’єктивних історичних обставин, в яких відбувалась побудова соціалізму в СРСР” (здобуття “великого авторитету і популярності” в результаті “великих перемог” і “успіхів” СРСР, “деякі обмеження демократії, що були виправдані логікою боротьби нашого народу за соціалізм в умовах капіталістичного оточення”) і своїх “деяких” негативних “індивідуальних якостей”, внаслідок чого сформувався “культ особи”. В цю формулу вкладалося не лише звеличування особи Сталіна, а насамперед “грубе” порушення ним колективних, “ленінських” принципів керування державою, які були “підмінені” його “одноособовими діями” [2, 82 – 85].

Головним “наслідком” “культу особи” називались “серйозні порушення радянської законності і масові репресії” [2, 86]. Відповідно до постанови, “провина” Й. Сталіна полягала у висуненні ним у 1937 р. “хибної теоретичної формули” про “загострення класової боротьби по мірі просування Радянського Союзу до соціалізму”, яка стала підґрунтям масових репресій (особливо тоді, коли радянські органи держбезпеки були очолені “злочинною бандою агента міжнародного імперіалізму Бері”) і у “застосуванні ним інколи у боротьбі проти ворогів СРСР недостойних методів, порушенні ленінських норм і принципів партійного життя” [2, 86 – 87]. Тобто його особиста участь у терорі фактично заперечувалась. Інші “наслідки” правління диктатора називались скоромовкою: “Можна, зокрема, вказати на серйозні помилки, допущені Сталіним в керівництві сільським господарством, в організації підготовки країни до відсічі фашистським загарбникам, на грубе свавілля, яке привело до конфлікту у відносинах з Югославією у післявоєнний період” [2, 88].

Попри визнання того, що “культ особи завдав серйозної шкоди справі Комуністичної партії, радянському суспільству”, постанова рішуче відкидала думку про зумовленість цього явища “природою радянського суспільного ладу”, вона ж стверджувала й те, що “культ особи не міг змінити і не змінив природу нашого суспільного ладу” [2, 87 – 88]. Фактично йшлося про збереження непорушними уявлень про правильність шляху, пройденого СРСР “під керівництвом Комуністичної партії”, створеної “великим Леніним”, при тому визнавались окремі недоліки і перекручення, пов’язані виключно переважно з “об’єктивними” обставинами чи з “культутом особи Сталіна”. Показово, що партійний документ, який характеризував радянську добу та історичну роль Й. Сталіна, ні разу не згадав “Короткий курс історії ВКП(б)”, на якому базувались попередні оцінки найближчого минулого. Попри те, що вже у передовій статті березневого номера журналу “Вопросы истории” за 1956 р. містилася критика цього його “дітища” [5, 5], у цьому тексті, а також надалі в радянській історичній літературі вона обмежувалась переважно тими аспектами праці, які були пов’язані з перебільшенням значення діяльності керівника СРСР. Загальна схема “Короткого курсу” і більшість положень не були переглянуті. Не зазнали змін і, зокрема, офіційні трактування внутрішньопартійної боротьби в СРСР у 1920 – 1930-і рр. Це засвідчувала й червнева 1956 р. постанова [2, 83].

Партійні рішення 1956 р. змінювали й тлумачення української складової радянської історії. Зокрема, відкрите засудження сталінського терору зумовило не тільки юридичну, а й політичну реабілітацію (а отже включення до офіційного “синодику”) раніше проскрибованих партійних і державних діячів Радянської України, за винятком тих осіб, які належали до “запеклих” “троцькістів”, “правих опортуністів” та “буржуазних націоналістів”, що продовжували вважатися “ворожими течіями” (Х. Раковський, Г. П’ятаков, О. Шумський, П. Любченко тощо) [17, 145 – 294].

Тривалим був процес зміни офіційного ставлення до такої “незручної” фігури, як М. Скрипник. Безпосередньо, в юридичному сенсі, цього знаного політичного діяча не реабілітовували – бо ж і не репресували (адже він “випередив” події – сам наклав на себе руки). Вже в деяких публікаціях 1956 р. містяться позитивні оцінки його діяльності [19, 140; 28, 29 – 31]. Однак

певна ідеологічна реакція останньої третини 1950-х – початку 1960-х рр., про яку скажемо нижче, призупинила й процес зняття табу з імені одного з визначних українських партійців. Лише друга хвиля деєсталінізації після XXII з’їзду КПРС і наближення 90-річчя від дня народження М. Скрипника зумовили власне його політичну реабілітацію у 1962 р. [див.: 27, 264 – 265].

Значного резонансу набули гостро критичні висловлювання А. Мікояна на XX з’їзді на адресу книги історика, на той час працівника апарату ЦК КПРС А. Лихолата “Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 гг.) (М., 1954). Один з партійних лідерів ганив історика за перекладання провини за недоліки в проведенні політики “військового комунізму” в Україні на “неправильно об’явлених ворогами народу” українських партійних керівників [24, 6]. В статтях російських авторів Є. Осліковської і А. Снегова (опублікована в “Вопросах истории”, 1956, № 3) [див.: 19] і українського історика М. Супруненка (опублікована в “Комуністі України”, 1956, № 10) [див.: 28] було поглиблено критику праці А. Лихолата, а у розвідці М. Супруненка запропоновано нові підходи до вивчення питань історії “громадянської війни на Україні”. Дослідник, озвучуючи в партійному офіціозі, очевидно, не тільки свою позицію, відкинув сталінську періодизацію війни з її поділом на “три походи Антанти” і запропонував власну, вказав на необхідність переоцінки й окремих подій того часу.

У дні роботи XX з’їзду КПРС у польській і радянській пресі було опубліковано “Заяву” п’яти “братерських” партій (КПРС, ПОРП, компартії Болгарії, Фінляндії та Італії) про необхідність реабілітації компартії Польщі [див.: 6, 9]. В документі містилося кілька речень, в яких йшлося про “славне революційне минуле” компартії Польщі і необґрунтованість її розпуску, винуватцями якого називались безіменні “викриті пізніше провокатори”. Хоча в ньому ні слова не було сказано про КПЗУ, він став підставою для реабілітації цієї партії, яка була складовою частиною польської компартії. В Інституті історії партії ЦК КПУ було підготовлено “коротку історичну довідку”, котра представляла офіційні погляди на діяльність КПЗУ. Вона була змальована в безпроблемному і глорифікованому стилі, а складні моменти, в тому числі пов’язані з безпосередніми причинами і винуватцями розпуску партії, репресіями проти її діячів, було замовчано [30, 18 – 42].

XX з'їзд мав важливе значення не тільки з перспективи започаткування ним викриття згубних “наслідків культу особи”, тобто власне негативних для України результатів політичної діяльності радянського тирана. Його рішення відіграли значну роль й в закріпленні нового курсу в національній політиці режиму, паростки якого зійшли ще у перші роки по смерті Й. Сталіна, що спричинило відповідні зміни офіційних уявлень щодо української історії. Попри відому непослідовність М. Хрущова, його знані русифікаційні заходи (наприклад, шкільний закон 1959 р.) і збереження генеральної стратегії влади на “злиття націй”, у післяз'їздовський період його урядування утвердилася лінія на зменшення централізаційного тиску, вирівнювання – принаймні позірне – асиміляційних і етноцентричних політичних практик, набуття ідеологією “дружби радянських народів” більш реальних обрисів. Хоча зберігалася політичне і культурне домінування росіян в житті країни, припинилася російська націоналістична істерія, властива для останніх років правління Й. Сталіна. Такий курс подавався як “повернення до ленінських принципів національної політики” [див.: 4, 348; 11, 289 – 291; 38, 35]. Стосовно УРСР нові тенденції знаходили додаткові стимули, такі як зміцнення у хрущовський час політичної і економічної ваги республіки як “другої серед рівних” [4, 278 – 279] та становища Компартії України як привілейованої ланки у структурі КПРС – головного кадрового резерву для комплектації її Центрального Комітету [17, 97 – 98].

З ревізією сталінської національної політики були переглянуті й його оцінки становища неросійських народів та їх національних рухів в царській Росії. Завдання істориків тепер, як було визначено в доповіді М. Хрущова на XX з'їзді, полягало у “боротьбі на два фронти – проти великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму” [цит. за: 25, 76]. Почали виходити публікації офіційних істориків (зокрема, члена ЦК КПРС академіка А. Панкратової та провідного науковця Академії педагогічних наук РСФСР Л. Бущика), спрямовані проти ідеалізації “завойовницької” та “колоніальної” політики царизму в попередній історіографії, затушовування її “класової” природи (однак ніхто не ставив під сумнів тези про абсолютно позитивне значення імперських “приєднань” та “возз'єднань”) [див. докл.: 16]. В ході дискусії, організованої установами АН СРСР в 1956 – 1957 рр., було відкинуто характеристику руху Шаміля як реакційного, інспірованого Туреччиною та Англією, та розгляну-

то його як антиколоніальну боротьбу проти політики царизму [22, 32 – 33; 39, 194 – 221], що свідчило про корегування офіційної позиції і з проблеми національних рухів, зняття з них тавра “реакційності”.

На такому тлі зазнали змін офіційні трактування й певних суто “українських” питань. Почала вважатись “актуальною” тематика українського націотворення – її чільний український дослідник К. Гуслистий вже в травні 1956 р. виступав з концептуальною доповіддю, присвяченою “формуванню української буржуазної нації”, на засіданні однієї з секцій Всесоюзної етнографічної наради, що відбувалась в Ленінграді [7, 6]. Прикметним для тогочасної ситуації є й такий факт – в 1955 р. М. Хрущовим було поставлене питання про спадщину і видання праць В. Винниченка, у 1956 р. це питання активно вивчалось на рівні ЦК КПУ [30, 45 – 100]. Проте на цій стадії стадії реабілітація визначного українського літератора і політичного діяча зупинилась.

Двома найбільш помітними подіями, які стали результатом і одночасно виявом змін у ставленні влади до української історії, було заснування в 1957 р. “Українського історичного журналу” [див. докл.: 8, 213 – 229] і перевидання у тому ж році зі змінами і доповненнями “в світлі рішень XX з’їзду КПРС” другого тому “Історії Української РСР” (перше видання двохтомника побачило світ у 1953 (1 т.) – 1956 (2 т.) рр.) після відповідних постанов ЦК КПУ. Те, наскільки незначними і обережними були ці зміни, яскраво ілюструє один показовий факт – тривалий опір з боку ЦК КПУ включенню слова “український” у найменування першого з середини 1930-х рр. фахового історичного журналу в Україні [10, 183]. Отож, не могло бути й мови про бодай частковий перегляд “Тез” 1954 р.

Таку ситуацію консервувала ще одна доленосна для всієї радянської історіографії директива – постанова ЦК КПРС від 9 березня 1957 р. “Про журнал “Вопросы истории””. У ній колектив цього часопису, який був в середині 1950-х рр. справжнім рушієм прогресивних змін, розкріпачення історичної науки від тенет сталінізму, звинувачувався у “теоретичних і методологічних помилках, що мали тенденцію до відходу від ленінських принципів партійності в історичній науці” [25, 109 – 162]. За рядками постанови ховалося прагнення покласти край будь-яким виявам незалежності дослідницької думки від політичного замовлення і утримати її розвиток у рамках “дозволеного”. Її

вихід логічно вписувався у відчутний консервативний поворот у внутрішні політиці СРСР після угорських та польських подій 1956 р., який зумовив актуалізацію теми “боротьби проти ревізйонізму” і привів до помітного згасання лінії ХХ з’їзду на “подолання наслідків культу особи Сталіна”. Рішення ЦК КПРС з приводу “Вопросов истории” стосувалося не тільки колективу цього журналу – воно було поширене на всю радянську історичну науку і стало знаряддям боротьби проти відхилень від офіційної позиції з будь-яких питань, в т. ч. й питань історії України. Таке її призначення відверто формулювали тодішні керівники історичної науки в УРСР [див.: 12, 33]. Настрої “нагорі” усвідомлювались і “рядовими” українськими дослідниками. Один з них в 1959 р. висловлював здивування з того, що деякі історики почали вважати, ніби то відома своїми наслідками для української історичної науки постанова ЦК КПУ 1947 р. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР” “уже застаріла” [34, 118].

Тематика сталінських злочинів в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. перестала вважатися “актуальною”. Вона зникла зі сторінок преси. В цьому відношенні показовою є стаття директора Інституту історії АН УРСР О. Касименка, опублікована в 1958 р., з викладом “завдань розвитку історичної науки на Україні”, у котрій про “переборювання негативних наслідків культу особи” (без зазначення прізвища Сталіна) сказано побіжно і як лише про одне з завдань, поставлених перед істориками ХХ з’їздом [див.: 12, 27]. На ХХІ з’їзді КПРС, який відбувся в 1959 р., прізвище Сталіна не лунало ні разу.

Що ж до питоми “української” проблематики, то ідеологічне “похолодання” тут виявилось не у прийнятті якихось нових настанов про принципи висвітлення історії України, а в ініційованих “згори” “проробках” тих нечисленних істориків УРСР, праці яких були написані на ґрунті очікувань поглиблення процесів очищення історичної науки від нашарувань сталінізму і тому суперечили владним вказівкам щодо інтерпретації українського минулого, прокламованим ще до ХХ з’їзду КПРС, насамперед “Тезам” 1954 р. Звинувачення в “ревізйонізмі” посипалися на науковців, які прагнули по-новому підійти до історії повстання під керівництвом Б. Хмельницького (Ф. Шевченко) [9, 151 – 152, 177 – 178, 225 – 227, 528 – 542], діяльності Центральної Ради (М. Супруненко) [12, 28; 3], утворення Західно-

Української Народної Республіки (О. Карпенко) [26, 11 – 16], діяльності партії боротьбистів (М. Супруненко, М. Рубач, І. Ганжа) [33, 16 – 17; 34, 23, 126; 35, 9, 24 – 38]. Укладачам програми з “історії УРСР” для вузів (К., 1958) (Ф. Лось, В. Дядиченко, К. Гуслистий, П.Лавров) закидали реанімацію положень, засуджених постановою ЦК КПУ 1947 р. [34, 42, 50, 80, 123 – 131]. О. Касименко картав в 1959 р. автора невеличкої брошури “Формування і розвиток української соціалістичної нації” (К., 1957) В. Руднева: “[...] автор багато говорить про те, що роз’єднує українську і російську нації, а не про те, що їх об’єднує. [...], в роботі слабо показано рішення Комуністичної партії з національного питання, з викладу [...] створюється враження, що в умовах соціалізму виникають перешкоди для розвитку української соціалістичної нації” [34, 51].

Втім, немає підстав твердити про якусь принципову відмову від змін в офіційних трактуваннях історії неросійських народів і українського минулого, які утвердилися у післясталінські роки. Навпаки, те, що вписувалось в оновлену владну доктрину, здобувало надалі підтримку зі сторони “великої хати” (так тоді називали ЦК КПУ). Приміром, серед першочергових завдань розвитку історичної науки в УРСР у згадуваній вже статті очільника Інституту історії АН УРСР називались такі, як розробка проблеми формування української народності з “охопленням періоду від найдавніших часів аж до складання і утворення української нації”, питань “національно-визвольного руху”, “суспільно-політичної історії” “періоду капіталізму”, “історії української культури” [12, 25, 27]. Показовими в розрізі офіційного бачення української історії є підготовлений під егідою спеціальних органів, створених в кінці 1950-х рр. і на які покладалися координаційні функції на ділянці суспільних наук – Координаційного комітету з суспільних наук та підпорядкованої йому Координаційної комісії з історії – спеціальний циркуляр, який мав гриф “для службового користування” і був виданий в 1959 р. під назвою “Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959 – 1965 роки”. У ньому звертається увага на низку “особливо незадовільно висвітлених питань”, поміж таких названо “формування української буржуазної нації”, “національно-визвольний рух”, “розвиток історичної науки, культури”. Вказано на те, що “історики Радянської України повинні посилити дослідницьку роботу в цих напря-

мах” [20, 14]. Цікаво також, що в проєкті цього циркуляру, випущеному в 1958 р. для обговорення його істориками УРСР (без “секретного” грифу), фігурували такі теми, які пропонувались для розробки, як “Утворення української державності в середині XVII ст.”, “Українська державність другої половини XVII – першої половини XVIII ст.”, “Козацьке військо другої половини XVII і першої половини XVIII ст.” [21, 11, 12].

Промовистим показником зростання наукової ваги та ідеологічного статусу української історії була постановка питання про необхідність видання багатотомної “історії українського народу”. Вже в одній з постанов партзборів Інституту історії АН УРСР, що відбулися в грудні 1958 р., зазначалось: “В основу роботи [Інституту] протягом 1959 – 1965 рр. покласти завдання створення 12-томної історії УРСР” [33, 100]. А у згаданому вище циркулярі 1959 р. прямо вказувалось, що “найважливішим результатом науково-дослідницької роботи істориків республіки має бути створення багатотомної історії українського народу” [20, 5]. Про серйозність таких намірів свідчило й те, що цією директивою було передбачено видання “фундаментальної історії України в документах і матеріалах, яка становитиме документальну базу для написання багатотомної історії України” [20, 56].

В шерезі ліберальних заходів влади, які ілюстрували її ставлення до української історії, виділяється запровадження вперше з 1920-х рр. викладання історії України в загальноосвітній школі. Це питання було поставлене деякими українськими істориками (зокрема, Ф. Шевченком, М. Лисенком) ще в 1956 р. [32, 17; 16, 15]. Проте про його офіційну підтримку і переведення в площину практичної реалізації можна було вести мову тільки після обговорення проєкту реформи шкільної історичної освіти і прийняття в 1959 р. постанови ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР “Про деякі зміни у викладанні історії в школах”, яка “доручала ЦК компартій і Радам Міністрів союзних республік розглянути питання про вивчення історії союзної республіки в школах” і одночасно “зобов’язувала видати підручники з історії союзних республік до 1 червня 1961 року” [2, 216 – 217]. В Україні також було проведено широке обговорення запропонованих змін, багато науковців і рядових вчителів висловлювались за запровадження “історії УРСР” як самостійного навчального курсу [див.: 31, 1 – 153; 16; 37]. Однак гору взяв підхід, який передбачав викладання “історії УРСР” в межах “елементарного курсу

історії СРСР”, що викладався в 7 – 8 класах; в 9 – 11 класах вже повинен був вивчатися “систематичний курс історії СРСР”, але без історії союзної республіки. Таким чином, починаючи з 1962 р. учні українських шкіл отримали нехай “елементарну” і пристосовану до російськоцентричної схеми, перенесеної з наукової в навчальну літературу, але все ж дисципліну, яка прилучала їх бодай частково до українського минулого; в тому ж році вийшов базовий підручник з курсу “Історія УРСР”, який згодом неодноразово перевидавався [див.: 23, 122 – 127].

Слід акцентувати на тому, що саме у хрущовські часи в офіційному образі історії здобула “наукове” обґрунтування і утвердилася ідея про пріоритетність історії сучасності над більш хронологічно віддаленими етапами. На думку деяких дослідників, М. Хрущов “був рішучим ненависником історичної минувшини” [1, 28]. Це виявлялося передусім у різкому скороченні бюджетних асигнувань на охорону пам’ятників історії та культури (які партійний лідер вважав “розбазарюванням народних коштів”) і занепаді державної системи охорони пам’ятників в часи його правління [13, 165, 173 – 174]. Зрозуміло, особисті прикмети і уподобання радянського керівника позначились і на ідеології того періоду, яка почала робити наголос на необхідності посилити зв’язок “теорії” з “практикою”, “ідеологічної роботи” – “з життям” і т. ін. Вже у звітній доповіді М. Хрущова на XX з’їзді містились вказівки радянському суспільствознавству про нагальну потребу наблизити “ідеологічну роботу” до “практики комуністичного будівництва”, працювати над питаннями, які мають “практичне значення”, “узагальнювати передовий досвід нашого будівництва” [цит. за: 25, 60 – 61]. Така позиція була підтверджена XXI з’їздом КПРС, на якому було проголошено завершення будівництва соціалізму і перехід до комуністичного будівництва в СРСР [25, 93 – 94].

В кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. було здійснено конкретні кроки, які забезпечували спрямування істориків УРСР на дослідження насамперед “досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва”. У липні 1959 р. відбулася нарада в ЦК КПУ, яка поставила перед ними завдання здійснити “поворот до проблем сучасності, які диктуються інтересами розгорнутого комуністичного будівництва”, а секретар ЦК С. Червоненко “вказав, що в деяких інститутах можливо буде потрібно до 60 % співробітників пересадити на розробку проблем сучасності [34, 142].

Нові приписи “директивних органів” з’явилися в 1960 р. Тоді було прийнято постанову ЦК КПРС “Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах” та її український “дублікат” – постанова ЦК КПУ “Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи з її поліпшення”. В останній містилися закиди “деяким науковим працівникам, які досі не подолали елементів догматизму, досліджують проблеми, які застаріли і втратили актуальність, уникають творчої розробки проблем сучасності”. Постанова зобов’язувала кафедри суспільних наук і науково-дослідні установи УРСР “спрямувати увагу на глибоке наукове дослідження і теоретичне узагальнення закономірностей переростання соціалізму в комунізм та інших проблем сучасності, створення ґрунтовних праць, які б теоретично озброювали наші кадри і допомагали їм практично вирішувати завдання комуністичного будівництва” [14, 390, 595]. У зв’язку з цими рішеннями переглядалися плани наукової роботи, вносились зміни в організацію діяльності наукових установ [36, 84].

Жертвою таких змін став і проект багатотомної історії України. На нараді в ЦК КПУ в січні 1960 р. секретар ЦК з питань ідеології А. Скаба заявив, що “12 томів для історії України – це забагато [...] і ми будемо вивчати інші можливості, переглянемо наші попередні плани” [35, 125]. Вже в березні того ж року на засіданні партійного бюро Інституту історії АН УРСР О. Касименко висловився з приводу згортання роботи над багатотомником максимально відверто: “З багатотомною історією справа ускладнюється. Нинішній перегляд тематичного плану викликається вказівками директивних органів і диктується необхідністю вивчати корінні проблеми сучасності. Багатотомна історія потрібна, корисна і необхідна, нам вона під силу, але ще не настав час писати 12-томну історію України. В Москві ведеться підготовка до видання 11-томної історії СРСР. Отже нам на деякий час потрібно відкласти написання 12-томної історії України” [35, 150]. Незабаром, починаючи з 1962 р., “першочерговим завданням” Інституту історії АН УРСР вже вважалося підготовка нового видання першого і другого томів “Історії Української РСР”, виданих в середині 1950-х рр. [36, 51].

Нові ідеологічні, а отже й історіографічні зигзаги були спричинені XXII з’їздом КПРС, який відбувся в жовтні 1961 р.. З’їзд повернувся до критики “культу особи Сталіна”, однак, на відміну від XX форуму комуністів СРСР, відбувалося відкрите, до-

бре організоване, проте й контрольоване і чітко артикульоване розвінчування злочинів тирана. З’їзд також, проголосивши нову програму партії, визначену як “Програма побудови комунізму” в СРСР, вніс певні корективи і в сферу національної політики. Тут вперше було озвучено ідею про поступове формування в СРСР в результаті “розгортання комуністичного будівництва” і “ще тіснішого зближення націй” “нової історичної спільності – радянського народу”, хоча у підсумковій рішенні з’їзду це положення не увійшло [4, 286]. Ці політико-ідеологічні зміни спричинили черговий поворот в офіційному зображенні історії, аналіз змісту якого не входить в предмет даного дослідження.

Таким чином, на тлі хрущовських суспільно-політичних трансформацій, пов’язаних з відкритим, хоча й поверховим засудженням сталінізму, відбувалась ревізія офіційної версії історії України, встановленої в середині 1950-х рр. Вона була дуже поміркованою (виявилася радше у піднесенні ідеологічного статусу національної історії, розширенні дозволеної проблематики, ніж у зміні ставлення до окремих фактів, подій, постатей) і суперечливою (як показано вище, одночасно з пом’якшенням в ставленні до української історії фактично мали місце зворотні процеси). Як і в сталінські часи, інтерпретаційні межі для дослідників санкціонувались рішеннями партійних з’їздів та ідеологічними постановами зазначеного періоду. Назагал, ідеологічні зрушення перших років хрущовської “відлиги” серйозно не підважили схеми національної минувшини, забронзовіло в “Тезах” 1954 р.

Джерела та література:

1. Брайчевський М. Пам’яті Олени Компан / М. Брайчевський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 22 – 32.
2. Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС (1954 – 1961). – М.: Госполитиздат, 1961. – 327 с.
3. Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня / Ю. М. Гамрецький // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1958. – № 5.
4. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
5. XX съезд КПСС и задачи исследования истории партии // Вопросы истории. – 1956. – № 3. – С. 3 – 12.

6. Заявление [ЦК КПСС, ЦК ПОРП, ЦК Итальянской коммунистической партии, ЦК Болгарской коммунистической партии, ЦК Коммунистической партии Финляндии (Опубликовано в газете “Трибуна люду” 19 февраля 1956 года)] // Правда (Москва). – 1956. – 21 февр. – С. 9.

7. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 95.

8. Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2006. – 818 с.

9. “Истину встановлює суд історії”: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К.: ЗАТ “ВПОЛ”, 2004. – Т. 1: Джерела. – 784 с.

10. Калениченко Н. “Треба робити людям добро”/ Н. Калениченко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 13: Україна-Польща: історія і сучасність. Зб. наук. статей і спогадів пам’яті Павла Михайловича Калениченка (1923 – 1983). – Ч. 1. – 181 – 188.

11. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад/ А. Каппелер. – Львів: Вид-во ЛКУ, 2005. – 360 с.

12. Касименко А. Задачи развития исторической науки на Украине / А. Касименко // Коммунист Украины. – 1958. – № 8. – С. 23 – 34.

13. Кот С. І. Охорона, використання та пропаганда пам’яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів в шести частинах)/ С. І. Кот. – К.: АН УРСР, Ін-т історії, 1989. – Ч. 3. – 174 с.

14. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Зб. док./ О. В. Килимник та ін. (ред. кол.). – К. Держполітвидав УРСР, 1961. – Т. 2 (червень 1941 – 1960 рр.) – 665 с.

15. Лисенко М. М. Перебудувати викладання історії в середній школі в світлі рішень ХХ з’їзду КПРС/ М. М. Лисенко// Радянська школа. – 1956. – № 10. – С. 9 – 16.

16. Лисенко М. М. Перебудувати викладання історії в школі в світлі перспектив комуністичного будівництва/ М. М. Лисенко, І. М. Скрипкін// УІЖ. – 1958. – № 6. – С. 94 – 102.

17. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. (1918 – 1991)/ В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.

18. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію/ О. Оглоблин. – Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. – 80 с.

19. Осликовская Е. С. За правдивое освещение истории пролетарской революции/ Е. С. Осликовская, А. В. Снегов// Вопросы истории. – 1956. – № 3. – С. 139 – 145.

20. Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959 – 1965 роки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 63 с.

21. Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 66 с.

22. Очерки истории исторической науки в СССР/ Под ред. М. В. Нечкиной (глав. ред.) и др. – М.: Наука, 1985. – Т. 5. – 605 с.

23. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы/ Е. И. Пометун. – Луганск: Восточно-украинский гос. ун-т, 1995. – 205 с.

24. Речь товарища А. И. Микояна// Правда (Москва). – 1956. – 18 февр. – С. 4 – 6.

25. Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке. Советская историография первого послесталинского десятилетия/ Л. А. Сидорова. – М.: Памятники исторической мысли, 1997. – 288 с.

26. Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949 – 1978 рр.)/ Ю. Сливка// Галичина (Івано-Франківськ). – 2001. - № 5 – 6. – С. 11 – 20.

27. Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника/ В. Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, 2002. – 352 с.

28. Супруненко Н. К вопросу об изучении гражданской войны на Украине/ Н. Супруненко// Коммунист Украины. – 1956. – № 10. – С. 23 – 31.

29. Тези про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954). Схвалені ЦК КПРС. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 83 с.

30. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4259.

31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1463.

32. ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 181.

33. ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 280.

34. ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 331.

35. ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 380.

36. ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 485.

37. Черніков І. Ф. Назрілі питання/ І. Ф. Черніков// УІДЖ. – 1959. – № 5. – С. 113 – 114.

38. Шаповал Ю. “Закрита доповідь” М. Хрущова на XX з’їзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки/ Ю. Шаповал// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС): Матеріали круглого столу. – К., 1997. – С. 35 – 44.

39. Tillet L. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities/ L. Tillet. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1969. – 468 p.

ЗМІСТ

<i>Любомир Винар</i> ЛИСТ-ВІТАННЯ УЧАСНИКАМ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА М.П. КОВАЛЬСЬКОГО.....	3
<i>Ірина Ковальова</i> Я МАЛА ЩАСТЯ ПРАЦЮВАТИ РАЗОМ З М.П. КОВАЛЬСЬКИМ.....	5
<i>о. Юрій Мицик</i> СПОМИН ПРО ЛЮБОВ КИРИЛІВНУ КОВАЛЬСЬКУ.....	12
<i>Сергій Світленко</i> ОСОБИСТІТЬ І ТВОРЧА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА М. П. КОВАЛЬСЬКОГО В ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ ТЕОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ.....	22
<i>Юрій Земський</i> ФАХОВЕ ПОКЛИКАННЯ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВИПРОБОВУВАННЯ ІСТОРИКА М.П. КОВАЛЬСЬКОГО...	30
<i>Олег Дячок</i> ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА МИКОЛИ ПАВЛОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО.....	36
<i>Анастасія Хеленюк</i> МИКОЛА ПАВЛОВИЧ КОВАЛЬСЬКИЙ ТА ЛЮБОМИР ВІНАР (ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН ДВОХ ВЧЕНИХ).....	44
<i>Віктор Атаманенко</i> ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ РАННЬОМОДЕРНОГО ОСТРОГА В ТВОРЧОСТІ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО.....	62
<i>Микола Близняк</i> ОСВІТЯНИ ОСТРОЖЧИНИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО.....	74

- Віктор Воронов, Євгеній Чернов*
 ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЛЕКТУРИ В.Б. АНТОНОВИЧА
 ТА В.Й. КЛЮЧЕВСЬКОГО НА ФОНІ СПОМИНІВ
 ПРО МИКОЛУ ПАВЛОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО.....81
- Петро Кулаковський*
 ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПІВ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИДАННЯ
 ДОКУМЕНТІВ МЕТРИКИ В УКРАЇНІ.....93
- Світлана Дарчик*
 ОСОБЛИВОСТІ МЕМУАРІВ XVII СТ.
 ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ.....110
- Геннадій Виноградов*
 СЕРЕДНЬОВІЧНА ТЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА
 ЯК СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО РАННЬОМОДЕРНОГО
 НАРАТИВНОГО ТА ПОВЕДІНКОВОГО ДИСКУРСУ.....122
- Олег Журба*
 ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
 АРХЕОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ
 ПОЛОВИНИ XIX СТ.135
- Алла Атаманенко*
 ДМИТРО БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ
 ЯК ІСТОРИК УКРАЇНИ.....159
- Валерій Дячок*
 УСТИМ КАРМАЛЮК (КАРМАНЮК) ТА РОЗБІЙНИЦТВО
 НА ПОДІЛЛІ: КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНИЙ
 ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ.....175
- Роман Сітарчук*
 “АНТИМІЛІТАРИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ” АДВЕНТИСТІВ
 У РОЗРІЗІ ПОЛІТИКИ САМОДЕРЖАВСТВА.....202
- Юрій Святий*
 ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
 УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
 У 1920-ТІ РР.....214

Марія Денисюк, Володимир Трофимович, Анатолій Каляєв
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СПОГАДАХ.....247

Іван Шишкін
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ ПОЛЬСЬКОГО
ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ ТА ПІДПІЛЛЯ (1939-1945):
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....264

Віталій Яремчук
ЯК ЗМІНЮВАЛАСЬ ОФІЦІЙНА ДОКТРИНА
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У ПЕРШІ РОКИ
ПІСЛЯ XX З'ЇЗДУ КПРС.....282

Збірник наукових праць

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки
ВИПУСК 12

Головні редактори *І.Д. Пасічник, Л.-Р. Винар*

Відповідальний за випуск *В.В. Трофимович*

Технічний редактор *Р.В. Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Н.О. Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Р.В. Свинарчука*

Формат 42x30/4.

Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 8,46. Гарнітура “TimesNewRomanСуг”

Наклад 300 прим.

Видавництво Національного університету “Острозька академія”
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію
РВ №1 від 8 серпня 2000 року.